

Людмила Коваленко

ПРОРІСЛЬ

Обкладинка роботи мистця Бориса Макаренка.

Прізвища осіб, згаданих в цьому романі, вигадані і подібність
в характерах чи іменах є випадковою.

ПРОРІСТЬ

LUDMILA KOWALENKO

SPROUT

PART TWO OF TRILOGY:

**OUR NATIVE LAND THAT IS
NOT OURS**

1966

TRIDENT PRESS LTD., WINNIPEG, CANADA

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

ПРОРІСТЬ

ЧАСТИНА ДРУГА ТРИЛОГІЇ:

НАША НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ

diasporiana.org.ua

1966

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ, ВІННІПЕГ, КАНАДА

Всі права застережені.

НАША НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ

I

Рубці, що нарастають у душі, болять до смерти. Особливо — рубці, що росли в дитинстві, що покривають рану, яка колись прорізала навпіл душу, поклавши край одному існуванню, позначаючи початок другого.

Для Мусі Кульженко таким розтином був переїзд їх родини з села Петровське-Форштадт до міста. Її душу це переселення різало в трьох напрямках, і тому цей рубець лишився найбільючим на все життя.

Фізично, місто вдарило її безладним шумом і метушенею, що так суперечили спокоеві і статечности всіх дій на селі. В місті не було того усталеного від віків коловороту праці, що залежав од сонця, дощів і вітру, що в'язався із змінами пори року і підкреслював їх святами, роблячи весну, літо, осінь і зиму окремими, самостійними стадіями. В місті все залежало від паперового календаря на стіні: коли йти в школу, коли закривати крамниці, коли молитись і коли ставати патріотичними, виходячи на паради. Чорні й червоні цифри календаря керували життям міста, не звертаючи уваги на сонце чи дощ. За цифрами календаря не було логіки сільського коловороту праці: їх установлювала царська влада, ота сама, що вимела Кульженків із села, легко і без зусиль, як соломину в куряві при дорозі.

Психологічно, Мусі найважче було знести саме оцю поразку, оцю легкість, з якою якийсь там цар може кидати її тата, куди йому схочеться; її тата, в силу якого Муся досі мала непохитну і безсумнівну віру; який досі був найвищою безапеляційною владою в її житті. Його пониження і сором поразки лишилось у Мусиній душі виразкою¹⁾, яка довго ще боліла, викликаючи то бунт проти влади царя, то страх перед нею і бажання скоритиись цареві так, як перед тим вона корилась батькові.

Та сьогодні, лежачи заплакана на ліжку, Муся всім своїм організмом відчула, що ніколи вона цій владі не скориться. Відкілясь з-під попереку по нервових вузлах пройшов гострий біль сконцентрованої ненависти до царя і всього укладу, який кинув її з села на місто, і з усіма улюбленої Мусі зробив смішну і неоковерну Маріянну Кульженку, яку показують, як клоуна, для розваги інших.

Оця третя, особиста виразка ганьби і пониження боліла Мусі найбільше. У Петровському її нічим не вирівняли з-поміж інших учнів. Правда, коли учителька Марія Василівна сварилась за щось із Кульженком, що завідував школою, вона зганяла свою злість на Мусі. Але це Мусі не принижувало, а робило героїнею в очах інших. Коли Марія Василівна, присікавшись до якогось дрібного порушення, казала було Мусі сердито:

— Кульженко! Простягни руку!" — Муся, передбачаючи біль, зосереджувала всю свою твердість на тому, щоб не скривитись і не заплакати, коли дерев'яна лінійка учительки вдарить її по розкритій долоні. Це був її виклик Марії Василівні, її моральна над учителькою перемога. Учні це розуміли, співчували Мусі, і потішаючи її, говорили потім, що Марія Василівна тому така зла, що вона „стара дівка”.

В місті моральної переваги не було. Товаришки в класі всі намагались вирівнятись на лінію „інтелігентности”, яку встановлювала гімназія і в якій російська мова була першою і останньою вимогою. Навіть ті, що самі недавно приїхали з села і насилу могли розуміти, про що говорилось у книжках, навіть вони були проти Мусі.

Сьогоднішній випадок був останньою її ганьбою, останнім пониженням і поразкою.

Посеред лекції Закону Божого, в класу несподівано ввійшла клясна наглядка і щось прошепотіла батюшці²). Той поспішно поправив великий срібний хрест, що звисав на грудях, і тільки підвівся з місця, як двері відчинились і позад них стала начальниця гімназії, пропускаючи вперед невисокого, досить товстого червонощого монаха в чорній високій шапці, з якої спускалась як вуалька³), чорна крепа.

Мусі він видався досить смішним, особливо ця вуалька, як у дами на капелюсі. Вона повернулась була з усмішкою до Ніни Лінде, але та вже вставала з місця і, роблячи страшні очі, прошепотіла:

— Це — архирей! Хіба ти не бачиш?! Він же в клобуці!

Коли архирей нарешті всівся за катедрою, Муся могла разом з іншими сісти на своє місце, готуючись бути стороннім спостерігачем того, як будуть відповідати дівчата. Вона звикла, що перед важливими відвідувачами її ніколи не викликали, бо вона, розуміючи все написане в підручниках, не мала ні звички, ні запасу російських слів, щоб відповідати вивчене російською мовою.

Мусі було навіть трохи шкода, що її не викличуть. Їй дуже сподобалась завдана на той день історія про вигнання торговців із храму.

Про Христа Муся знала ще змалечку. Вона не могла пригадати такого часу, коли вона про Нього не знала. Його несказанна добрість, підступність фарисеїв і часта зрада і відрікання учнів увійшли в серце Мусі гострою колючкою. Всі пізніші болі і обурення від зрад і підлоти були тільки відновленим, рефлекторним повторенням цього першого дитячого болю за зрадженого, зганьбеного, доброго Христа.

Історія про вигнання торговців сподобалась Мусі саме тому, що в ній у Христа перемогло обурення на людську ницість, і Він узяв у руки бич. Тепер вона чекала, як котрась із дівчат розповість це в клясі, та ще й перед архиреем.

— Кульженко! — раптом підвів батюшка голову від клясного журналу, і Муся здивовано глянула на нього.

— Виходь, виходь, — штовхнула її Ніна. — Він тебе кличе відповідати.

У Мусі здригнулося серце від гордості. Вона пішла до дошки, на ході згадуючи те, що прочитала вчора. Вона бачила перед собою колони храму з ливанського кедру, струнки і червоні, вкриті позолотою орнаменту. А між ними метушаться торговці, закликаючи наперед-

ми покупців, показуючи їм голубів для офір, брязкаючи грішми і намагаючись обдурити тих, хто хотів догодити Богові. Таке видовисько мусіло обурити навіть доброго і тихого Христа.

Муся захоплено оповідала і не бачила, що робиться в клясі.

— Тоді Ісус Христос узяв батіг і як гукне: „Геть звідсіля!“ — вигукнула вона захоплено і спинилась на вибух загального сміху.

Сміялися всі. Сміявся батюшка, сміялась клясна наглядка, а архирей весь трусився м'яким тілом, важко переводячи віддих і витираючи очі великою червоною шовковою хустиною.

— Хорошо. Садись, Кульженко — сказав батюшка крізь сміх, і Муся повернулась лицем до кляси.

Кляса сміялась також. Дехто сміявся щиро. Дехто підхлібно хекекав, позираючи на катедру, чи батюшка бачить їх сміх. Деякі прикривали рота ніби вони хотіли приховати свій сміх, але не мали сили стриматись. Муся, не спиняючись, пройшла через усю клясу, зійшла у підвальний поверх до роздягальні, взяла свій чорний з зеленою стрічкою форменний капелюх і пішла додому. Пішла сама, через усю довжелезну Большую вулицю, через весь галасливий базар, сюди, у Дешеву ідальню і Нічлігарню, де її татко працював тепер завідувачем.

Не відповідаючи на питання Моті, не відзиваючись на вигуки братів, вона пройшла в свою кімнатку і впала там на ліжку, чекаючи, коли повернеться мама. Сльози спинились, лишилась тільки нудна гіркота образи, і щоб заглушити її, Муся почала згадувати Петровське.

II

Хоч би що траплялось в житті Мусі, у неї завжди було одне місце втечі — спогади про Петровське. Чим далі в житті, тим віддаленіші ставали ці спогади, але тим більшої краси і чару набирали вони. Потроху Петровське перетворилось у місце, де не було ні журби, ні недуги, де всі були гарні, всі були розумні, а головне — всі бу-

ли без міри і без меж добрі.

Так і тепер. Лежачи ображена і пригнічена на ліжку, Муся намагалась повернути себе назад у той чудовий Петровський світ.

Вона бачить велику залу, вкінці якої сидить якийсь новий, ще не бачений у них гість. Муся має донести до нього шклянку з водою, яку Мотя налила так повно, що вода напевно розхлюпається. Муся спиняється посеред залі, надпиває з шлянки воду і здивовано підіймає голову, почувши загальний сміх. Всі дивляться на неї і сміються. Муся не розуміє, чому вони сміються, але чемно усміхається і вже швиденько, не боячись розлити воду, підходить до гостя і подає йому шклянку.

Тільки гість підніс шклянку до рота, як Муся, виконуючи твердо установлений в селі ритуал чемности, вклоняється йому в пояс і каже:

— Доброго здоров'я, пивши.

Гість розгублений спиняється з шклянкою коло рота, здивовано дивиться на Мусю, потім на батька, — і всі знову сміються.

Мусі сором заливає щоки, сором за цих гостей, які говорять чудернацькою мовою і не знають звичаїв порядної поведінки. Вона стрімголов кидається до Моті і ховає голову в широченних бганках її спідниці.

— Смутили бедную девочку⁴⁾ — говорить гість співчутливо, а Муся чує в собі такий гнів на нього, що ще дужче притискається до Мотіних колін, бо інакше вона може кинутись на гостя і вдарити його.

— Це старовинний український звичай — бажати здоров'я, коли подають воду, — пояснює татко, і Муся відчуває, що тато по її стороні і заступається за неї.

— Да, наше село сохраняет иногда странные обычаи⁵⁾ — говорить гість і Муся знову відчуває, що вона не любить цього чоловіка, який з такою погордою говорить про її Петровське і людей в ньому, та ще й називає їх своїми.

— Я думаю, що це не просто сільський звичай — говорить татко уперто. — Я думаю, що це національні

українські звичаї чемности, які, на жаль, тепер зберігаються тільки на селі, бо місто русифікується.

— Ах, ви снова с той своєю новоизобретенной нацією⁶⁾, — каже насмішкувато гість, на що татко схоплюється з місця і говорить щось швидко і гнівно. Муся розуміє тільки, що суперечка вже йде не за неї, і не за її воду, навіть не за Петровське, а за щось більше, за якусь Україну, про яку вона досі нічого не чула.

Вона хоче ближче підійти до тата, щоб бодай розібрати краще, про що він говорить, але мама значуще дивиться на татка і каже: — Мотю, бери Мусю, клади її спати.

Як два вигнанці, взявшись за руки, Муся і Мотя виходять із залі. Уклавши її на ліжко, Мотя починає одну з своїх казок. Ці казки завжди переривались посередині, бо Муся засинала, а на другий вечір, не кінчаючись, якось переходили у пригоди нових людей чи нових звірів, щоб знову обірватись посередині, на самому цікавому місці.

Згадуючи тепер це повне змісту і стале життя в Петровському, Муся щасливо витягується на ліжку, ніби знову почувавши себе маленькою під всемогутньою опікою Моті. Вона розплющує очі і бачить над ліжком вирізьбленого з картону блакитного янгола, що його подарувала їй на Різдво тітка Зіна. Бачить, що це її кімнатка в місті, що це — дійсність її теперішнього життя, і хоче знову заплющити очі. Але чар уже зник. Вона не може знову перенестись назад, у Петровське, тим більше, що, як показують спогади, і в Петровському було те саме, що й у місті; що й у Петровське приїздили чужі люди, які сміялись з усього, що було Мусі любе й дороге. І тут, і там — скрізь те саме, і ніде нема порятунку, ніде не можна сховатись, ніяк не можна забути, що ти — не така, як інші, що ти — дівчина смішна і незрозуміла.

Муся хвилину лежить тихо і дивиться на блакитного янгола.

Так, звичайно, з ними щось не так, як у інших людей. За віщо, наприклад, татка звільнили з учителювання? Чо-

му вони мусять жити в цьому брудному місці, у цій Нічлігарні, куди приходять спати і їсти босяки⁷), яких так бояться її подружки? Щось з ними, Кульженками, не так, як з іншими. Може ці інші і справді мають право сміятись з Мусі?

„Нічого”, — думає Муся, — „коли я виросту і піду в нелегальні⁸), я зроблю величезну бомбу. Всі вони будуть у клясі — і архирей, і отець Миколай, і всі ці дівчата, що сміялись з мене сьогодні — а я ввійду і кину бомбу”.

Муся на хвилину зупиняється. Їй шкода нищити бомбою всіх подруг. Зрештою, може ж були там і такі, що не сміялись... а є й такі, що хоч і сміялись, так однаково шкода їх нищити...

Муся почуває, що всі ці складні, переплетені одне з одним, зовсім непотрібні їй, але невступні питання стоять перед нею стіною і ця стіна не дає їй жити спокійно і щасливо, як живуть інші дівчата. Вона не знає, що їй робити — і знову починає плакати.

Таку розплакану, розхлипану, у спазмах жалю до себе і застає її мама, коли приходить з приватних лекцій, на які ходить одразу після школи.

— Мусінько, що сталось? Чого ти? Що тобі зробили? — кидається мама до Мусі, і Мусі відразу стає легко. Тепер уже є мама, і можна їй викласти своє горе і пониження, і нехай вже тепер мама робить з тим, що хоче! Муся, обнявши маму за шию, соромливо признається їй:

— Вони з мене сміялися!

— Хто сміявся? — втомлено питає мама, але Муся не хоче помічати її втоми. Заскакуючи наперед, повертаючись назад, спиняючись на дрібницях і знову згадуючи страшний невблаганний сміх всієї кляси, вона розповідає мамі свою ганьбу і чекає від неї співчуття до себе і обурення на тих, хто образив Мусю.

Але мама тільки зітхає ще раз і каже:

— Мабуть, треба буде мені з тобою трішки зайнятись... Ось, матиму, може, трохи вільніших днів, тоді... — мама знову зітхає і одвертається від Мусі до інших денних турбот — „А де хлопці, Мусю?”

— Не знаю, — відповідає насуплено Муся.

— Ти б трохи допомагала Моті — говорить мама стомлено. — Їй тепер доводиться дуже багато працювати, і в нас, і в кухні для босяків... А ти сидиш та тільки над собою рюмаєш!⁹⁾ Велике діло, що з тебе посміялись... А хіба ти не сміялась з Василюни, коли та застрягла за партою!¹⁰⁾ і не могла вийти відповідати. Ще посмієшся і з інших...

Мама виговорює Мусі спокійно і в'яло, але Муся починає вірити, що вона справді винна. Швиденько витираючи очі, вона йде в кухню мити начиння, але начиння ніякого нема, бо Мотя все помила й прибрала. Сповнена почуттям провини, щоб бодай чимсь виявити своє каяття, Муся бере велике цебро, наточує туди води з бочки і, взявши велику мотузяну швабру¹¹⁾, починає розвозити воду по підлозі.

— Мусю, що це ти затіяла? — чує вона знову невдоволений голос мами. Обертається, і зустрічає такий утомлений, майже розпачливий погляд, що її раптом охоплює страх і жаль, і вона кидається до мами.

— Так що ж мені робити, мамуню? Що мені робити з усім тим?

Мама обіймає її і вже не сердиться, а тільки колише в обіймах хитаючись з боку вбік, приговорюючи:

— Мусінько моя!.. Щира ти моя дитиночко... Коли б я знала, як тебе вчити жити, щоб ти була щаслива...

Після цього, примирені і щасливі, вони вдвох підтирають воду, яку розлила Муся, ставлять на місце цебро, і Муся біжить у їдальню, щоб поставити начиння і бодай щось зробити для мами, щоб стало легше на душі.

Мама ще обідала, коли в двері хтось постукав. Муся визирнула і побачила торговку горщиками з базару, яка жила в їх дворі і яку всі називали „мадам Шарф”.

— Дома ваші мамаші? — спитала вона Мусю, і та відповіла їм чемно, як учила її Мотя:

— Мама вдома, але вони обідають, то ви пождіть трохи.

Але мама почула розмову і гукнула з їдальні:

— Хто там, Мусю?

— Це я, це я, мадам Кульженко, — відповілась швиденько Шарфиха і, не питаючи дозволу, пішла в їдальню, де, так само не чекаючи на запрошення, сіла на канапі.

— А ваша дівочка все по-прежньому говорить по-мужицки, — сказала вона мамі. — Почему ви не скажете ей больше играть с моими детьми? Она бы училась у них интеллигентного языка¹²).

— Нічого, вона потрошку навчиться в гімназії, — відповіла мама, і Шарфиха так само природньо перейшла на звичайну в місті мову — українську вимовою і з додатком перекручених на російський манір українських слів. Вона почала просити маму:

— Мадам Кульженко, попросіть вашого чоловіка, щоб вони пождали мені трохи з грішми за квартиру. Ви ж знаєте, які тепер торги! Нічого за цілий день не вторгуєш, хіба на чорний хліб! А ось прийде ярмарок, найдуть мужики з села, тоді я заплачу. Це ж один тільки тиждень.

— Чоловік не любить, коли я втручаюсь у справи мешканців — сказала мама, і Муся бачила, що мамі найбільше зараз хотілося б посидіти мовчки і не займатись тим, чи Шарфиха заробила досить грошей, чи ні. Але мама робить над собою зусилля, випростовує спину і присилує себе усміхнутись, щоб зм'ягчити відмову. А Шарфиха просить знову, ще наполегливіше, ще невідступніше:

— Ой, коли вони такі гнівні, ваші Микола Йоновичі! Я аж трусуюся, як маю до них іти. Вже будьте такі добрі, поговоріть ви з ними. . .

Муся бачить, що Шарфиха піймала маму, і мама бачить це, і сама Шарфиха. Бо мама найбільше соромиться за татка, коли він вибухає гнівом, кричить і б'є себе кулаками по голові. . . Всі це знають, всі це бачили не раз, і всі використовують це, щоб накласти на маму ще нові обов'язки.

Так і тепер. Мама злегка червоніє і нахиляє голову, і Муся чекає, що мама зараз погодиться, і бачить, що й Шарфиха чекає цього. Та мама підводить голову, з докором дивиться на Шарфиху і говорить твердо:

— Ви ж знаєте, мадам Шарф, що у вас були гроші заплатити за мешкання.

— Ой, мадам Кульженко, — починає Шарфиха жалібно, але мама спиняє її владним жестом:

— Ви мали гроші, але позичили їх Ледерманові за відсотки, а тепер просите подождати за мешкання. Не знаю, як у вас вистачило совісті брати з Ледермана такі відсотки! Чоловік має шестеро дітей, і нарешті може видати старшу доньку заміж, так ви берете з нього п'ять рублів за двадцять п'ять рублів, позичених на півроку! Це — лихварство, мадам Шарф! І я не буду просити за вас чоловіка! Раз ви не мали жалоців до Ледермана, не чекайте жалоців од нас.

— А чого він такий дурний задавака?!¹³⁾ — борониться Шарфиха. — Як я видавала свою Ривочку заміж, я робила весілля за власні гроші, і то брала собі звичайний балдахін!¹⁴⁾ А він позичив в мене гроші, бо хоче балдахін із золотою обвідкою — обурено вимахує руками Шарфиха, і Муся бачить, що у неї є якась своя рація вчинків. — А я хоч і беру з нього відсотки, так за те ж я дала їм свій каракулевий сак!¹⁵⁾

— Каракулевий сак? — здивувалась мама. — Навіщо? У подарунок?

— Хіба я мільйонер, або Трегубов, щоб я дарувала каракулеві саки? — аж підводиться з місця Шарфиха. — Я їм дала сак, аби він полежав там на столі, щоб жєнихова рідня не казала, що він узяв таку бідачку, що не має навіть каракулевого сака.

Слова „каракулевий сак” Шарфиха вимовляє з такою пошаною і підкресленням, що Муся розуміє, як і справді неможливо дівчині бути без нього.

— А потім же як? — дивується мама. — Ви забрали свій сак?

— А звичайно забрала, — хитає головою Шарфиха. — Я на весіллі посадила мого Вульфика, щоб він наглядав, аби ніхто дуже руками сака не мацав. Але яке це має значення, що я забрала? На весіллі всі бачили у посагу каракулевий сак, а як буде після весілля, то не наша справа.

Муся не має сумніву, що Шарфиха загнала маму у такий самий заплутаний і незрозумілий клубок відносин і звичаїв, як і той, в якому Муся сама билась кілька годин тому. Мама також це бачить, і тому втомлено хитаючи головою, каже:

— Добре, мадам Шарф, я спробую поговорити з чоловіком. Тільки, якщо він чув про ваші позички з відсотками, так ви добра не ждїть! Він вас і зовсім звідси вижене.

— Мадам Кульженко — знову переходить Шарфиха на офіційну мову, — то було в первий і последний раз¹⁶).

Шарфиха виходить, а мама каже Мусі:

— Мусінько, ти прибери зі столу, а я трохи полежу. А потім ми з тобою разом будемо вчити лекції, щоб ти вже навчилась відповідати такою мовою, як написано в книжці.

— А нема таких гімназій, щоб було по-нашому? — питає з надією Муся, але мама категорично хитає головою:

— Нема. І навіть не можна про це говорити, бо прийдуть жандарми і арештують тата.

— Хіба наша мова також не-ле-галь-на? — питає Муся, старанно вимовляючи важке слово.

— А ти звідки знаєш про... , — мама запинається на хвилину, а потім кінчає, притишуючи голос, — про нелегальне?

Муся здивовано дивиться на маму.

Усі розмови в їх домі крутяться навколо нелегально-го, половина людей, що вечеряє у них, а ночувати йде поміж босяків у нічлігарню — нелегальні. Мама і татко ховають книжки, які також чомусь нелегальні, а тепер мама питає, звідки Муся знає це слово... Чи мама думає, що Муся дурна і нічого не розуміє?

— Так же ж, — плутаючись, говорить Муся. — У нас усе нелегальне... і книжки... і люди, тобто... знайомі... тепер уже й те, як ми говоримо — також нелегальне...

Мама дивиться на Мусю широко-розкритими, здивованими очима, ніби вперше усвідомлюючи собі, що ця дів-

чинка, на яку вони не звертали уваги, яку часом висилали з кімнати, а часом забували вислати, що ця дівчинка всотувала в себе почуття і думки, якими жили вони, дорослі, і які тому видавались Мусі цілком нормальними.

— Мусінько, — шепоче мама, обіймаючи її знову й тулячи до себе. — Це все речі, про які малі дівчатка не повинні знати, не повинні навіть думати... Це все речі, які не повинні ще зачіпати твого життя... Я думаю, що ми просто не помітили, що ти вже підросла.

А ввечорі, коли вона вже майже засипала, Муся ще встигла почути як мама говорила таткові, рішуче і стримовано:

— Колю, щось із цим треба робити, якось покінчити це непевне для неї становище... Дитина росте нещасна, вона не має собі звиклого місця, вона крізь чужа і смішна... Така Шарфиха — і та пропонує, щоб її діти вчили Мусю!.. Ми не можемо ризикувати її майбутнім ради твоїх теорій!

— Але це ж не теорії — чує Муся притишений, але пристрасний голос татка і так бачить, як він притискає до серця руки. — Це ж не теорії! Тільки коли буде Україна, зможе Муся і мільйони таких же, як і вона дітей, жити спокійно і щасливо, не роздираючись між своїм і чужим!

— Ти можеш ризикувати собою, нашим майбутнім — я і слова не скажу — говорить мама. — Але втягти у гру дитину я не дозволю! Нехай це вірні теорії, нехай це — найкращі теорії, але це все справа далекого майбутнього, і я ради твоїх теорій не буду кривити душі дитині.

Муся хотіла б іще слухати, але сон хилить її, і вона встигає тільки подумати, що треба буде вранці розпитати, що це за нове слово „теорія”. Видно, це було значуще слово, яке мусіло розкрити якісь нові для Мусі поняття. Це мусіло бути слово ваговите, не те, що ті „ухаби”, „ухвати” та „ушати”, які налазили на неї з підручників, слова ніби-то знайомі своїм звучанням, але неясні щодо їх змісту і значення.

III

Муся не розуміла, що вона опинилась під ударом за свою мову, бо створилось протиприродне становище, коли господаря землі відсували набік, відбирали його історію, права і саму мову, і колосальними зусиллями імперії робили його смішним, чудакуватим і — головне — безправним і нелегальним.

Не тільки Муся, а вісімдесят відсотків гімназистів і „реалістів”, учнів народних шкіл і двокласних „учіліщ” не розуміли половини писаних у підручниках слів. Вони витрачали марні сили і час на те, щоб допитатись їх значення і завчити його так само, як вони розшукували по словниках значення французьких чи німецьких слів.

Навколо міста і в сусідніх повітах розкидані були колонії — болгарські, пімецькі, навіть сільсько-господарські жидівські, а поміж ними, більшими скупченнями і ширшими просторами розкинулись великі, на тисячі мешканців, грецькі та українські села. Найздібніші діти із колоній і сіл їхали в місто вчитись, тобто переходити в стан „русских людей”, а водночас вони зберігали зв'язок з своїм родом і нацією через мову і релігійні традиції. Вплив гімназій та шкіл з часом робив ці традиції смішними і чужими, і тільки жидівські та німецькі колоністи твердо тримались свого. Взагалі, йшла потайна підсвідома боротьба національного почуття: жида і німці потайки із зневагою дивились на росіян і українців, а росіяни в свою чергу зневажали всіх, крім себе, причіплюючи кожному народові глузливу, лайливу назву. Німці були в них ковбасники, греки-піддоси, а національну назву „жида” вони перетворили на лайку, додавши до неї ще й слово „пархаті”. За офіційну назву жидам було дано слово „евреї”, що в Польському Краю вважалось за образу для жида. Українців взагалі не було, а були тільки „хахли”, не стільки народ, як смішна і кумедна людська подоба, які могли стати людьми тільки після того, як цурались свого і ставали росіянами. Їх пшеницю споживалось, їх пісні співались, але про них ходило стільки ж глузливих анекдотів, як і про жидів чи вірмен.

Як англійці творили в Індії легенду про ледачого, невмілого і дурнувато-хитрого індуса, так росіяни творили таку легенду про українців, тих самих, що були основою їх армії і фундаментом для їх адміністрації.

Муся того не розуміла. Але опинившись під ударом за свою мову, вона мимоволі тягнулась назад: від міста — до села; від мадам Шарф до Моті; від російських підручників до українських пісень, які одні не були заборонені.

До місцевих незадоволень і національних прихованих суперечок, до боротьби за пшеницю, вугілля і сталь, до різких змін у зовнішньому житті домішувались іще підпільні удари революційної боротьби. І хоч, як у багатьох російських рухах, і тут велику участь брали українці, проходила вона ради визволення „русского мужика”, під гаслом зміни устрою в Російській Імперії, але ніколи не під гаслом зміни самої імперіяльної системи.

В місті над берегом моря, ці підпільні удари стало чути так голосно, що не можна було вже їх замовчувати чи ігнорувати. Два великі заводи застрайкували, і нікому до того невідомий Григорій Петровський несподівано став силою, з якою треба було рахуватись навіть поліцмайстрові.

— Він розумний і скромний, — запевняла маму її приятелька, жінка заводського учителя. — Ось побачите, коли наші не виграють страйку!

Та події в столицях розгортались так швидко, що місцевий страйк зблід і втратив значення. Газети заповнились новими, довгими і чудними словами, і найдивніше було те, що всі ніби одразу почали розуміти ці нечувані перед тим слова: **конституція! парламент! фракція! ответственное правительство!** Вони вилізли із шпальт газет, кидались в очі, пишні, зарозумілі чужинці. І таке мале слово, як Україна десь загубилось за ними, принаймні для Мусі.

IV

Ці слова замели кудись її татка, який приходив пізно ввечорі, нашвидку пив чай, щось стомлено-переможно розповідав мамі і зараз же падав, як мертвий, на ліжко. А коли вранці Муся вставала йти до гімназії, татка вже не було. Але Муся тим не журилась. Відбувалось щось нове, неподібне на все попереднє, і татко був у самій середині нового виру, де йому й належало бути. Муся поглядала на маму і бачила, що й мама думає так само, вся ніби світиться і говорить до тата новим, ніжним голосом.

В гімназії також щось непомітно змінилось. Начальниця — Валентина Епіфанівна ходила, ніби щойно коронована королева, а відомий на все місто багач Абрам Тригубів, який побудував гімназію і дістав за це звання „почесний громадянин”, — одкрив газету. Муся не знала точно, як це люди відкривають газету, але факт був перед очима: Тригубів одкрив газету, і всі говорили про це з захопленням і похвально.

А татко працював у тій газеті, видавав її людям, щоб ті читали. Муся так і бачила, як її татко стоїть на розі Большой і Миколаївської вулиць, там, де ходить найбільше людей, і видає газети людям, які стоять навколо нього і в мовчазній пошані чекають своєї черги.

Тому вона була розчарована, коли одного разу мама взяла її з собою і вони зайшли до газети. Виявилось, що газета містилась там, де раніш був підвальчик з ласощами і вином старого татарина Абдулі. Вся газета містилась у двох манісінських кімнатах, де великому татові ніде було й повернутись. Та йому й не треба було багато повертатись, бо його було чути скрізь і звідусіль.

Муся незрозуміло дивилась на довгі, брудні смуги паперу, які татко черкав, надписував, переклеював, а часом просто з люттю стискав у кулак і викидав у великий солом'яний кіш, що стояв у нього під столом. Ці задруковані смуги паперу називались шпальти, і татко так уважно схилявся над ними, так старанно черкав, так дбайливо надписував щось у них, що Мусі стало здаватись,

що ці шпальти живуть, що вони навіть потихеньку рухаються під татковими пальцями, звиваються, здригаються від уїдливого сміху, і знову застигають непорушно, коли він їх притисне. Вимазані фарбою таткові пальці смерділи так само, як і всі навколо газети, а коли він погладив її по голові і зачеркнув лоба, на лобі лишилась брудна смуга, яку треба було змивати водою над відром. Зливав Мусі воду на руки невеличкий чорнявий хлопець, який шепотів їй по змовницькому:

— А ми сьогодні губернаторові піднесемо дулю! Ох і дулю ж!

Муся не знала точно, що це таке „губернатор”, але з голосу хлопця зрозуміла, що це — щось велике і грізне, якому проте татко з допомогою цього хлопця піднесе дулю в газеті, і всі будуть за це татка хвалити і любити.

Та незабаром Муся побачила, що не всі люблять і хвалять її татка.

Найбільше вдарила по ній „ссора”¹⁷⁾ з Ніною Люнде, що стала її найближчою приятелькою і перша відреклася її через татка і газету. Ніна навіть попросила клясну наглядачку пересадити її від Мусі, бо ніби-то вона погано бачить, що пишеться на дошці. Але всі знали, що це вигадка, і що Муся і Ніна посварились „навіки”. Кляса терпіла від цього, бо тепер Муся і Ніна давали списувати тільки „своїм”, і так потроху кляса поділилась на два табори. Життя стало складнішим, але й цікавішим.

Коли б Ніна не чіпала татка, Муся нічого не мала б проти їх „ссори”. Серед важкої нудоти шостигодинного сидіння на лекціях, „ссора” означала розвагу і зміну. Але Ніна уперто втягала у сварку татка, заявивши на весь голос, коли наглядачки не було в клясі:

— Не могу з нею дружити! Її татко жидам продався і проти нашого царя газету видає!

Дехто з дівчат ніяково озирнувся вбік кількох учениць-жидівок, але ті робили вигляд, що не чують, і голосно сміялись, перебиваючи одна одну.

Поділ кляси позначився дедалі більше, і навіть на-

пучування¹⁸⁾ начальниці нічого не допомгло. Муся мала за собою майже всіх жидівок, та дівчат із села, в той час як за Ніною стояли грекині, німки з колоній та трохи багатих хutorянок, які намагались стати подібними до росіянок. Вони навіть кумедно мавпували вимову різних тамбовок чи сибірячок, що приїздили до міста разом з їх батьками-урядовцями. У Мусиній дружбі місце Ніни заступила Люба Рафалович, донька рабина, яка до того чужалася всіх подруг. Люба ж перша остерегла Мусю перед небезпекою для татка:

— Ніна казала, що твій татко продався японцям — шепотіла вона в коритарі, озираючись на всі боки. — Мій тато казав, що твій тато мусить берегтись, бо вони його поб'ють.

— Хто поб'є? — загорілась Муся.

— Шш, не кричи — ще тихше зашепотіла Люба. — Босяки поб'ють!

— Босяки? — щиро здивувалась Муся. — Так же ж усі босяки у нас живуть... тобто, у нічлігарні живуть і в їдальні їдять... Вони всі татка люблять. Він тим усім завідує, а тепер, коли він у газеті, так мама ними завідує... Вони не будуть татка бити!

Після цього, Муся майже не слухала учителів на лекціях, а перебирала в пам'яті усіх босяків, яких знала, і питала себе, чи цей буде бити її татка, чи ні. А знала вона багато босяків, фактично, знала всіх більш-менш сталих відвідувачів нічлігарні, що для яких дешева їдальня та нічлігарня фактично правили за дім. А її татко був їм за батька. В цьому Муся була цілком певна, бо босяки, що найчастіше приходили звідкись із півночі, інакше й не називали її татка, як „отец родной”. Вони звичайно перебували у нічлігарні зиму, а щойно починало тепліти, ставали неспокійні, частіше бились і напивались, а потім зникали один по одному, а на їх місце з'являлись нові.

— Пішли бродяжити — казав татко. — Вони не можуть на одному місці всидіти, мусять бродяжити... На осінь повернуться... І твій Сергій повернеться...

Сергій був приятель і охоронець Мусі. Він допомагав на кухні, чистив картоплю, носив Моті воду до величезних казанів на борщ і кашу, ставив велетенський „куб” — самовар, з якого наливав увечорі чайники води тим босякам, що були на той час багаті і могли заплатити копейку за чайник окропу, заварку чаю і дві грудочки цукру.

Сергій же водив Мусю вранці до гімназії і приходив по неї по обіді. Дорогою вони говорили про різні речі, і Муся розповідала Сергієві багато своїх пригод і сумнівів, про які їй і на думку не спало б говорити з мамою. Від Сергія Муся довідалась і про те, що босяки люблять її батька.

— Як рідний батько, — повторив усталену думку Сергій. — Нікого не б'є, м'ясо до борщу кладе все, скільки належить, так що чоловік і однією мискою ситий буде. . . Хліб ріже правильними скибками, знову ж і нічлігарню чисто держить.

— А як же інакше? — несміливо спитала Муся. — Не буде ж він викидати м'ясо?

— Не викидати. . . — засміявся Сергій. — Навіщо викидати? Йому старий Флейшман уже пропонував, що не буде додавати щодня десять хунтів¹⁹⁾ — і гроші пополам! Він з бувшим завідувачем таку спілку мав — добре обидва нажилися. . . А ваш татко його вигнав! — засміявся Сергій, мотаючи головою. — Не тільки що вигнав, а ще схопив стільця і з стільцем за ним гнався. . .

Муся відчула звичний сором за таткові гнівні вибухи, але, глянувши на захоплену усмішку Сергія, зрозуміла, що зараз їй соромитись не треба, що тато зробив саме добре, коли гнався за Флейшманом, і що Сергій і всі босяки цілком підтримують татка в цьому і навіть захоплюються ним.

І от тепер, протягом цілого дня в гімназії, Муся намагалась вирішити загадку: чи будуть босяки бити її татка, чи ні.

А що босяки можуть бити людей, про це Муся вже знала. Протягом усієї весни в газетах були вістки, що

тут і там якісь „громили” били жидів, а заодно й інших людей, які хотіли жидів обороняти. Мама і татко і всі, хто приходив до них говорили про це, розповідали, що цілі потяги „громил” їздять з міста до міста і б'ють жидів. При цьому згадували ті самі довгі слова, як „конституція” і „парлямент”, але вже без радості, з кривою посмішкою безнадії. І часто, коли всі розходились, а вона ще не встигла заснути, Муся чула, як мама говорила до тата:

— Ох, Колю, я так боюсь! Чим усе це скінчиться? Ти надто вже одверто дієш!

А татко відповідав заспокійливо:

— Е, нічого! Бог не без милости, козак не без долі!

Це Мусі так подобалось, що вона тихенько сміялась у подушку і так, сміючись, засипала заспокоєна.

Але тепер головним питанням було, чи будуть босяки бити татка, чи ні? Вертаючись додому, Муся ще перевірила справу в Сергія.

— А чи бос... чи наші нічлігари будуть бити татка, Сергію?

І Сергій не здивувався на таке питання, а тільки трохи розсердився, ніби Муся ради пристойности не повинна була питати про такі речі.

— Ти завжди щось таке питаєш!.. Звичайно, наші не будуть, а от як наїдуть чужі, — хто зна! Хоч би у нас у дворі було менше жидів, а то всуціль самі вони...

— А при чому ж тут жиди і татко?

— А при тому, що всіх підряд бити не дозволено... Наших, значить, ні. А жидів можна... Звичайно, при цьому завжди можуть ще когось зачепити... Але наші не дадуть. Ти за свого татка не бійся.

Це трохи заспокоїло Мусю, і вона майже перестала думати про босяків і можливе биття аж до після Паски. А після Паски всі навколо одверто почали говорити, що босяки будуть бити жидів. Це називалось — погром. Муся запам'ятала це слово з першого ж разу, коли до них прибігла перелякана Шарфиха, майже голосячи від розпачу:

— Ой, мадам Кульженко, мадам Кульженко! Вони вже в Катеринославі! Ой, гвалт, рятуйте! Ой, пропали мої діточки!

— Хто в Катеринославі? Бог з вами, мадам Шарф, не кричіть так, ви мені дітей перелякаєте!

Але Шарфиха не вгавала. Вона схопила жмут волосся, що спав їй на лоба, і смикнула його з усієї сили. Потім заволила на весь голос, і з очей їй котились сльози разом і від болю, і від страху, і від жалю за свій рід:

— Ой, пропали мої діточки! Ой, просіть вашого чоловіка, нехай вони нас не дадуть бити! Ой, нехай вони нас оборонять, бо де ж нам шукати захисту?!

Мама заспокоювала її, як могла, але і сама була бліда і перелякана, і рука, яка гладила Шарфисі плечі, дригала дрібним дрижем.

Муся вирішила, що настав час їй виявити своє знання і заспокоїти дорослих, які так непотрібно хвилювались. Вона підійшла до Шарфихи ближче, щоб та краще почула, і сказала роздільно і чітко, як до глухої:

— Босяки татка не будуть бити. Вони його люблять, бо він кладе все м'ясо в борщ. Ти, мамо, не лякайся, — сказала вона матері. — Нам нічого не буде! Навіть коли чужі громили приїдуть, так наші босяки татка не дадуть!

Але маму це не заспокоїло. Навпаки, на обличчі її з'явився такий жах, що Муся злякалась і замовкла.

— Мусю, дитинко, — сказала мама, затинаючись. — Що ти говориш?! Хіба це твоє діло знати... думати про такі речі?... Ти надто багато крутишся поміж дорослими!.. І ви, мадам Шарф, посоромились би! Бачите, до чого довели дитину своїми криками і розповідями... Ідіть додому і нічого не бійтесь... Що буде вам, те буде і нам!

Шарфиха вийшла, а Муся пішла одягатись, щоб йти до гімназії, дивуючись, як це так вийшло, що вона хотіла заспокоїти маму, а натомість мама каже, що це Муся залякана... Муся зовсім не почувала себе зляканою. Їй навіть подобалось, що вона знає багато речей, про які інші дівчата й не чули, і може їм розповідати, повчати

і розважати їх страхи. Так і сьогодні, прийшовши до кляси, вона зараз же поманула Любу в коритар і там, нахилившись до вуха, сказала:

— У Катеринославі уже ваших б'ють.

— Я знаю, — прошепотіла Люба. — Звідти до нас тітка приїхала. З трьома дітьми.

— Чого?

— Вони думають, що в малих містах мало босяків, так не буде погрому.

Люба допитливо глянула на Мусю:

— Буде і в нас?

— Не знаю — чесно призналась Муся. — Як чужі босяки наїдуть, так буде і в нас. Тільки наші босяки не дадуть татка бити, так ви приходьте до нас ховатись.

— Дуже далеко — заперечила Люба. — Мама позносила до льоху подушки і трохи їжі, як почнетесь, так, може, ми відсидимось... Всі кажуть, що вони більше крамниці б'ють, а по домах не так...

Це дало Мусі новий напрям думок, і вона почала думати, як їм найкраще готуватись до того моменту, коли босяки почнуть бити крамниці, бо вони жили саме посеред базару. Двоповерховий дім нічлігарні стояв вкінці нього, і майже всі крамарі з базару жили у мешканнях, що були побудовані за нічлігарнею, у великому дворі на горі. Ці мешкання відгороджували двір від урвища, і тільки збоку між цими домиками і мешканням Кульженків був невеличкий простір з відкритим видом на море. Татко сказав збудувати високу з приступками лаву, з якої можна було дивитись через забор на всю Біржу, на баркаси²⁰) у невеликій затоці і на потяги, що проходили насипом. Татко назвав насмішкувато цю лаву „дача"²¹), і так її всі називали вже серйозно.

До двору можна було дістатись тільки через важкі дерев'яні ворота, що були під другим поверхом. Ними замикався в'їзд у двір. Над підворіттям була велика нічлігарня, де могли одночасно спати яких триста босяків і бездомних. Треба було тільки замкнути ворота, і двір перетворювався на фортецю.

Муся мала свій плян, який і запропонувала таткові до обідом.

— Якби ти зробив залізні ворота та поставив перед ними бочку з порохом, то ніхто до нас не зайшов би і Шарфінних дітей не побив, — заявила вона несподівано серед хвиливої мовчанки. Татко здивовано глянув на неї, потім обвинувально скосив очі на маму. Але мама не визнавала себе винною. Навпаки, вона також обвинувально глянула на татка і сказала:

— Бачиш, до чого доводять твої голосні розмови?! Дитина ні про що не думає, тільки про погроми, нелегальщину й босяків!

— Це носиться в повітрі, — сказав татко і зітхнув. — Звичайно, на селі вона цього б не знала, але ж ми однаково не могли тримати її все життя на селі. Отже, виходу нема — мусить знати, що робиться.

— Але це ж страшно, яке дитинство ми даємо нашій доні!

— А не однаково, чи вона думатиме про драконів, чи про босяків? — боронився татко, але мама спинила його:

— Досить уже, досить... Вона і так на свій вік заповажна.

Вони заговорили про щось інше, і Муся зрозуміла, що більше нічого цікавого вона не почує.

IV

Так хоч як усі говорили про погром, хоч як його боялись і до нього готувались, він прийшов зовсім несподівано і не так, як думала Муся.

Вона була в клясі, коли побачила з вікна, як до гімназії підкотив тригубівський фаєтон, і звідти швиденько вийшли його два сини і донька, підтримуючи попід руки матір, яка хворіла на якусь чудну, невиліковну хворобу. Вони, не озираючись, пройшли у приватний вхід, що вів до мешкання начальниці Валентини Епіфановни, і за хвилину вся гімназія — гула розмовами про те, що „вже починається”.

— Та що починається? Як? — приставала Муся до своїх подруг, але тільки Люба дала їй щось подібне на пояснення:

— Вже з царським портретом пішли.

— Куди пішли?

— У процесію пішли. З царським портретом та іконами... Співають „Боже, царя храни”, так уже не бояться нікого. Раз з портретом ідуть, так поліція не сміє їх спиняти.

Це видалось Мусі цілком логічним, бо хто ж сміє спиняти царські портрети!.. Але хіба можна бити людей, несучи царський портрет? Він ніби обов'язував до чогось статечного, порядного, не до биття крамниць.

Муся глянула на юрму дівчат, що скупчились перед вікном навколо Ніни Люнде, і раптом зрозуміла, що люди — з царським портретом не тільки можуть бити вікна й інших людей, але що саме цей портрет даватиме їм відвагу і запал. Щось таке було в цім гурті біля вікна — прихована зла радість, чекання чогось, хоч і страшного, але потрібного і правильного, що ось-ось прийде з вулиці.

І всі почули його. Довгий, пронизливий жіночий зойк, тупіт ніг по пішоході і веселе, злорадісне „А-ах!”, коли жіночий зойк сколихнув повітря ще раз, коротко, і замовк.

В клясу швидко увійшла клясна наглядка, попустила штори на вікнах, від чого в клясі стало сумно і напівтемно, і так само швиденько вийшла, наказавши всім сидіти тихо і не виглядати на вулицю.

Дівчата принишкли і злякано Perezirались одна з одною. З вулиці не чути було ні звука, ніби там після цього жакливого зойку також усі присіли і боялись дихнути.

Муся почувала, що її опановує якийсь неспокій. Щось нудне підлазило їй під горло, і вона насилу могла проковтнути слину... „Але мушу мовчати”, — твердила вона собі. — „Господи, поможи мені мовчати” — молилась вона потихеньку, знаючи внутрішнім знанням, що як

тільки одна з них закричить, закричать усі, і тоді не буде спину.

Та тут до кляси ввійшла Валентина Епіфанівна. Чи через те, що було притемнено в клясі, чи дівчата були надто злякані і розгублені, чи вони просто вважали, що тепер не до звичайних порядків, жодна з них не поворухнулась з місця, і вони тільки дивились на начальницю широко розкритими зляканими очима, ніби чекаючи страшного присуду. Але завжди добра і тиха Валентина Епіфанівна раптом розсердилась і грізно стукнула рукою по столі:

— Встати! — закричала вона на дівчат, і вони, ніби прокинувшись, схопились на рівні ноги. — Що це ви не знаєте порядку? — кричала на них далі начальниця, і Муся з свого місця бачила, як вона сердито притупувала ногою після кожного крику. — Досі не знаєте, що повинні вставати, коли входять старші?!

Дівчата стояли розгублені, не пізнаючи своєї улюбленої начальниці, яка ніколи ні на кого не кричала, і новий страх, страх перед нею одсунув все інше з їх думок.

— Так от, — сказала Валентина Епіфанівна вже тихшим голосом. — Я дзвонила до воїнського начальника, і він обіцяв зараз же прислати салдатів для охорони гімназії. Вони ж допоможуть нам розвезти вас по хатах. Я дзвонила також до поліцмайстра, і він обіцяв наказати прислати до гімназії всіх візників, яких поліцейські побачать... Поділіться на групи хто коло кого живе, — і ми потроху розвеземо вас. Спочатку поїдуть ті, що живуть на Слобідці та коло вигону, потім ті, що живуть на Карасівці і Маріївці і вздовж Большой... Тепер прошу зайнятись підбиранням груп.

Вона вийшла і дівчата заворушилися, шукаючи хто біля кого живе. Їхати дорожкою з гімназії, та ще й під охороною салдатів було так цікаво і нечувано, що вони забули, з якої причини їх будуть розвозити.

— Ой, моя мама і дверей не одчинить, — внесла новий тон Люба. — Вона як побачить салдата біля мене, так ні за що мені не відчинить... — Люба говорила швид-

ко, і в її очах був той самий страх, але Мусі вже не хотілось піддаватись цьому страху. Було цікавіше підбрати собі попутницю і вираховувати, чи сяде на дорожку четверо, якщо вони візьмуть з собою товсту Василину Рябокіню, яка напевно одна займе три місця.

Та Мусі не довелося їхати дорожкою. Увійшла клясна наглядка і сказала:

— Кульженко, по тебе мама прислала чоловіка.

— А як же з дорожкою? — розчаровано спитала Муся, але наглядка не слухала її. — Підеш з цим чоловіком, то більше місця залишиться для інших. Твоя мама, як видно, не дуже-то боїться за тебе, — уїдливо додала вона. — Ви ж серед цих людей живете, то чого вам їх боятись?

Муся почервоніла: — Це не наші б'ють. Це з півночі кацапи приїхали!

— Неправда! Позорит русский народ!²²⁾ — гістично закричала Ніна Люнде. — То ваші хохли б'ють!

Муся забула навіть за церемонію „ссори”, яка не дозволяла їй говорити безпосередньо до Ніни, і звернулася таки до неї:

— Та ти ж скільки разів була в мене, говорила з ними, ти ж знаєш, що поміж ними нема й четвертини наших людей.

— Яких же це наших? — уїдливо спитала клясна наглядка.

— Укр... — почала було Муся і швиденько поправилась, — Малоросів... Нові босяки і говорити по-нашому не вміють... Вони з наших сміються — оборонялась Муся, але наглядка тільки пересмикнула зневажливо плечима:

— Наши-ваши, ваши-наши... Кака-то путаниця. Иди уж домой, пожалуйста!²³⁾

Так Муся і вийшла, переможена і посоромлена. Та щойно вона побачила Сергія, як одразу ж забула за образ, бажаючи швидше вийти і побачити, як це буває, коли в місті погром.

Але вона нічого не побачила, бо Сергій повернув

одразу ж убік і повів її не через Большую, а через Георгієвську вулицю, що йшла паралельно до Большой, але де не було ні крамниць, ні банків, а жили здебільшого невеликі власники. Тут же жив і Мусін хрещений Григор Григорович Ісалті, і Муся навіть хотіла зайти до нього і спитати, чи він дуже боїться, але Сергій не згодився.

— Нікуди ми заходити не будем. І ти по дорозі нікого не зачіпай, ні на кого не оглядайся і ні до кого не говори! Чула?! — спитав він грізно, і Муся тільки головою мотнула, бо коли Сергій починав говорити таким тоном, його треба було слухатись.

Муся міцніше стиснула його руку і почала розглядатись навкруги. Доми виглядали трохи інакше, бо в кожному вікні стояла ікона, навіть у доктора Очаковського, про якого Муся достеменно знала, що він жид, бо він завжди казав їй:

— А ну, покажи старому жидові рота, він покладе тобі цукерочка.

Муся знала, що він замість цукерка всуне їй в рот ложку другим кінцем і скаже кричати „А-А-А”, але було так смішно, що доктор казав на себе „старий жид”, що Муся охоче його слухалась. А тепер на вікні його дому стояла ікона, і навіть засвічена свічка коло неї, а на дверях було порожнє місце, яке своєю рожевою, ясною, невилинялою фарбою кричало всім проходим, що тут недавно висіла дощечка:

ВРАЧ²⁴)

Давід Самуїлович Очаковський.

Муся озирнулась на дощечку, але Сергій сердито смикнув її за руку, і вона підстрибунула, щоб наздогнати його на ході.

Наскільки Георгієвська була порожня, настільки жвавий рух ішов по Магдалинівській, що вела з міста на Слобідку і до двірця. Муся ще не бачила, щоб, стільки народу рухалось по вулиці в будень. Ті, що йшли до міста, ішли впорожні, поспішаючи, але з міста всі брели поволі, обтяжені і обвішані речами. Ішли спокійно, не поспішаючи, задоволено. Несли набране з крамниць, не

криючись і не ховаючись, як своє, чи подароване, як давно і довго очікуване, що належалося їм з права і от тепер нарешті дісталось їм до рук. Найбільше несли пляшок з винами, бо погром починався з крамниць, і найперше виломлювали двері у винних крамницях і підвальчиках.

— Монополька²⁵) наротіж одчинена, — пробурмотів Сергій і так здавив Мусі руку, що та злякано глянула на нього. Був блідий і, хоч не було гаряче, з обличчя йому котився піт, а язик раз-у-раз облизував пересохлі губи.

— Хто її одчинив?

— Хто! Начальство одчинило. Бачать, що народ розійшовся, і треба йому попустити; от і відчинили — шепотів Сергій, а очі йому дивились шкляним зором перед собою, ніби не бажаючи бачити тих осоловілих людей, що несли додому ніколи раніш несмаковані речі: швайцарський сир, великі шинки, кільця ковбас і неодмінні пляшки з якимись некуштованими винами й горілками. — Не відставай, іди швидче, — знову смикнув Сергій Мусю за руку, ковтаючи слину з таким трудом, що в горлі йому щось писнуло і замовкло.

Вони майже бігцем вибігли на базар, і тут Муся зрозуміла, що погром, це не тільки розбиті крамниці, сирі і пляшки з вином. Базар вимер, був порожній, затихлий і насторожений у передбаченні чогось страшного і неминучого. Крамниці і ятки²⁶) забиті дошками, прохожих нема, і тільки звідкись, з Большой вулиці чулися виплески шуму, якісь вибухи вигуків і криків, які потім замовкали, і тиша на базарі здавалась ще більш гнітючою.

Увійти додому також не було просто. Сергій спочатку застукав у вікно їдальні, а коли звідти визирнула Мотя, тримаючи величезну коцюбу, він показав їй на браму. Після того, вони ще кілька хвилин чекали, аж доки почувся голос самого татка:

— Хто тут?

— Це я, Сергій.

— Муся з тобою?

— Зі мною.

— Нехай обізветься.

— Я тут, татку, — озвалася Муся.

— Більше там нікого нема?

— Нема. Тільки нас двоє.

Заскреготів ключ у замку, якого, мабуть, ніколи досі не замикали, і татко відчинив фірточку в воротах, пускаючи їх у двір.

— Спасибі, Сергію, — сказав татко. — Моті здалося, що за вами ще хтось стоїть.

Муся побігла до свого мешкання і спинилась, вражена, в дверях. Майже все населення з квартир сиділо у їх мешканні — і Шарфи, і Флейшмани, і Мальована Маня з донькою, і навіть старий Коген, що збирав ганчірки, перемивав їх і кудись продавав. Були тут усі роди торгівлі — оселедниці, і рибники, і олійники, і м'ясарі — і кожне пахло тим товаром, який продавало. Мусі здалось, що в кімнатах взагалі нема чим дихати, і вона, сказавши швиденько „Драстуйте” і, кинувши книжки на комоду, вибігла до Моті по пояснення.

— То вони від страху у нас ховаються — відповіла недбало Мотя, яка щось палко говорила Сергієві і неохоче відізвалась до Мусі.

— І вночі будуть у нас? — нерадо спитала Муся.

— А я знаю?! Як твоя мама пустять, так вони і вночі сидітимуть, — огризнулась Мотя і знову обернулась до Сергія, благаючи:

— Ой, не ходи Сергієчку! Прося тебе — не йди! Бо як підеш, так уже не вернешся... Ти ж уже шість місяців витерпів, потерпиш ще й ці дні!

— Не витерплю, — з гірким приреченням говорив Сергій. — Не витерплю. В мене вже все всередині висохло, і я ледве живий хожу... Не проси мене, Мотю, а як можеш, так замкни. Може так затримаюсь...

— І замкну, — грізно вишкірилась на нього Мотя. — І замкну! Ось, гайда в комору і сиди там! Вранці одчиню, а як тобі не перейде, так сидітимеш і завтра!

Муся хотіла вже оступитись за Сергія, коли побачила, що він не противиться, а, сумно похитуючи голо-

вою, ніби не вірячи у Мотіну силу, покірно пішов у комору, і Мотя голосно засунула за ним засув.

— Завіщо ти його, Мотю? — несміливо спитала Муся. — Він же хороший. Ти сама мені казала, що він на босяка й не скидається.

— Тому й замкнула, що не скидається! — знову гарикнула Мотя. — Та й чого ти ходиш тут допитуєшся. Іди звідси!

— А куди ж я піду? — розвела руками Муся. — У нас повно людей. . . У моїй кімнаті діти. . . Мабуть я й спати буду у тебе в комірчині.

Так цей тривожний, вибитий із звичайного життя день пройшов для Мусі у перебіганні з кухні до мешкання і назад. З кухні вона приносила вістки про те, що робиться в місті, про що розповідали тих кілька босяків, які навіть у цей день небмеженого грабування і загальної пиятики прийшли обідати в дешеву їдальню. Було їх небагато, і вістки були уривчасті й непевні.

— На Карасівку пішли. . . Хотіли завернути на Таганрозьку, так там поліція стояла й не пустила, — оповістила Муся в кімнаті, і стара Флешманка схопилась за серце:

— Ой, Боже мій! Там же моя мати живе, на Карасівці!

— А звичайно, їх на Таганрозьку не пустять — гірко обізвалась Шарфиха. — Там усі багаті живуть, — і Тригубів, і Горенштейн. Тих поліція буде охороняти! . . . Поліцмайстер мусів з них добре взяти!

— Як вони на Карасівку завернули, так, може, до нас і не прийдуть, — несміливо висловила припущення Муся. — Може на тому все скінчиться. . . мусять же прийти салдати і розігнати громилів. . .

— Салдати? Салдати прийдуть, як усе скінчиться, і громилі десь далі поїдуть! — гірка скривилась Шарфиха. — На третій день їх пришлють! Вони їх скрізь присилають на третій день. . .

Але ввечорі, коли до базару не долітало ніякого шуму від погрому, всі потроху, нерішуче і боязко розій-

шлись на свої мешкання. Муся вже не чула цього. Знеможена різнородними почуттями, не в силі подолати нових думок і вражень, вона заснула в їдальні за столом, поклавши голову на руки. Коли татко переносив її на ліжко, почувла ще вона крізь сон, як мама просила:

— Ти, Колю, не хапайся за рушницю і не стріляй... Бо кому-кому, а тобі цього не простять... Ой, не знаю, як довго я ще витримаю!

— Не бійся, не хапатимусь — відповів татко. — У мене ж за спиною не тільки добра сотня жидів, а ще й ти з дітьми. Я буду обережний. Не бійся.

V

До базару погром дійшов на другий день...

Зранку Муся засіла на високій лавці, яку татко називав „дача”, і звідти спостерігала все, що робилось на гірці, яка вела з міста до Біржі. Згори погром виглядав нестрашно. Так, ніби десь відбувався великий і дешевий ярмарок, і люди спішили розібрати товари і рознести їх по хатах.

Тут якийсь чоловік, поклавши на плечі тушу²⁷) теляти, підтримував її за ногу, на якій висіли перекинуті яскраві шовкові ковдри. Там двоє людей, перевісивши через голови по гітарі, розтягали в руках новісінькі гармошки і, похитуючись, тягли модну пісню:

Ах, зачем эта ночь
Так была хороша?
Не болела бы грудь,
Не страдала б душа...

Фальшиво-сентиментальний, нахабно-влізливий мотив якимось пасував до загальної, безладно-зосередженої метушні на гірці. Трохи вище, дві жінки обережно зносили в гіркі стінки великого дерев'яного ліжка, напружуючи мязи рук і шиї, від чого обличчя їх почервоніли, і очі пнулися на лоба. Переганяючи їх, майже бігом спустились з гірки дві інших, несучи в руках щось чорне, підбите ніжно-рожевим шовком. — Каракулеві саки — дога-

далась Муся. — Це футровика Фельдберга розбили.

Їй стало нудно дивитись на цю жадібну біганину вниз і вгору, і вона пішла подивитись, що робиться у них вдома. Вона не передчувала, що все життя їй призначено спостерігати такі картини; що у великі відповідальні хвилини воєн і революцій, відступу одних військ і вступу інших, на Україні, в Польщі, у Франції чи в Німеччині, скрізь, як тільки влада захитається і нагляд ослабне, падає та сама сліпа жадоба і захланне розтягання товарів із крамниць.

Завернувши з-за рогу довгого дому, Муся почула з базару веселий, задоволений рев натовпу, який розбивав крамниці, роздаючи людям нові товари.

— Ага-га-гага! — ревів на базарі хтось великий, дужий і весело-безжальний, що оце нарешті міг розмахнутись на всю силу і бити, де попаде, не боячись відповідальности — Ага-га-га-га!

Біля самої брами, у глибокій підворітні під другим поверхом стояв татко, а біля нього двоє синів м'ясаря Флейшмана з мідними тазами²⁸) для варення конфітури в руках. Татко тримав на плечі рушницю, і у Мусі затнулось серце й віддих від гордості за цього великого відважного чоловіка, що охороняв усіх людей в подвір'ї і був її татком.

— Навіщо вам тази? — спитала вона пошепки Флейшманового Моню.

— Бити на тривогу — відповів той поважно, а татко, побачивши Мусю, grimнув на неї:

— А ти чого тут?! Марш у хату! Допоможи мамі та Моті... Бачиш же, який там Содом і Гоморра!

Мусі не хотілось іти в хату. Але сьогодні її надзвичайно цікавила Мотя, бо вранці Муся довідалась, що Мотя закохана. Досі Муся мало цікавилась закоханими, то було щось стороннє і чуже. Але тепер закоханість виявилась у них у хаті, виявилась у Моті, яка не тільки була закохана, але через цю закоханість якимсь чином ще й дуже нещасна. Муся боялась розпитувати Мотю, яка суворо стиснувши губи мовчки і рвучко різала капусту, ки-

дала дрова в пічку і гиркала на старого Когена, якого татко посадовив чистити картоплю замість Сергія.

Власне через Сергія Мотя і була нещасна.

Ще вранці, коли Муся тільки прокинулась, вона почувала Мотін голос, але якийсь новий, повний дикого розпачу:

— Ой, утік, утік! Ой, Боже ж мій, що мені тепер робити?! Утік і пропав, пропала ж моя головонька! Ой, Олено Юр'ївно, що ж мені тепер робити?!

Муся чула, як мама важко зітхнула і спитала:

— Що там ще, Мотю? Не кричи так, дітей налякаєш... Я б іще поспала...

— Ой, Олено Юр'ївно, Сергій утік. Я його в коморі замкнула, щоб він не запив, а він з віконця ґрати викрутив і на мотузці на гірку зсунувся... Пропав тепер він, і я з ним...

— Та чого ж ти пропала? — почала мама. — Сергій, може, ще й вернеться, а як ні, то краще тепер розірвати, ніж усе життя з запойним п'яницею мучитись. Ти ж знаєш, податкового пияка ніщо не виправить!

Та Мотя не слухала, а тільки причитувала, похитуючись з боку в бік:

— Ой, пропала я, пропала я!..

— Мотю, — схвильовано піднялась на лікоть Олена Юр'ївна — Мотю, чи ти?..

— Ой, так, Олено Юр'ївно, так!.. Пропала я тепер навіки... Він шість місяців нічого не пив... Так хотів стриматися... Ну я й понадіялась...

— Мотічко, та ж запойному нема порятунку... Часом і рік витерпить, а там однаково зап'є — говорила мама схвильовано. — Що ж це ти зробила, бідне ти, дурне дівчатко?.. Чом же ти мене не спитала, мені не сказала? Ти так все Сергієм командувала, так на нього погукувала, що мені й на думку не спало... — ніби виправдувалась мама перед якимсь невидимим суддею.

— Тим він мене і взяв, що я на нього кричу, а він і слова не скаже — гаряче пояснювала Мотя. — Тільки

подивиться так сумно, і робить усе, що я скажу... Ну, мені й стало його жалько...

— Краще б ти себе пожаліла — гірко дорікала їй мама. — Що ж тепер будем робити?

— Та хіба я знала? Я ж думала, що ми поберемось. Та що там про мене думати, мені його жалько, бо вже тепер він із босяків не вийде.

— Не вийде! — притакнула мама твердо. — Ти його й з голови викинь. Не жалій і не згадуй, а подумай про себе. Ніколи не припускала, що ти так закохаєшся, що й голову страшиш.

— Ой утратила я його, утратила, — знову почала приговорювати Мотя, але мама суворо спинила її.

— Не кричи. У нас тепер чужі люди вештаються. Не треба, щоб усі чули.

— А це все через них, через жидів! — сердито гукнула Мотя. — Якби вони в своїх крамницях оцих горілок не нагромаджували, так люди б їх не розбивали, і Сергій туди не побіг би! А то як же не піти, коли все розкрите?! Ой, пропала я через них, проклятих, пропала!

— Та бійся Бога, Мотю, що ти таке говориш? При чому тут жиди, коли вони все втратили і бояться, що ще й їх повбивають?! Ти вже тих проклинай, що погром зробили та крамниці побили!

— А не було б крамниць, не було б чого й бити — огризнулась Мотя. — А чому це всі крамниці у жидів в руках? Га?! — вона сердито крутнулась на носі і вийшла з кімнати.

Вибравши часинку, коли Мотя пішла по воду, Муся піводягнута побігла до комори дивитись, як Сергій міг звідти втекти. Маленьке віконце вгорі було відкрите, тонкі ґрати на ньому вигнуті вбік, і до них прив'язана мотузка, на якій Мотя вішала білизну. Муся насилу змогла вилізти на другу полицку, з якої Сергій поскидав усе начиння, і визирнула з вікна. Під нею, далеко внизу видно було гірку, на яку вона дивилась з дачі. Тільки з вікна гірка здавалась значно нижче, і Сергій мусів розпустити всю мотузку. Мотузка висіла злегка похитуючись і майже

дістаючи землі, і в Мусі закрутилась голова тільки від того, що вона дивилась з такої височини. Вона не могла зрозуміти, як такий великий Сергій міг пролізти у це маленьке віконце та ще через вигнуті ґрати. Але згадала, як спазматично тиснув він їй руку вчора, як ковтав слину і як горіли йому очі і зрозуміла, що ним правила сила, більша за всі перешкоди.

Почувши Мотіні кроки, Муся поспішила до хлопців, які гралась у „кляси”, намалювавши великий прямокутник серед кухні і стрибаючи через різні відділи його на одній нозі.

— Дай, я буду потрошку переливати воду в казани, — запропонувала Муся Моті, яка внесла воду.

— Не треба, я й сама зроблю, — відповіла та, не дивлячись, і Муся покійно вийшла з кухні, і зустріла татка, який вів за руку старого Когена і говорив до Моті тим удавано-недбалим і веселим тоном, яким часом говорив до Мусі:

— Ось, покажи йому, як картоплю чистити. Не так буде боятись і принаймні буде з нього користь людям.

— Мені всі люди мусять дякувати, я їм корисний — закивав докірливо головою старий Коген. — Якби не я, так люди б потопали у лахах, які їм шкода викинути. А я дам їм копійку, — вони й раді. Все-таки недаром викинули.

Мотя дала йому ножа, ткнула ногою у мішок картоплі і одвернулась, схлипаючи і витираючи сльози. Муся цілком розуміла її. Коли Сергій чистив картоплю, він безупинно щось розповідав, згадував минуле, розказував про босяків, хто з них коли чим був, доки не почав пити, або доки не трапилась йому якась інша біда, що вигнала його з дому. А старий Коген сидів мовчки, зігнувшись і зіщулившись, як наляканий птах. Він що-хвилини витягав шию, напружено вслухався і щулився. Від нього не було ні розваги, ні цікавості, і в самій Мусі починало щеміти серце за Сергієм.

Але саме старий Коген перший почув погром. Він витягнув шию, прислухався і поклав ножа на підлогу:

— Вже йдуть, — сказав він коротко і пішов до кімнати.

У дворі почувлись приглушені вигуки, тупіт ніг, дитячий плач, зараз же притишений материнською рукою. Здавалось, усе населення двору в паніці бігло до їх мешкання. Мама вийшла їм назустріч і давала розпорядження, ніби їй все життя доводилось ховати людей:

— Діти з мамами — в кімнати; старі до великого льоху, частина чоловіків також туди, а частина — до Миколи Йоновича, допомагати йому.

— А що вони зроблять? — обізвалась Шарфиха. — Хіба це такі чоловіки, щоб битися? Вони в житті ні з ким не билися, і тепер пізно починати. Що б їх же потім, не дай, Боже, судили?! Нехай усі йдуть у великий льох. А ти, — звернулась вона до свого чоловіка: — іди за мною, бо я нервенна і з дітьми ради не дам.

Вона схопила чоловіка за руку і, майже відштовхуючи маму, пішла до кухні, а за нею поспішили інші. Тільки ті, кому вже не було місця в кімнатах, пішли до льоху, з дітьми й жінками. Льох напевно був безпечніший, ніж кімнати, але там не було нікого живого, що хотів би обороняти їх, і тому льох видавався їм страшнішим.

Мотя похмуро дивилась на них, сердито закрила за останнім ляду²⁹), поставила поверх неї два мішки картоплі і сказала гірко: — Бодай уже з цими матимемо спокій!

В усьому цьому було стільки страху, прихованої злоби і недовір'я, що Мусі захотілось кудись утекти. Але тикати було нікуди. З „дачі” було видно все те саме, — людей, що таскали додому все, що їм пощастило схопити від погрому, — і Муся пішла до воріт, до татка, єдиного, що не боявся погрому і стояв проти нього сам-один, з рушницею в руках. Видно, мама також не могла всидіти в хаті, серед тремтячого, безпомічного натовпу мешканців, бо й вона вийшла у підворотню і стала біля татка. Побачивши Мусю вона хотіла було послати її у кімнати, але тут у ворота загуркотіло кинуте каміння і чийсь п'яний голос загукав:

— Отворите ворота! Народ идет!³⁰⁾

Мама схопила татка за руку, що тримала рушницю, а Муся в страху ще ближче притулилася до мами. Татко мовчав. Той самий голос знову загудів:

— Отворяй, не бойся! Ми твоих не тронем. Ми только на жидов позволение имеем... Слышь, отворяй!³¹⁾

— Мовчи, Колю, не відзивайся, — шепотіла мама злякано. Але татко відвів її руку і закричав, як у приступі свого найлютішого гніву:

— А пішли ви всі до чортової матері! Хто це сміє до мене так говорити?! Це ти, Барсуков?! Ну, почекай же, прийдеш ти до мене проситися ночувати, я тобі покажу „отворяй”.

Татко, не озираючись, простягнув назад руку, схопив від молодого Флейшмана мідяний казанок і щосили шпурнув ним у ворота. Казанок сплющився і впав, і гук його пролунав у підворітній так страшно, що Муся зігнулася, чекаючи вибуху. Та вибуху не було. Навпаки, за ворітьми все затихло, і тільки трохи пізніше значно спокійніший голос спитав:

— Так это вы, Николай Иванович, против народа?³²⁾

— Який там ви, до мари, народ?! — огризнувся татко. — Народ по дешевих їдальнях не шляється!

— И против батюшки-царя? Потому как ми ведь з портретом!³³⁾

— Де ж той портрет? Покажи! — ступнув татко до „очка” у фіртці. — От і збрехав. Ніякого портрету у вас нема!

Конешно, што ми теперя пальтрет вроді как погеряли, — роздумливо відповів той самий голос, — а вначале он у нас был. Ми по закону...³⁴⁾

— Та що там з ним говорити! — залунали сердиті вигуки. — Бий ворота, як він не відчиняє! Давай дружно! Ану — враз!

У ворота з вулиці вдарено чимсь важким, від чого вони загули, але не піддалися. Мама кинула таткову руку, схопила Мусю і побігла до мешкання. Там у дверях вона спинилась, вражена: Мотя стояла посеред кімнати і кричала:

— Уже ворота ламають! Уже по воротах б'ють! Здирали з людей гроші, тепер від вас їх поздирають! Каюк уже вам, каюк!³⁵)

— Ой-ой! — відповідали їй на кожний вигук зойком люди, що сиділи в кімнаті чи лежали під ліжками. Вони дивились на Мотю водночас і благально і з ненавистю, і вигукували ритмічно й одноставно:

— Ой-ой! Горе нам!

— Мотю, чи ти збожеволіла?! — гукнула обурено мама. — Над нами смерть, кожної хвилини можуть увірватися босяки, а ти тут щось таке витвориєш неподібне!

— А чого їх жаліти? — несподівано закричала на маму Мотя. — Хіба вони коли наших людей жаліли? Тільки дерли з нас, що могли! Через їхній погром і Сергій пропав! Тільки вам, звичайно, своїх людей не жалько! Вам аби жидів спасти!.. — вона злякано спинилась, глянула на маму і, накривши голову фартухом, вибігла з голосним плачем з кімнати.

— Мадам Кульженко — відізвалась звідкись з-за шафи Шарфиха, — чи вони таки справді б'ють у ворота?

— Справді, — сказала мама. — Мій чоловік стоїть там, і може вони його уб'ють, а може він нас врятує... А я не могла стояти там... дуже страшно!

По всій кімнаті пронісся приглушений стогін страху, такий несамовитий у своїй приглушеності, що Муся не могла встояти на місці. Вона потихеньку відсунулась від мами, підступила до дверей, побачила, як мамина голова безсило впала на спинку канапи, і тоді тихенько вислизнула з кімнати через коритар до кухні, а звідти знову у підворотню.

Татко стояв так само широко розставивши ноги і зціпивши зуби, як і раніш, а молоді Флейшмани били палками удвох в один казанок, били, як на пожежу, то приспішуючи, то притишуючи звук, але не спиняючись і на секунду, ніби боячись, що коли вони спиняться, одразу ж станеться щось страшне. Гук від казанка розкочувався попід ворітьми, і за ним не було чути, що робиться на вулиці. Але Муся бачила з таткового обличчя, що він

напружено чекає якоїсь зміни, якогось рішення... З-за воріт почувлись якісь вигуки, і татко дав знак Флейшманам перестати. Вони замовкли, і Муся знову почула голос Барсукова, що звучав значно тверезіше:

— Николай Іонович: послушай, будь другом, не упрямься — дай нам окончить свое дело. И все! Дальше ми уж не пойдем... Только, чтоб, значит, все сделать по совести, как договорено... По совести...³⁶⁾

— Конечно, что по совести! — загукали інші голо- си. — А то ворота выбьем. Что ж, если он начальства не слушает!³⁷⁾

— Я вам тут начальство — загукав татко. — Я вам тут і цар, і Бог! І ви мене, подлеци³⁸⁾, повинні слухатись, бо інакше я вас тут вошам згодую, а баландою³⁹⁾ годувати буду! І ніхто за вас не заступиться Чули? — кричав татко так, що у нього почервоніло все обличчя, а на лобі надулися жили. — Як ви мені зараз не розійдетесь, так я вас червами годувати буду! Я вас, як рудих мишей, виморожу, я всіх безпашпортних поліції передам — слухайтесь і ви начальства! Ви в мене потанцюєте, чорт би вас усіх забрав- Як ви не вмієте по-доброму, так я вас навчу! Чули? Слышали?

— Слышали, — неохоче почувлось з-за воріт.

— Одійдїть од воріт, бо я ще й стріляти буду — знову закричав татко, і Муся почула, як за ворітьми хтось сказав несподівано тверезим голосом:

— Идем, братцы, лучше отсюда. Ви знаете, какой он бешеный!⁴⁰⁾

— Он долго думать не будет, так і влепит⁴¹⁾ — погодився хтось інший і по мовчанці той самий Барсуков загукав, очевидно, бажаючи виграти навіть на відступі:

— Ну Николай Іонович, ми уж пойдем. Для тебя только... Что ти нам, как отец родной...⁴²⁾

— Гаразд, гаразд, провалівай?⁴³⁾ — відповів татко вже іншим, добрішим голосом, і Муся відчула, що минула небезпека і від босяків, і від таткового гніву. Їй на хвилину стало скучно і шкода, що нічого особливого так і не трапилось, і вона повільно пішла до кімнати, але

спинилась у кухні, дивлячись на гру, яку і далі провадила розпалена і розхристана Мотя. Вона ішла ніби до воріт, хвилинку стояла в кухні, і знову бігла до кімнати з криком:

— Уже Шарфину крамницю б'ють!

— Ой-ой, — відповідали їй притишені голоси з кімнати.

— Так по горі горщики й котяться — імпровізувала з захватом Мотя, а на кожний її вигук, як рефрен, знову долітало те саме:

— Ой-ой!

Так, що, коли татко ввійшов у кімнату і радісно сказав:

— Ну, кінець погрому... Вже козаки проїхали на Біржу! — то з кімнати почулось те саме:

— Ой-ой!

— Та чого там „ой-ой“?! почав уже сердитись татко. — Кажу ж, губернатор козаків прислав, будуть громилів розганяти.

— Козаків? Донських?! — висунув голову з-за жіночої спини Шарф. — Так вони нас же будуть бити, а не погромщиків!

Татко присів біля мами і сказав заспокійливо:

— Уже, Ло, заспокійся. Вже все минулося...

Але мама лежала й далі непорушно з заплющеними очима. Татко обережно взяв її за руку і Муся побачила, що мамина рука повисла в татковій, як нежива.

— Що з нею! — схопився татко на рівні ноги. — Вона непритомна! Вона непритомна, а ніхто й не подивиться! Ах ви ж безсовісні! — затулав він на всіх ногами. — Геть мені звідси! Геть! Щоб зараз мені тут нікого не лишилось!

Шарфи, Флейшмани і всі інші злякано висунули голови, подивились на червоне, гнівне таткове обличчя, на бліде, мов неживе мамине, і швиденько почали виходити з кімнати.

— Де Мотя? — гукав татко. — Мотю, де ти там, чорт би тебе забрав!? Тут Олена Юр'івна непритомна, а

ти чорт зна чим займаєшся! Неси води. . . А ти чого тут? — кинувся він на молодого Флейшмана, що слухняно йшов за ним аж у кімнату.

— Та я ж з вами. . . — залепетав той. — Я ж молодий Флейшман. . . Що барабан. . .

— Ага, — упізнав його татко. — Так біжи, принеси холодної води. . . Де оцет? Неси оцет! Мотю, — закричав він знову, розстібаючи мамину сукню і плескаючи маму по руках.

Мотя прибігла перелякана і йойкнула:

— Ой, Боже ж мій! що ж тепер робити?!

— Лий воду на голову і клади мокру шматку на серце. . . Тепер доктора не докличешся, треба якось самим. . . Ти ж знаєш, в якому Олена Юр'ївна стані, чом не поберегла? — докорив він Моті, дослухаючись до маминого серця. — Б'ється, тільки дуже тихо. Клади компреси. . . три оцтом скроні. . .

Вони довгенько тупцювали коло мами, доки вона нарешті розкрила очі і поглянула навколо.

— Що це було? — спитала вона втомлена. — Щось таке було, тільки не пригадаю, що.

Нічого, вже все в порядку, — удавано весело сказав татко. — Все в порядку, тільки тобі треба полежати спокійно. . . не рухайся і ні про що не думай. . . Все в порядку.

— Згадала, — сказала мама. — Погром?

— Уже скінчився. . . Пригнали донських козаків. . . Вже по всьому. Лежи спокійно і спробуй заснути. . .

— А діти?

— Всі цілі й здорові — відповів татко. — І наші й чужі.

Мама заплющила очі і полежала кілька хвилин спокійно. Потім знову розплющила їх і сказала таткові:

— То я заберу дітей і поїду у Волонтьоровку. Бодай на тиждень-два. . . Я вже не маю сил цього всього виносити!

— Добре, добре, — погодився татко. — Роби, як хочеш.

VI

І дійсно, на третій день після погрому Мотя прикликала дрогаля⁴⁴) — візника з довгими дрогами, без фетону, — і почала укладати на дроги усе, що мама вважала за потрібне взяти з собою: клунки з подушками, каструлі⁴⁵) і чайник, кошики з їжею та одягом. Поволі, навколо дрогаля зібралась невеличка, мовчазна юрба, що незадоволена приглядалась, ніби шкодуючи, що ось хтось вирветься з міста.

— І чого ти, дівчино, так увихаєшся? — обізвався один з натовпу до Моті. — Нехай би вони самі собі мостили. . . Бач, які ніжні зади — скільки ти їм підмощуєш. . . Як ми, так і на твердому посидимо, а жидам так треба м'якенько. . .

Мотя мовчки мостила далі.

— Та наші завжди коло жидів упадають, — обізвався другий. — Мостить їм, мостить. . . Сказано, жидівська помийниця.

Мотя випростовалась і тільки хотіла накинутись на образника, як ззаду простяглась чиясь рука і схопила його за горло.

— Ти пощо на дівчину нападаєш, коли не знаєш? — прохрипів чийсь голос, і з-за обличчя напасника визирнуло Сергієве обличчя, запухле, заросле рудуватим волоссям, немите і страшне.

Мотя глянула на це обличчя, і з якимсь чи то риданням, чи то стогоном побігла, як несамовита в хату. Сергій стиснув горло напасникові ще дужче.

— Бачиш, що ти наробив! Перелякав дівчину!

— Пус-сти, — хрипів той. Пус-сти. . . задушиш. . .

— І з-задуш-ш-шу, — передразнив його майже весело Сергій. — І що ти мені зробиш? З-задуш-шу! . .

Та в цей час з дому вийшов Микола Йонович, несучи на руках обох хлопців.

— А це що тут робиться? Чого це ви позбиралися? Драгаля не бачили, чи що? — гукнув він в юрбу і спинився, побачивши почервоніле обличчя в Сергієвих руках.

— Сергію, ти що робиш? Кинь його зараз же! — гукнув він на Сергія.

— Та я його, Мик-коло Йоновичу, душ-шу — весело відповів Сергій. — Нехай він з наших дівчат не знущється!

— Пусти його, — наказав спокійно Микола Йонович, саджаючи хлопців на дроги. — Пусти, а сам іди та вмийся, вилий холодної води на голову та й приходить до нас... Там Мотя плаче.

— Нехай плаче, — похитав головою Сергій. — Нехай тепер поплаче, ніж має все життя плакати...

— Вже тепер пізно тобі говорити, — сказав з притиском Микола Йонович. — Вилий холодної води на голову і приходить. Маю з тобою говорити.

— Уже наші розмови скінчилися — все хитав головою Сергій, випускаючи горло напасника, — вже скінчилося усе... Скінчилося милуваннячко та й настало розставаннячко... не буде з цього пива дива. Так ви їй і скажіть: не буде з цього пива дива!

В цей час вибігла Муся і спинилась, побачивши Сергія.

— Сергію! А де ж ти був? Там Мотя журиться!..

— Мусічко, ось я тобі гостинчика купив, — прошепотів побілілими губами Сергій. — Думає, Моті куплю, та не довелось... На, носи на пам'ять від Сергія. — Він уткнув Мусі в руки копійчаний перстень з тих, що їх міняв старий Коген за шматки. — Носи й не забувай.

— Ой, перестань Сергію, клоуна з себе робити! — сердито відіззався Кульженко. — Нікуди не йди, марш у кухню і там виспишся. А тоді з Мотею на розум поговориш.

— Ні, вже скінчилися наші розмови! — махнув Сергій рукою і повільно пішов кудись до базару, похитуючи схиленою головою і не перестаючи відмахуватись рукою, ніби хтось біг за ним, і він мусів відганятися.

Нарешті вийшла Олена Юр'ївна, дрогаль цвѣохнув по конях батогом, і вони повільно рушили.

Їхали вони досить довго, і по дорозі дрогаль хвись-

кав батогом то на той, то на інший дім, що стояли з вибитими вікнами і розбитими дверима, які безсило висіли на одній завісі, неспроможні вже захистити дому від навали.

— Здорово побили, — говорив дрогаль, чи то похвально, чи то засуджуючи.

— Дикі люди, — сказала мама.

Дрогаль подивився на неї скоса і підморгнув.

— Дикі вони, може, й дикі, та не зовсім... Бачте, не вийшли з порожніми руками бити, а взяли царського портрета... О- — підніс він пальця. — Царський портрет дурак не візьме. Це — треба було подумати... І знову ж таки, куди вони тепер поділися, — оті, що били? Ви ж бачили, на базарі чисто, і коло монополюшки тільки ті стоять, що там і завжди стояли... І де та вся сила ділась, і звідки вона прийшла?.. Не кажіть, бариня⁴⁶), тут без когось розумного не обійшлося... Мусів бути хтось, що цих диких, як ви кажете, з ланцюга спустив...

- Але ж і інші грабували... Ці били, а всі розстаскували, сказала мама.

- А то вже звісно так... Як усе лежить — тільки бери, то людині трудно встоятись, — філософськи похитав головою дрогаль.

На зустріч їм з-за рогу вулиці виїхали два донські козаки, напівлежачи на конях, з отією підкресленою недбалою лінню в рухах, що являла найбільшу козачу елегантність. Один з них, молодший, повільно під'їхав до дрог і перегородив їм дорогу:

— Куда ж это ты, жидовочка молодая, удираешь з бахурами?! — спитав він, весело — нахабно придивляючись до мами. — В город казаки пришли, им скучно, им поигратъся хочется, — а ты удираешь!⁴⁷)

— Моя мама не жидівка, вона вчителька — обурено гукнула Муся. — І як ви нас зачепите, так наш тато вас уб'є, бо в нього є рушниця!

— Ох, как страшно! — протягнув повільно козак і злегка торкнув коня колінами, від чого той затупцяв на одному місці.

— Вы девочки не пугайте, — сказала мама тихо. — Посторонитесь з дороги⁴⁸).

— Да я же вам ничего не делаю, только поговорить хотел — сказав козак ображено. — Если вы такие гордые, пожалуйста, едьте⁴⁹).

Він повернув коня і повільно від'їхав до свого товариша, що мовчки прислухався розмові. Дрогаль тронув коней, і вони поїхали далі. Муся поглянула на маму, боячись, що мама невдоволена, що вона вихопилась з своїми поясненнями: але мама знову сиділа з заплющеними очима, і Муся зрозуміла, що мамі не до неї, і треба сидіти тихо.

У Волонтьоровку вони приїхали саме в обід, коли Мусі вже дуже хотілося їсти. У великому заставленому стогами дворі Мусіної хрещеної матері, Єлі Карамалі, ішов жвавий рух. Якийсь чоловік прискакав у двір, проскакав повз них, щось вигукуючи, і, прив'язавши коня коло клуні, пішов до них, радісно простягаючи руки. З жахом і соромом Муся впізнала в цьому чоловікові у широких штанях і кепці⁵⁰) свою хрещену маму, яку звикла бачити завжди елегантною, у капелюшках і білих, як сніг, блюзках.

— Я вже думала, що ти знову не прийдеш! — говорила Єля весело, обіймаючи маму. — Треба було аж погрому, щоб тебе сюди вигнати!

— І не згадуй, — сказала мама, здригаючись. — Не знаю, як я все це витримала. Боюсь, щоб це не відбилось на дитині.

„Це на мені“, — подумала Муся, і їй стало соромно, що мама так за неї турбується, а вона нічого особливого не відчуває.

— Нічого, тут відпочинеш, — говорила тимчасом Єля. — У нас ніхто ні про що не думає, тільки про сівбу й дощі. Ти нам дощу не привезла?

— Привезла! — весело сказала мама піднімаючи вгору руку: — Іди, іди, дощику...

— Ну, а як же Муська? Добре себе поводи́ла? — підійшла Єля до Мусі, але та, обнявши її за шию, прошепотіла соромливо на вухо:

— Скинь штани...

— Не подобається? — засміялась Єля, і Муся, не відриваючись від її плеча, заперечливо захитала головою.

— А чому? — весело допитувалась Єля.

— Соромно, — шепотіла Муся їй у шию.

— От яка сувора! — похитала головою Єля. — Ну, пусти мене, піду для тебе переодягнутися.

І справді, коли мама, за допомогою старої грекині, яку всі називали Устінька, помила і переодягла дітей, і вони вийшли в їдальню, Єля була вже у звичній спідниці і блюзці.

— Не можу ж я в сукні по полях їздити — пояснювала вона, ріжучи Мусі м'ясо на тарілці. — На дрожках теж не скрізь проїдеш. Та й шкода зайву людину на дрожках тримати, коли зараз робота горить... От я й одягла штани. Бідна Устінька аж плакала, як мене в них побачила...

— Так розвезло дороги?

— Розвезло. Ти ж знаєш, яка у нас земля, отой український чорнозем, як твій Коля каже.

— А ти як думаєш? — спитала мама. — Я чим більше думаю, тим більше переконуюсь, що Шевченко мав рацію... Чи ти прочитала „Кобзаря”, що я тобі дала?

Муся нащулила вуха. Шевченка вона знала і часто читала сама. А особливо любила вона залізти за мамину спину і звідти читати разом з мамою його вірші. В них вона вперше побачила в книжці, надрукованими ті самі слова, якими вона говорить і за які з неї сміються в гімназії. А часом у Шевченка бували слова, яких вона ніколи не чула. Вона пригадує вірш:

Думи мої, думи мої,
Лихо мсні з вами!
Чом ви стали на папері
Сумними рядами?

— Мамо, що таке „на папері”? — спитала вона маму, а та відповіла розчуленим голосом:

— На паперті. Знаєш, перед церквою, на паперті, там стоять його бідні думи!

Відтоді, як тільки Муся підходила до церкви, так і дивилась навколо, уявляючи, як бідні Шевченкові думи стоять отут, поміж жебраками, і просяться, щоб їх прийняли... Тому тепер вона хотіла знати, що думає її хрещена, яку всі вважають дуже розумною. „Чоловічий розум”, похвально говорив про неї татко.

Але Єля не виявила особливого ентузіазму до Шевченка.

— Не знаю, — роздумливо похитала вона головою. — Звичайно, він талановитий поет, може, навіть геніальний, як ти кажеш. Але що з того? Він оспівує минуле, яке вже не вернеться. Можна за ним плакати, можна його любити, але це — минуле, ним жити не можна. І приносити йому в жертву дітей також ні! От, ти писала, що з Мусі в гімназії сміються. Звичайно, це дурні міщанки сміються... Але від того їй не легше. Вона ж муситиме жити в суспільстві, в державі, де такі погляди, як у цих міщанок, переважають і культивуються... Коли б тільки уряд був проти українців, — це б іще можна було обійти... Але і все суспільство проти! Ну, хто з твоїх революціонерів буде гинути за Україну? Багато таких? Вони ідуть в тюрму за конституцію для Росії, а не за відокремлення України. Ніхто з них відокремлення не дозволить. Ні, я думаю, що нема рації набивати голову Мусі такими думками. Вона може за це пізніше дорого заплатити.

— А як же всі інші народи?! — спитала мама. — А як же Гарібальді?⁵¹⁾ Він теж починав із жменькою людей. А звільнив Італію і зробив її окремою державою!

Мусі дуже хотілось, щоб мама переконала хрещену, і щоб Шевченко і його козаки були справжні, і щоб Муся могла любити їх і робити так, як писав Шевченко:

Поховайте, та й вставайте
Кайдани порвіте...

Але Єля уперто хитала головою:

— Це не можна порівнювати... За Італією ціла старовинна культура, на якій народ міг об'єднатись. А у нас

що? На самому Шевченкові людей до бою не піднімеш!

— А козаки?! — гаряче сказала Муся. — А гайдамаки?! Вони ж билися!

— Бачиш! — докірливо звернулась Єля до мами. — Воно ще мале а вже про такі речі розмовляє! Не бережеш ти її зовсім. Де ж її дитинство?!

— Правда, — сумно погодилась мама. — У нашому малому мешканні, з цими вічними зборами та розмовами просто не можна устерегтись, щоб вона не чула.

— І що далі? — суворо питала Єля. — Що ти готуєш для неї далі? Нелегальне життя? Мотання по чужих мешканнях? Випадкові... ти сама знаєш — що, спинилась вона під Мусіним поглядом. — Хочеш приносити себе в жертву — принось. Але тоді не роби дітей і не лишай їх на призволяще. І твій Коля мусить над цим подумати. Вже ви не такі й молоденькі!

— Так же нас тільки троє — з викликом кинула їй Муся, обурена тим, що завжди добра хрещена тепер так суворо говорить до бідної мами, яка і так уже непритомніє від втоми. — І я вже велика. Я допомагаю мамі.

— І добре робиш, що допомагаєш, — суворо одрізала хрещена. — Але недобре, що втручаєшся у розмови дорослих... Це не твоє діло.

— Та я ж чую, що ти кажеш, — здивувалась Муся. — Чому я не можу сказати?

— Бачиш, — засміялась мама. — Отак і в нас. Вона чує і говорить, і питає... І треба їй відповісти правду.

— А от я зараз їй розповім правду, — сказала Єля. — Ти, от, про козаків знаєш, а чи ти знаєш, звідки береться хліб?

— А от і знаю, — сміливо відповіла Муся. — Хліб сіють мужики!⁵²⁾

— Вірно. І не тільки мужики, а, наприклад, і я. Сьогодні поїдеш зі мною в поле, я тобі покажу, як його сіють.

— Я знаю, — знову похвалилась Муся. — Іде мужик з торбою через плече і сіє.

— Е, то колись так було. Може, ще й тепер так у Росії, а у нас уже не так, у нас тепер сіють машинами. От, поїдемо, то побачиш.

По обіді Муса з Єлею сіли в дрожки, Єля взяла віжки в руки і махнула батіжком, на якому було прив'язано зелену кокарду. Це страшенно сподобалось Мусі, і вона подумала, що, може, краще не йти в нелегальні, а купити собі землю і їздити отак-о, підганяючи коня батіжком.

Коли вони виїхали в поле, там дійсно не було ніяких мужиків з торбами, а їхала якась чудернацька червона машина, запряжена двома кіньми, Сидячи на чудному низенькому сидінні, кіньми правив молодий чоловік, що курив люльку. Він скоса глянув на Єліні дрожки і хитнув головою.

— Як вона сьогодні йде? — спитала Єля.

— Іде, як їй належиться йти, — відповів парубок, виймаючи з рота люльку. — Я ж одразу казав, що вона заїржавіла, бо стояла не доглянута... Сівалки треба тримати в сухому місці — повчально сказав він, від чого Єля зачервонілась і сказала сухо:

— Це і без вас знаю. На яку глибину сієте?

— На таку, як ви приказали, — відповів парубок, беручи знову люльку в зуби і майже прикушуючи її. — Ваша земля, ваше насіння, — ваша й утрата!

— Утрати не буде, — уперто сказала Єля, як видно продовжуючи давню суперечку. — Я це вчила, так знаю краще за вас.

— А я вже п'ятий рік на сівалках працюю, так теж щось знаю, — не здавався парубок. — На нашому чорноземі і з нашими суховіями треба сіяти глибше, що б зерно лежало там, де вогкість зберігається і не висихає так швидко, — вела своє Єля.

— Але як пройде невеликий дощ, то вода глибоко й не дійде. А коли сіяти мілкіше, всяка вода до зерна дійде.

Обое були червоні, обое супили брови і, на Мусін безсторонній погляд, обое могли мати рацію — залежно від того, які будуть дощі. Вона так і сказала:

— А як ви знаєте, які будуть дощі? Сійте посередині.

Вони глянули на неї здивовано і розсміялись.

— Соломон! — покрутив головою сівач. — Хочеш сіяти зі мною? Сідай отут поруч.

Муся запитливо глянула на хрещену, яка ще більше почервоніла і сказала:

— Ви посуньтесь, то ми обидві сядемо. А то вона ще випаде.

Він трохи посунувся, і вони поїхали, мовчки придивляючись, як закриваються за ними борозни.

Після того, майже щодня Муся і хрещена їздили в поле і сідали поруч з сівачем на сівалку. Потроху Муся набралась навіть відваги взяти в руки віжки і правити, стежачи, щоб борозни йшли рівно.

— Машиною посіємо, машиною і скосимо, — говорив сівач, якого звали Антоном, але всі кликали пошанливо „Іванович”. — На нашу землю дайте добру машину та порядок, — так вона вам стократно вродить. От приїзди сюди літом, побачиш, яка тут пшениця буде! Сховаєшся.

Муся акуратно розповідала мамі про свої враження в полі, і якось за обідом мама сказала Єлі:

— От, ти мені докоряєш, що я їду за теоріями. А сама ж — он, кинула курси і сіла на землю. Значить, пішла в народ. Чому ж мені забороняєш?

— Ні в який я народ не пішла — гаряче боронилась Єля. — Кинула курси, бо батько помер, а брат Костя пішов в офіцери і написав, що він на землі сидіти не буде, щоб її продати і поділити гроші між нами. . . Ну, а ще ж у мене молодший брат Юра вчиться, і сестра Надя. . . А головне, що я люблю землю. Як виїду вранці в поле, а туман ще котиться тихо-тихо, а земля пахне. . . таким, знаєш, бур'янцем якимсь пахне. . . Так мені одразу на душі весело стає! . .

— А тут ще сівач молодий і собою непоганий — усміхнулась мама.

— А що ж: хоч би й сівач, — споважніла Єля. — Коли б я знала, що він мене любить. . . А то йому, здається,

просто землі треба, щоб на ній усі його машини розставити. . .

— І ти серйозно могла б? — спитала мама, підвівши брови.

— Цілком серйозно. . . Він землю любить, робити на ній уміє. . . До того ж не дурний. . . читав трохи. . . З нього можна людину зробити. . . У мене з ним більше спільного, ніж з офіцерами, що до нас їздять. . .

— Мені говорили, — невиразно протягнула мама.

— Усінька, звичайно — переконано сказала Єля. — Вона тільки й мріє, щоб я за офіцера заміж вийшла. Дуже їй золоті погони імпонують. . .

— Але ж. . . неосвічений парубок. . .

— Не зовсім неосвічений. . . Щоб машиною правити, треба дещо знати. . . Він у Київ їздив, на курси при сільсько-господарському заводі. . . Він діло знає.

— А як ти за нього вийдеш, він стане мій хрещений татко? — спитала Муся.

— Мусю! — сердито почала була мама, але Єля відповіла спокійно:

— Ні, твоїм хрещеним татком є Ісалті, і другого бути не може.

Мама чомусь почервоніла, а Єля, дивлячись на неї значущо сказала:

— Бачиш, ще й досі червонієш! Ну, а я вже свого не випущу, нехай не надіється.

Тут мама наказала суворо:

— Мусю, іди гратися з хлопцями! — і Мусі довелося вийти з ідальні саме посеред цікавої розмови.

VII

Так пролетіли десять днів, і треба було вертатись до міста.

Муся думала, що коли вона приїде, то люди будуть щось робити, щоб віддячитись таткові за його відважну оборону. Але не тільки ніхто не дякував таткові, а власник ідальні і нічлігарні, старий товстелезний грек Лісаки „уволив”⁵³) за це татка з праці.

Коли ще в Петровському Муся вперше почула, що інспектор „уволив” її татка, то вона думала, що інспектор вирішив вволити його волю і зробити так, як таткові хотілось. А вийшло, що татка якийсь сердитий інспектор просто звільнив з праці за те, що татко зробив кооператив і вчив хлопців і дівчат співати пісні і грати у театрі. Тепер же Лісаки, виявляється, звільнив татка за те, що той обороняв людей.

— Та як він сміє! — гарячилась мама. — Замість подяки! Йому ж би тут усе понищили!

— Вся штука в тій рушниці — винувато говорив татко, і в Мусі серце стискалось гнівом, що після свого героїства татко мусить іще й виправдуватись. — Я не маю дозволу на рушницю... І тепер поліція хоче знати, звідки я її взяв... Словом, буде, мабуть, халепа... Я так шкодую, Льолю, що саме тепер тобі нема спокою...

— Який там мій спокій! — махнула мама безнадійно рукою. — Як же ми тепер будемо жити?

— Та вже якось будемо — розвів руками татко. Щось

— Та вже якось будемо — розвів руками татко. — Щось мусимо видумати...

— Прислав Лісаки, щоб нас з неділі вже тут не було

— З неділі?! — ахнула мама. — Та ми ж іще й мешкання не шукали... Куди ж я з дітьми піду? Хіба до нього під хату?!

Мама так і сказала самому Лісаки, коли той приїхав у суботу:

— Хіба до вас під хату, пане Лісаки? — сказала мама загрозово. — Уже б нам давно під вашу хату треба було сісти — нехай люди бачать! Ви мене до крайности не доводьте, я за дітей вам і не знати що зроблю!

На превелике Мусіне здивування, Лісаки мамі нічого не сказав, а мовчки повернувся і вийшов.

— Чи він нас викине на вулицю? — діловито спитала Муся, вважаючи, що викидання на вулицю є цілком нормальним фактом, на яке багаті мають право.

— Нехай спробує! — сердито гукнула мама і не менш сердито додала: — А чого ти завжди стирчиш коло до-

рослих? Он у тебе скільки ляльок — чом з ними не граєшся?!

Але Муся не бачила сенсу гратися з ляльками, коли навколо весь час робилось щось цікаве, і дорослі виробляли такі чудні речі, яких Муся для своїх ляльок ніколи їй не вигідає.

Вони жили в Нічлігарні ще тиждень, аж доки мама знайшла нове мешкання на Константинівській вулиці.

То була невеличка хатка в глибині двору, і в ній були тільки дві кімнатки, одна йшла від сіней наліво і там вони обідали, і татко з мамою спали, а друга — від сіней направо, була спальня, де спали всі діти. Ззаду була кухня, і коли в ній щось варилось, було чути в усій хаті, і Муся, як тільки відчинила двері знадвору, вже знала, що в них сьогодні на обід.

Але найгірше було те, що в них не було вже Моті. Ще в перший тиждень, як тільки вони повернулись з Волонтьоровки, мама взяла з собою Мусю і пішла до своєї приятельки і бувшої одноклясниці, Рози Шапіро, що була акушеркою. Мусю зараз же послала в іншу кімнату, до молодшої Розиної сестри Мані, а Олена Юр'ївна приступила до справи:

— Розо, мусиш якось допомогти нашій Моті... У неї, виявляється, був дуже ніжний роман з нашим Сергієм... Був добрий чоловік — але запойний пияк!.. Тепер він десь зник і знову запив... А в неї має бути дитина...

— А що вона — хвора?

— Ні, вона здорова. Коли б він не алькоголик, я б казала їй носити, а так... Вона плаче, що тепер вона пропала... Ти ж знаєш, як на селі з цим суворо... У неї, правда, батьків нема, але вона сама на себе тепер дивиться, як на пропащу... Коли б знати, що дитя буде здоровеньке, а то стільки мука, як родиться якийсь дегенерат... Я й сама не знаю... А вона ні за що дитини не хоче...

— Як ти вирішиш, так і буде — сказала Роза. — Після того, що твій чоловік для наших зробив, я тобі все зроблю... І якщо наші жиди йому не допоможуть, так я сама піду в синагогу вікна бити!

— Вже, будь ласка, хоч ти не починай, — невесело розсміялась Олена Юр'ївна. — Я цього слова „бити” чути не можу! І ваші жиди, як ти кажеш, нам нічого не винні. Ми це робили ради нашої совісті.

— Добре, нехай і так. Але ж і вони мусять щось зробити ради їхньої совісті! Що каже Тригубов?

— Тригубов? — здивувалась мама. — Нічого не каже.

— А газета?

— Так вони ж знищили друкарню — сказала мама. — Машини побили, а папір облили фарбою... Тригубов каже, що він на десять тисяч збитків⁵⁴) має.

— Тільки не плач за ним, — холодно відізвалась Роза. — У нього вистачить. А от, що твій чоловік збирається робити?

— Ісалті йому місце на заводі дістав... Робітником... Ми не можемо вибирати, важно що б одразу мав роботу.

— Ісалті? — підняла брови Роза. — Все той самий відданий до смерти лицар без страху й докору??

— Що ти таке говориш, Розо. Він же жонатий.

— А певне — жонатий- Ця німка його чепилась, а йому було байдуже... Вона сама йому й написала, що кохає... Я знаю... От, ніхто про вас ще й не подумав, а він уже й працю знайшов.

— Ні, це він тільки з жалощів — тихо й уперто говорила Олена Юр'ївна. — Він тепер цілковито під її впливом. Вона за ним ходить, як за дитиною, так, ніби жебрає любови...

Роза спитала нерішуче:

— Ти його й досі любиш?

— Ні, — похитала головою Олена Юр'ївна. — Тільки для мене він і далі якийсь особливий... не такий, як усі... стоїть окремо від нас... Бо він дуже добрий і хороший.

Тільки від його доброти світ не зміниться — сказала Роза. — Світ міняється від злоби й ненависти, а любов великого значення не має!

— А Христос? — спитала Льоля. — Я знаю, ти не

визнаєш, що Він був Бог... , але навіть коли б він був тільки людиною, то чи не любов'ю він змінив світ?

— Час до часу трапляється й це — уперто хитала головою Роза — Христос або Жанна Д'Арк... незрозумілі, чудні речі... А потім світ знову починає жити розумом і злобою... Вже ти повір мені, я це спостерігаю давно: добрим людям на світі не можна жити!

Тут у кімнату ввірвалась Муся.

— Мамо! — закричала вона. — Мамо! Ти знаєш Гоголя?!

— Гоголя? — спинилась мама серед розмови. — Звичайно, знаю.

— Купи й мені, — кричала у захваті Муся. — У них є весь Гоголь, купи й мені... Я тут почала читати „Вія"... Ти читала „Вія”?

— Я читала „Вія”, — сказала мама сердито. — Може, я й куплю тобі Гоголя, але ти не можеш отак уриватись у чужу розмову. Я сказала тобі посидіти з Манею — от іди до неї й чекай, доки я тебе покличу.

— А по дорозі додому, ми можемо зайти й купити Гоголя.

— Нічого ми по дорозі додому не купимо. Зараз є багато інших витрат, не тільки твій Гоголь.

А коли вони повернулись з Волонтьоровки, вони застали Мотю зовсім хвору, бліду й заплакану, і мама наказала Мусі розважати її. Це було дуже важко, бо Мотя нічого не хотіла слухати, тільки приговорювала:

— Ой, Господи! Що ж це й я зробила! Ой, Боженку мій, що я наробила!

Нарешті Муся не витримала і почала вичитувати Мотю тим самим тоном, яким мама вичитувала її саму:

— Що ти такого зробила, що стільки плачеш?! Хвора, ну то й лежи. Ми й без тебе упораємось... Мама казала, що тобі тепер треба спокою, а ти тільки плачеш і плачеш!

— Іди звідси! — закричала на неї Мотя. — Іди й не приходь! Мені вашого спокою не треба, і тебе також! І лежати я більше не хочу! От! Так і скажи твоїй мамі!

— Муся здивовано спинилась серед речення. У всіх на світі могли бути вибухи гніву, але мама і Мотя завжди лишались осяйним центром любови і спокою. Мотя до того завжди жартувала, сміялась, співала і пестила Мусю. Тепер же в очах її з'явилось щось сердите, як у загнаного звіра, і в голосі не було ніжності.

— Мотічко, ти справді хвора, — переконано сказала Муся. — У тебе й голос не той. Ось, лягай, я тебе укрию, принесу тобі чаю з малиною — і ти засни...

Ці ласкаві слова мали несподіваний ефект: Мотя обняла Мусю, притиснула її до себе так, що в тої заболіла шия, і почала вихитуватись з сторони в сторону, примовляючи:

— Ой, ти ж моя дитиночко! Ой, ти ж моя манісінька... Ой, якби ж ти знала?

— А що таке? — спитала Муся, обережно одсуваючи голову, щоб зазирнути Моті в обличчя. — Може я й знаю?

— Ой, нічого тобі не треба знати... Прийде час, дінаєшся на свою журбу. А тепер іди, я трохи засну...

Вона натягла ковдру на голову, одвернувшись од стінки і вже не відзивалась і словом до Мусі. А через кілька годин, Мотя встала і почала помагати мамі, не слухаючи ніяких заперчень.

— Нічого мені не буде до самої смерти — відмагалась вона. — А як і буде, так кат його бери!

Мотя ще перевезла їх на нове мешкання і допомогла трохи розкластися, а тоді пішла служити до Горенштейна.

— Не можемо ми тримати тебе, Мотю — говорила мама Моті в останній вечір, коли та плачучи казала, що вона у них і без грошей робитиме, і як же ж Олена Юр'ївна будуть тепер самі одні, коли ж дитинка...

— Не можемо тебе тримати. І без грошей також не можемо... Ти молода, мусиш собі гроші заробляти та складати, — може на хазяйство сядеш, може щось тут почнеш, у місті... У Горенштейнів тобі добре буде — вони цілий день у крамниці, дітей нема — будеш сама собі пані.

VIII

Так Мотя відійшла. Але Муся майже не помітила її відходу, як майже не помітила й того, що у них прибавився ще один братик — Шурочка. Вона тепер не жила на цьому світі, а в іншому, особливому, казковому, чудовому світі, де жили й діяли герої Гоголя. Гоголя купив їй хрещений татко після того, як вона разів п'ять розповіла йому, який це чудовий письменник, і що в Горенштейна в крамниці продаються його твори.

— Мусю, та не можна ж так, — раз-у-раз спиняла її мама. — Не приставай ти до хрещеного. Ось, татко одержить получку⁵⁵), купимо тобі твого Гоголя.

— Але ж він казав мені, що б я говорила йому, коли мені щось треба — виправдувалась Муся.

— Вірно, казав, — сміявся Ісалті. — Ходім до Горенштейна і купимо тобі того Гоголя, і нехай вже буде спокій! Я думав тобі його на іменини подарувати. . .

— Так це коли ж іще буде!

Так Муся одержала свого Гоголя, і в хаті дійсно настав спокій. Мусі не було ні видно, ні чути. Вона або читала Гоголя, або сиділа, уставившись в одну точку, переробляючи в голові всі події так, як їй хотілось: що б Андрій не піддавався польській панночці, щоб Тарас не вбивав його, щоб поляки не піймали Остапа. . . Але завжди виходило так, що коли з героями не трапляється ніякого лиха, вони переставали бути героями, бо не було коло чого виявити їх геройських рис, і вони ставали нецікаві. Тоді Муся пробувала переробляти так, щоб усі були хороші, і щоб було цікаво — і знову з цього нічого не виходило.

Найбільше Мусі подобалось те, що у Гоголя знайшла Україну. Оту Україну, за яку з неї досі сміялись і на яку Гоголь сам ніби дивився з співчутливою усмішкою, але яка, ставши в усій своїй героїчній і ліричній красі, одразу ж показала Мусі її власне місце і з'ясувала, чому вона була якась особлива серед усіх цих грекинь, болгарок, німок, росіянок і жидівок, які так уперто намагались бути „руськими”.

Саме через Гоголя, у Мусі встановились нові відносини з братами.

Раніш, Федя і Володя були тільки морокою, бо мама казала дивитись за ними саме тоді, як Муся читала найбільш цікаве місце в книжці. Але тепер виявилось, що вони можуть бути партнерами в грі, у безконечному переграванні всього, що вона вчитала у Гоголя чи придумувала сама. Феді було шість років, а Володі п'ять і він мало що розумів. Але він був завжди усміхнений, з великими чорними очима, рожевий і гарний — і Муся призначила йому бути Андрієм. Він слухняно стояв перед Федею, коли той цілився в нього, промовляючи:

— Я тебе породив, — я тебе й уб'ю; — після чого Володя слухняно падав на підлогу.

Мусі доводилось придивлятись до цього збоку — і це була мука. Вона знала, як все треба зробити і сказати, зовсім не так, як це робив і говорив Федя. Але вона була дівчина, а дівчата на війні не воюють. Це був реалізм життя, якого Муся не могла заперечувати, але пізніше вона просто переробила „Тараса Бульбу”, додала до нього дещо з „Вія”, викинула поляків, вставила татар, і сама зробилася вершником, який рятує Тараса Бульбу з синами. На всі протести Феді, що дівчата на конях не їздять, у Мусі був живий приклад: її хрещена Єля Карамалі, яка не тільки їздила верхи на коні, але й одягла штани, як то бачив сам Федя!

Ранок треба було присвячувати гімназії, бо учителі знати не хотіли про Гоголя, а питали те, що було завдане додому. А після гімназії і до вечора, весь час був присвячений новому життю в Гоголевих повістях. Тільки треба було швиденько з'їсти обід, за чим доглядав тепер Колка, що жив у них чи то, як вихованець, чи то, як служник.

Привів Колку до них один із таткових учнів у нічлі-гарні Іван, якого Муся дуже не любила. Був він завжди усміхнений, але якоюсь кривою, злісною усмішкою і говорив так ніжненько, але так відливо, що було б краще, коли б він просто лаявся. Мусю він дратував, і вона по-

чинала говорити йому зухвалі речі, від чого Іван ще більше кривив рота в усмішку, а їй потім влітало від тата.

— Але ж він злий — виправдувалась Муся. — Він такий злий, що на нього не можна дивитись спокійно, бо кожний зараз же стає і сам злий.

— Він злий, бо знає, що міг би краще жити і більше зробити, а мусить отак-о босякувати — відповів татко. — Тепер багато таких злих.

От цей Іван привів до них Колку, коли вони переїхали на Константинівську вулицю, і сказав:

— Як вас нема в нічлігарні, так мені нема чого там час марнувати... Поїду в Ростов, там у мене є знайомства... А це — мій племінник. Нехай у вас лишається, бо я не можу тепер з ним панькатись... Платити йому не треба, а, може, щось із одежі справите.

— То нехай живе, — вирішив татко. — Бодай буде комусь за хлопцями приглянути, доки Олена Юр'ївна в школі.

Мама їздила тепер до школи аж на другий кінець міста, на Мар'янку. Зранку приїздив домовлений на місяць дрогаль, Колка виносив на дроги Шурочкин візок з цератовим верхом, і мама з Шурочкою їхали до школи, звідки той самий дрогаль привозив їх по обіді. Через те, що Шурочка весь час був з мамою, Муся якось не звертала на нього уваги, ніби його не було в родині. Тільки неділями часом треба було повозити його в візку. Тому Муся не бачила, як Колка вдарив Шурочку по голові, і не надавала значення тому, що Шурочка хворий, як не надавала значення тому, що він родився. З хлопців хтось завжди падав і розбивав собі лоба чи носа, та й сама вона, через свою непосидючість, не виходила з синців.

В той вечір дітям було особливо весело. Вони бігали через ворота, намагаючись перегнати зорі на небі, стрибали, кидали через дорогу камінчики так, щоб уцілити у гілки на тінях дерев, простелених на пішомуді.

І хоч би що вони робили, все викликало шалений сміх. Муся просто падала від сміху. Їй здавалось, що і Федя, і Володя і сусідський Спіра ніколи ще не були та-

кими дотепними і веселими, як у той вечір, коли все навколо неї тремтіло якимсь новим, небувалим і страшенно смішним напруженням.

Коли здалеку з'явилась таткова постать з бляшаним кошачком, у якому татко брав собі сніданок на завод, Муся побігла йому назустріч і вхопила за руку.

— Ну, як Шурочка? — спитав тривожно татко.

— Шурочка? — здивувалась Муся. — Шурочка нічого... Плакав, — додала вона помовчавши. — Він плакав, а потім затих... І Колка плакав... Стояв перед мамою навколюшках і плакав, щоб його не вигонити... Мама також плакала, — додала вона, відновлюючи в пам'яті всі деталі, яких перед тим не пам'ятала.

Татко прискорив ходу, а з хати назустріч йому вийшла мама, якась особливо маленька в той вечір.

— Трохи Шурочка тебе не дочекався, Колю, — сказала вона. — Годину тому помер.

Татко випустив Мусіну руку і обняв маму, яка притулилась до його брудного робочого піджака і заплакала. Муся стояла і дивилась, як вони входили в хату. Вона не могла рушити з місця, вдарена коротким словом „помер”. Вона знала, що люди помирають. Але то мали бути всі інші люди, тільки не їх родина. Смерть досі була чимсь чужим, стороннім, а ось тепер вона владно увійшла в їх родину і кожної хвилини могла забрати когось із них. Мусіні веселощі одразу скінчились, але назавжди лишився страх перед несамовитим, нестримним буйним настроєм веселощів і сміху, який приводить за собою смерть.

Шурочку поховали, Колку татко кудись одвів, а до них несподівано повернулась Мотя. Вона прийшла сама, поклала свої клунки на ліжко, де спав Колка, і заявила:

— Хоч говоріть, хоч не говоріть, а я від вас не піду! Якби я була вас не слухалась, не вбив би цей ірод дитини!

Так Муся довідалась, що Колка бігав з Шурочкою по дворі, то у фірточку, то з фірточки, а одного разу забув пригнутись, і Шурочка з усього розгону вдарився головою об планку⁵⁶) над фірткою. Від цього він і помер.

— Менінгіт — сумно говорила мама. — Від нього нема порятунку.

Отоді Мусі вперше стало страшно, що вона не така, яку усі, що граючи Гоголя, вона могла не помітити і цілковито проминути увагою хворобу і смерть брата.

Після похорону Шуручки, мама почала шукати мешкання.

— Не можу тут бути — говорила вона. — Все мені його нагадує.

Татко, який виїздив на завод, коли Муся ще спала, а вертався ввечері, брудний і стомлений, не перечив їй, і вони незабаром переїхали знову.

Так почався новий етап Мусіного життя, який називався „у Кадигроба”.

IX

Кадигробом звали господаря дому, вірніше, цілого двора з трьома домами в ньому. Він працював робітником на тому ж заводі, що й татко, і цілий тиждень його не було видно. Тільки в суботу ввечері після получки, він приходив додому напідпитку, і тоді починались його диспути з жінкою. Диспути були головним чином про драконів. Мізансцена завжди була та сама: Кадигрובה жінка Варвара сиділа в хаті біля розкритого вікна, а Кадигроб спинявся у дворі перед нею і починав диспут загальним твердженням:

— Не можу повірити у драконів, бо ніде наука драконів не знайшла.

— У житті Юрія Переможця написано — „дракон” — твердо говорила Варвара.

— І в Юрія Переможця не можу вірити — вів своє Кадигроб. — Як не було дракона, так не було й перемоги.

— Як же ти у Юрія Переможця не віриш, коли ти сам — Юрій? — так само спокійно відповідала Варвара і підморгувала Мусі, яка незмінно була присутньою на цих диспутах.

— От, спитаймо Мусю, вона — гімназистка, вчена людина — говорив Кадигроб. — Скажи мені, Мум-мусічко, чи ви щось про драконів учили?

— Не вчили, — весело відповіла Муся.

— А ти щось про драконів читала?

— Не читала, — так само весело відповідала Муся.

— У нас є „Жизнь животних” Брема, аж три томи, — там нічого нема про драконів.

— Бачиш! — переможно повертався Кадигроб до жінки. — Бачиш, варвар душі моєї — нема драконів! Нема і ніколи не було! І тому я зараз піду і всіх твоїх драконів з Юріями із стінки позриваю!

— Тільки посмій! — спокійно спльовувала Варвара насіння. — Я вже на тебе коцюбу приготувала. Я твої штучки в получку знаю.

— Так і піднімеш руку на твого законного мужа?

— Так і підніму.

— Бачили?! — обертався Кадигроб до Мусі. — Бачили варвара моєї душі? Отак і мучаюсь з нею. Поки не женився, така була слухняна, „Куди, каже ти, Юрчику, туди й я”. А як женився, так, чуєте — коцюба!

— І як тобі не набридне кожної суботи отак-о страмитися перед людьми — докірливо хитала головою Варвара. — Иди-он дроспись.

Та якось нова мамина приятелька і також учителька Олександра В'ячеславна принесла Мусі цікаву книжку про старі часи, і в тій книжці були дракони. Звичайно, не цілком такі, як на іконі Юрія Переможця, але дуже подібні: страшні морди з рядом дрібних гострих зубів, велетенські тіла з щетиною на хребті, вкриті лускою хвости, що могли, мабуть, убити людину... Називались вони різно і все дуже довгими і складними назвами, але всі вони безперечно були з породи драконів. Муся приховала книжку і чекала суботи. В критичний момент, коли Кадигроб звернувся до неї, вона сказала:

— А може дракони й були.

Кадигроб спинився, вражений зрадою вірного досі союзника, а Муся вийняла з-за спини книжку і показала йому:

— Бачите?- Хіба це не дракон? В усякому разі — тієї самої породи.

Кадигроб навіть трохи протверезів, а завжди флегматична Варвара акуратно склала купкою насіння на підвіконні і простягла руку по книжку.

Муся бачила, що її перемога, і що Кадигроб мусить тепер погодитись на існування драконів. Але Варвара зіпсула всю справу. Вона подивилась на малюнки і зневажливо віддала книжку назад:

— Це не дракони, — сказала вона. — У них тільки по одній голові. А в „Житті Юрія Переможця” сказано, що в дракона було їх три.

— Бачите, — прошепотів Кадигроб і радісно засміявся. — Бачите, для неї нема ні розуму, ні науки... От, довбає своє, як дятел... Даром ви трудилися книжку приносити.

Муся забрала книжку і засоромлена пішла в хату.

Але десь у кутику мозку вона занотувала собі, що є люди, які не хочуть знати, які задоволені трьома-чотирьома думками, навколо яких можуть тупцювати все своє життя, щасливі і спокійні, не звертаючи уваги на дійсність чи на факти. Вона пізніше кваліфікувала собі таких людей, як „кадигробів”.

В цю пору Муся з братами жили під впливом ще однієї книжки. Її подарувала їм касирка з дешевої їдальні, яка часом приходила до них „у гості”, головним чином розповідати про те, як краде новий завідувач. Книжка називалась „Пітер Мориц, молодий Бур из Трансвааля”. В ній були чудові пригоди, бої, зулуси та їх король Сетевайо, молодий англієць, який бився проти Пітер Морица, але в біді вони завжди благородно допомагали один одному. Літом діти грали Пітер Морица в закапелку, а взимку — в їдальні.

Закапелок був вимріяне місце для гри. Пізніше Муся не могла згадати, де і як вони грались, доки не відкрили закапелка.

Відкрила його Муся, і дуже просто. Феді якось пощастило кинути м'яча так високо, що той упав за кошином, десь по другому боці даху. Діти побігли вузьким провулочком за хату і спинились вражені. Світ і двір не-

кінчались хатою. За нею і до паркану сусіднього двора було місце у яких два метри, перегороджене цегляними поперечками, що підпирали стіни.

Земля в закапелку була нерівна, а підгорнута невідомо нащо під стіни. Розпалені Мусіним захватом, діти швиденько розрівняли землю і дістали два чудових, перегорджених майданчики для гри.

Правда, довелось воювати з Кадигробом. Що-поне-ділка він ішов за хату і підгрибав землю під стіни. Він навіть ходив скаржитись до батьків, що земля потрібна для охорони стін, а діти розгрибають її. Але діти не зважали ні на нього, ні на заборони батьків. Вони кидались розрівнювати землю майже в ту хвилину, як Кадигроб виходив з закапелка.

Незабаром усі дрібні гри було забуто. Всю увагу дітей, всю їх енергію і захват перебрав на себе театр. Театр була чудова річ, що давала місце і працю для кожного, не в'язала нічим, крім слабеньких, майже непомітних, умовлених наперед ниток загальної дії і відносин. Дію і сюжет вигадувала завжди Муся. Вона розповідала швидко, ковтоючи слова опису і викрикуючи слова дійових осіб, так що вже з її голосу діти знали, котрий є герой, а котрий — ворог. Після цього наступала найбільш захоплива стадія — „театру” — розшукування одягів і всього, що бодай з якоюсь імовірністю могло служити за відповідний костюм. Часом знайдена одежа чи частина бутафорії цілком міняли весь хід п'єси, викликаючи нові асоціації і уявлення.

Найбільшим успіхом користувалась п'єса про сина, який покинув матір і пішов у світи. Після довгих років блукань, він повернувся славетним лікарем, а його мати, плачучи за ним, з горя осліпла. Розчулений син зараз же кладе матір на стіл і робить їй операцію, від якої вона бачить його — і знову плаче, тепер уже від радості. Ця п'єса викликала таке захоплення, що діти навіть пускали на неї дорослих і брали по копійці за вхід.

Саме з приводу цієї п'єси Муся вперше зіткнулась з критикою. Вона знала, що можна і треба критикувати

уряд, службовців і політику. Але щоб вільний творець, який з таким захватом переживає п'єсу, бачить наперед, як все має відбутись, вигадує слова і ситуації, — щоб цього творця хтось смів критикувати, це їй і на думку не спадало.

Критиком виявилась Параскева Іванівна, або „баба Параска”, як її називав татко, який її не терпів і багато разів сварився з мамою „щоб ти мені цієї чорносо-тенниці в хату не пускала!” Але „баба Параска” працювала з мамою в одній школі, жила за квартал від них, любила зайти поговорити, і Муся було ясно, що у мами не було ніякої можливості зробити так, щоб вона до них не ходила. Муся тільки дивувалась, як татко цього не бачить.

Власне, і цього разу Муся закликала Параскеву Іванівну в закапелок тому, що тато саме повернувся з роботи і пройшов у спальню, навіть не сказавши „драстуйте” гості, яка сиділа в їдальні.

— Драстуйте, Миколо Іоновичу! Що ж це ви не вітаєтесь? — гукнула Параскева Іванівна з удаваною задиркуватістю. Але татко тільки гмикнув щось нерозбірне і закрив за собою двері. Муся бачила, як мама вся напружилась, готуючись до неприємної сцени, і тут їй спала щаслива думка запросити Параскеву Іванівну в театр.

— У театр? — зраділа та. — Я й не знала, що у вас є театр.

— Копійка за вхід — діловито вступився Федя. — А діти — два на копійку.

— Ого, які високі ціни, — все ще удавано весело щебетала Параскева Іванівна, а Муся ясно відчувала, що їй хочеться вийти з їдальні, доки нема татка.

В театрі вони саме грали п'єсу про сліпу, і серед глядачів була навіть Кадигробиха. Діти грали захоплено. Вони знали цю п'єсу на пам'ять, і кожний з них мав свою улюблену репліку, яку повторював кожного разу, не зважаючи на дрібні варіації в розмовах героїв. Тому вони грали без метушні, спокійно, суворо. Глядачам вона дуже

сподобалась, а Варвара навіть витерла сльозу після останньої сцени.

Але Параскева Іванівна почала ставити Мусі, як авторові, дивні запитання:

— Хіба може лікар зробити хворій операцію очей і зараз же дозволити їй дивитись? І хіба син, після довгої розлуки, не побоїться так раптово робити операцію рідній матері? І хіба операції очей роблять отак-о, просто в кімнаті на столі?

— Та це ж — театр, — здивовано відповіла Муся.

Для неї між театром і життям не було нічого спільного. Театр — був окремим світом, де не діють закони звичайного життя, де все підкоряється тому, чого їй, Мусі, хочеться; де люди, їх вчинки і поведінка залежать виключно від того, який одяг діти дістали і які ролі їм Муся призначить. Тепер же Параскева Іванівна прикладає до Мусіного театру якісь свої мірки, взяті із звичайного життя, і вважає, що Муся чогось не доробила.

— То нічого, що театр, у театрі такі самі люди, як і в житті — безапеляційно заявила Параскева Іванівна. — Театр показує життя, отже ти повинна знати про людей, що вони можуть робити, а чого — ні.

Муся вже жаліла, що отак, піддавшись почуттю, запросила Параскеву Іванівну до театру. Тим більше, що вся тупа й глядачі стояли тут же і прислухались, чекаючи, що скаже Муся. Треба було рятуватись і Муся випадила відважно:

— Театр є такий, яким ми його робимо! Якщо нам подобається, і глядачам подобається, значить це — театр!

Всім такий висновок також сподобався, і дискусія закінчилась.

Але якась колючка лишилась стирчати в Мусіній душі. Щось у тому, що говорила „баба Параска” звучало переконливо, якась в тому була правда. Мусі ці думки так докучали, що вона взяла „Енциклопедію” і прочитала про „Гляз”. Але там нічого не було про операцію, хоч саме око виявилось надзвичайно складним і мудрим органом і читати про нього було цікаво. Найбільше Мусі

сподобалось, що одні люди можуть бачити все зелене як червоне, а все червоне як зелене.. Вона зараз же всадила це в п'єсу; і пригоди людей, які бачили дерева червоними, були такі смішні, що навіть актори мусіли закривати собі рота рукою, щоб не сміятись.

X

Театр же у перші осінні теплі дні допомагав Мусі забути про гімназію і про страшного Дем'яна Гордійовича, учителя арифметики.

До тих пір, гімназія була для Мусі місцем, куди треба було бігти вранці і де тепер, коли вона вільно говорила російською мовою, до неї не тільки ніхто не присікувався, а вона стала одною з перших учениць. Але коли татка звільнили з нічлігарні, мама сказала Мусі:

— Знаєш, Мусічко, я думаю, що ми переведемо тебе у казенну⁵⁷⁾ гімназію, бо там я, як учителька, не мусітиму платити за твоє навчання.

— А хіба ти тут платиш? — здивувалась Муся, бо думала, що раз начальниця гімназії з мамою така дружня, то вона з неї грошей не бере. Але вона довго не роздумувала і легко погодилась:

— То добре, переводь! — не уявляючи, який страх і муки чекають на неї в новій гімназії.

Всі вчителі поставились до неї дуже добре, особливо після того, як начальниця цієї гімназії стара німка Александра Александровна, яку все місто звало просто „Санна-Санна” сама ввела її в класу і сказала:

— Вот вам новенька. Можно сказать, — моя внучка, потому что ее мать тоже у меня училась.⁵⁸⁾

Але на першій же лекції арифметики, між Мусею і Дем'яном Гордійовичем, невисоким огрядним чоловіком, який завжди ходив так, ніби найпершим завданням його життя було пронести вперед його велике кругле пузо⁵⁹⁾, — стався конфлікт. Муся не знала, як ділити десяткові дробі, і коли Дем'ян Гордійович її спитав, відповіла легковажно:

— Я цього ще не знаю. Ми цього ще не проходили.

Вона була певна, що тепер учитель дасть їй час наздогнати клясу. Але Дем'ян подивився на неї своїми малими, ніби завжди сонними очима і сказав:

— Вот что значит — частная гимназия. Не проходили! А согласно программы, уже давно следовало пройти. Я буду спрашивать и ставить соответственно отметки⁶⁰).

І дійсно, він почав викликати Мусю кожної лекції і ставити їй двійки.

Коли Муся вперше побачила у своєму деннику двійку, в неї захололо в животі і на хвилину перехопило віддих. Щоб у неї, у Мусі Кульженко, яка досі мала самі п'ятірки, яка плакала, коли мала чвірку, — щоб у неї тепер стояла двійка! Це здавалось чимсь протиприродним, не справжнім, а навмисним. Вона бродила вулицями навколо хати, не наважуючись піти додому і показати мамі цю ганебну двійку. Їй здавалось, що всі стрічні дивляться на неї і сміються:

— Двоєшниця!

На щастя, мама не розсердилась, а тільки сказала спокійно: — Треба буде нам з тобою попрацювати, щоб ти їх швидче наздогнала.

Вона пішла до начальниці, — і Дем'ян, увійшовши у клясу сказав голосно:

— Частная гимназия просит пощади. Поживем — увидим.⁶¹)

Але від того, як він сказав, Муся відчула, що нема їй від нього пощади й не буде, а те, що мама ходила до начальниці ще більше його розсердило.

Відтоді почались страшні тижні, коли Муся вже напередодні лекції арифметики тремтіла від страху. А як тільки Дем'ян входив у клясу і, не сідаючи, спирався — на катедру і обводив усіх своїми сонними очима, Муся одразу ж забувала все, що вивчила. Вона сиділа, як загипнотизована, знаючи, що він її зараз викличе, і вона знову не відповість, бо вона просто не могла думати під вагою цих сонних, ненависних очей.

В цю пору Муся завела складну бухгалтерію у своїх відносинах з Богом.

До того часу Бог не викликав ніяких сумнівів чи бажань. Був Бог. Високо в небі. Усе бачив, за все судив, і перед Ним не можна було схватись. Він сказав, що добре, а що зле — і так треба було робити. Все було ясне, не було чого над цим думати.

А тепер Муся почала просити у Бога підтримки. І не даром, а за молитви. Якщо вона сьогодні, дорогою до гімназії, прочитала десять „Отченашів” і п’ятдесят „Во ім’я Отця і Сина”, то Бог мусів зробити так, щоб Дем’ян, або не викликав її, або щоб Муся відповіла добре. Потім Муся вирішила, що не можна читати однакову кількість молитов за різні речі, і завела цілий каталог. Якщо вона мала час прочитати тільки десять „Во ім’я”, то це повинно було охоронити її від того, щоб Дем’ян спитав її. Якщо ж вона прочитала п’ятдесят, ідучи повільно знайомими вулицями і відраховуючи молитви на пальцях рук, то це вже давало їй право чекати доброї оцінки з аритметики. А як не доброї оцінки, то бодай трійки. Після цього, Муся почала зараховувати наперед ті молитви, які вона прочитала, а за які нічого не дістала. Вона мусіла для цього завести окремих нотатник. Розділені акуратно на графи⁶²), там були зазначені основні молитви:

Отче наш Во ім’я Богородиця Осібні

Під кожною графою, Муся ввечері записувала баянс, і скоро побачила, що їй взагалі нема чого боятись; що вона в Бога має понад тисячу „Во ім’я”, кількесот „Отченашів”, майже стільки ж „Богородице Діво”, а крім того з десятків „Вірую” та молитви Єфрема Сирина, які Муся особливо любила. Виходило, хоч би що Демян робив, хоч би які оцінки ставив, а справа його програна. Муся безперечно перегнала його в Божій ласці, і за всі ці молитви Бог мусів — просто мусів! — щось зробити Дем’янові.

І дійсно, — у Демяна захворів на шкарлятину син, і він мусів сидіти три тижні вдома.

Коли Муся почувла це, їй здавалось, що у неї вирости

крила. Була правда на світі, і Бог виконував свої обов'язки і платив свої борги! Вона ледве висиділа першу лекцію, а на перемінці побігла в гімнастичну залю і там почала виробляти неймовірні речі, гойдаючись на дошці, вилазячи на трапецію, зіскакуючи з неї, перекручуючись і гойдаючись на одній руці. Дівчата кричали на неї, але Муся знала, що сьогодні їй нічого не може статись, бо за нею — Бог!

На тих самих крилах летіла вона додому і не могла дочекатись, доки мама повернеться із школи, а зараз же все розповіла Моті. Мотя цілком погодилась, що „так йому старому хрину й треба” і що, може Бог і справді заступився за бідну Мусю. Але Мусю така концепція не задовольнила. Вона знала, що вона з а р о б и л а цю шкарлятину, що Бог п о в и н е н був зробити щось, щоб звільнити Мусю, що тут справа Його обов'язків, а не жалощів до Мусі.

Коли прийшла мама, Муся кинулась до неї з радісним криком: — Мамо, мамо, у Демяна син хворий на шкарлятину! Яке щастя!

Але мама повелась ще гірше за Мотю. Вона не тільки не поділяла Мусіної радості, а, навпаки, глянула на неї з докором:

— Не розумію тебе, Мусю! Бідний хлопець хворий, а ти радієш!

Мама завжди робила так. Коли в Мусі все виходило вірно і добре, і коли у всьому був порядок і справедливість, приходила мама і перевертала все догори ногами, так що порядок ставав безладдям, а справедливість — злочинном.

Так і тепер! Муся нічого не мала проти Дем'янового сина. Але коли він мусів служити Богові за спосіб звільнити Мусю від Дем'яна, то що тут Муся могла зробити? Тільки дякувати! — Принаймні не тішитись чужою бідною, — сказала мама, але Муся тільки відмахнулась.

Все це дуже добре — любити людей і жаліти їх — але не Дем'яна ж! Мусі просто не хотілось слухати далі

маму. Все укладалось так добре, так акуратно, давало стільки певности на майбутнє, в'язало Мусю з Богом такими безпосередніми зв'язками, що не можна було дозволити навіть мамі зруйнувати таку струнку і складну структуру.

Муся сіла на ліжку і почала підраховувати, скільки ж їй коштувала перемога над Дем'яном. Останнім часом, вона багато вчилась з мамою і не мала часу скласти молитви докупи.

Тепер вона зайнялась складанням і була вражена, скільки зусиль вона отак непомітно вклала в свою перемогу. В неї було записано тисячу „Во ім'я”, триста тридцять „Отченашів”, двісті п'ятдесят „Богородиць” і кілька десятків „Господи і Владико!”... Муся довго дивилась на цифри, і поступово у неї виросла певність, що вирішальне значення у всій її стратегії мала саме оця молитва Єфрема Сирина „Господи і Владико”... На все даліше життя ця молитва лишилась їй якорем, за який вона халпалась в часи розпачу, страху чи глибокого суму.

Вона акуратно перекреслила всі стовпчики цифр, ліквідуючи усі старі рахунки і думаючи почати нові. Але на цьому вся її бухгалтерія з Богом скінчилась. Вона скоренько прочитувала вранці раз на все усталені молитви і бігла до гімназії. Вона навіть перестала думати про Дем'яна, забула про нього так цілковито, що, коли він прийшов, була здивована. — Ага, ще ж і Дем'ян є на світі! — Коли він викликав її, вона вийшла відповідати, як до всякого іншого вчителя, без страху і без почуття перемоги. Щось клацнуло у світовій системі, справедливість була відновлена, все стало на своє місце, ясно і непохитно, як і мусіло бути — і вже не варто було думати про таку дрібницю, як Дем'ян.

XI

У п'ятій класі стався перехід Мусі із дитини в дівчину, перехід, який вразив її немилосердною, незмінною конечністю фізіологічної еволюції в її організмі.

Зміни ці наростали поступово, але ніхто не потрудився попередити Мусю про їх прихід. Тому признаки, цьо-

го переходу наповнили Мусю несамовитим страхом. Першою її думкою було приховати сліди цієї дикої, нез'ясовної події. Але всевидяче око Моті не проминало нічого, і вона рішуче забрала простирало від Мусі, яка хотіла випрати його.

— Хіба ти не знала, що так буде?

— Ні — тихо прошепотіла Муся.

— І чого там вас у гімназії вчать?! У нас на селі кожна дівчина знає... Нема чого плакати й боятись... це так у всіх буває... Це значить, що вже тобі можна заміж іти.

— Заміж? — видивилась на неї Муся, забуваючи свій переляк від напливу нових, так само диких і неможливих перспектив. — Я ж ще мала.

— Звичайно, ти ще мала... Але якби в разі чого, то можна — невиразно відповіда Мотя.

— І як довго воно в мене буде?

— Кожного місяця.

— Все життя?

— Та майже все життя.

Мотя вийшла, а Муся приголомшена дивилась перед собою. В ній підіймався гарячий протест проти того, щоб кожного місяця переживати ці соромні і брудні речі, які зв'язували її рухи і викликали в неї загальну розбитість і в'ялість... Вона не хотіла миритись з цими фактами, а тимчасом одвічний жіночий інстинкт терпеливості і покори, пов'язаний, можливо, з цими фізіологічними особливостями, нарастав у ній, і вона, ще не мирячись, вже розуміла, що ніякі протести нічого не вдіють, що змінити нічого не можна, а треба все це терпіти через те, що вона народилась дівчиною.

„Щасливі Федя і Володя, — думала вона. — У них такого не буває!

Проте, прийшовши до гімназії, Муся зараз же з гордістю поділилась новиною з Любою Рафалович.

— В мене воно вже два роки — похвалилась і собі Люба. — Це тільки показує, що ти ще зовсім мала дівчинка.

— А не можна зробити так, щоб воно припинилось?

— спитала з надією Муся, але Люба подивилась на неї таким нищівним поглядом, що Муся спинилась на півреченні.

— Припинилось?! Та ти зовсім дурна. А ще перша учениця! — майже просичала Люба. — Підем разом додому, я тобі усе розкажу.

І справді, вони всілись на лавочці у майже порожньому сквері, і Люба розкрила Мусі таємниці статтевого життя, розкрила без довгих підготувань, але й без смакування, діловито і точно.

— Це не може бути, — шепотіла Муся. — Хто ж буде таке робити? Це не може бути! Хтось тебе обдунив. . .

— Ніхто мене не дунив, а такий закон природи, — з приємністю вимовила Люба вчене слово. — Всі так роблять — розумієш — всі на світі в усі віки.

— І. . . і. . . цариця? — спитала Муся чомусь.

— Звичайно, й цариця. А ти як думала? У неї он скільки дітей. . .

— І всі, мабуть, з неї сміються. . . Такий страм!⁶³)

— Не страм, а такий закон. Інакше не може бути. . . Коли б так не робити, так давно б людей на землі не було.

Це, може, й було вірно, але зараз воно не доходило до Мусі. Вона почувала, як грудка нудоти підіймається їй вище і вище, і, швиденько попрощавшись з Любою, побігла вбік Великої вулиці. Не доходячи до виходу із скверу, вона завершила в куці бузка і там, разом із сніданком, викинула з себе огиду від того, про що довідалась.

Дійшовши до рогу своєї вулиці, Муся спинилась. Неможливо було йти додому із тим, що вона тепер знала! Не було можливості примиритись із тим смішним і принизливим, через що мусить проходити кожна людина. . . Кожна людина, хоч би яка розумна й добра вона була! Бо інакше не буде дітей, і люди вимруть.

Муся спинилась, вражена новою думкою. Інакше не було б її, не було б Феді й Володі, не було б перед тим її мами і татка, не було б її бабуні. . . Лінія людського

приниження відходила в віки, безупинна, безперервна, неминуха, як і смерть, і в силу своєї неминучости вже не така сороміцька й ганебна... Треба було миритись із цим... Раз цього ніхто змінити не може треба з цим миритись... Муся повернула назад, перейшла сквер і всю Большую й назад до базару, і тільки тоді набралась сміливості піти додому.

Дома була вже тривога від того, що вона так спізнилась, і мама кинулась до неї:

— Мусінько?! Що сталось? Де ти була так довго?

Муся притулилась до маминих колін, заплющивши очі і одразу погоджуючись на все, приймаючи все, аби лиш була на світі її мама, найрідніше і найдорожче, що тільки було на світі... лиш би можна було притулитись до неї і відчутти її руку на своїй голові.

Але від того часу світ для Мусі поділився на дві частини. Одна була своя, її рідні, яким вона прощала, а друга була весь інший світ, безсоромний, нахабний, галасливий, якому прощення не було.

Можливо, що ця огида до реального світу з усіма його життєвими потребами і вимогами лишилась би в Мусіній душі ще одним рубцем, коли б не Діккенс.

Діккенс відкрив їй новий світ, інший від Гоголя, світ чудових бездоганно благородних людей, відданих, саможертвовних дівчат, всепрощающих лордів і вірних цим лордам адвокатів. Найкраще було те, що ці благородні люди діяли в реальному світі, серед жадібних лихварів, порожних напушених дам, спекулянтів і злочинців, п'яничок і кволіх волею, на все згідних людей. Присутність чистих людей в цьому світі давала надії, що не всі — негідники і безсоромні, не всі шахраї і убивці, що треба йти в світ і шукати там благородства, бо воно там є!

Особливо гарно описував Діккенс кохання. Піднесено-ніжне, віддане і невимогливе, воно оповивало людину ореолом краси і чистоти, підносило її вгору, відкривало в ній нові сторони. Від читання Діккенса душа Мусіна сповнювалась радістю. Було в цьому коханні повне виправдання тієї, другої, сороміцької сторони, про яку Му-

ся намагалась забути. . . Але коли навіть маленька Дорріт, втілення скромності і самозречення, годилась виходити заміж, то значить це було вірно і добре.

Романи Діккенса були довгі, і їх було багато, так що майже вся зима проминула під їх впливом, і Муся забула свою розмову з Любою.

А на м'ясниці мама сказала весело:

— Твоя хрещена виходить заміж, Мусю. . . Поїдемо на весілля?

Муся відмовилась. Її хрещена була добра й розумна, а її колишній сівач, за якого вона таки виходила заміж, подобався Мусі, але вона не могла собі уявити між ними отого особливого, освяченого кохання, яке виправдувало б шлюб.

Мама ж вбачала в Єліному шлюбі якийсь відважний, поступовий крок і гаряче захищала її перед чоловіком, який зневажливо кривився:

— Ет, знаємо ми це ходіння панночок у народ! Завжди тим самим кінчається: вийде заміж й сяде коком!

— Ні в який народ вона й не думає йти, — гарячилась мама. — Власне в цьому й є те нове, що не вона йде до нього, а його піднімає до себе. . .

— От, будуть удвох хазяйнувати та гроші в банк складати, — кривився тато. — Не бачу в цьому жодного прогресу.

Так мамі і довелось одній їхати на шлюб, а Муся пробувала пояснити Діккенсові романи хлопцям. Але хлопців не цікавило кохання. Вони хотіли битись, стріляти, робити героїчні вчинки, або принаймні ефектно віддавати себе в жертву, а мовчазні, скромні, невисловлені кохання не викликали в них відгуку.

Врятував театр Вальтер Скотт, бо відкрив спільне для Мусі і хлопців поле: там було кохання — пристрасне й палке, а одночасно лицарі бились, інтриги творились, голови злітали, коні гарцювали під вершниками — словом, там було все, що треба для виграшних і захопливих вистав.

Муся трохи соромилась тепер грати в театр, бо вважала, що вона вже велика для цього. Але він давав такий широкий простір її уяві, вона могла викидати з душі так багато незрозумілих і невирішених проблем — викидати їх на сцену в закапелку, а потім дивитись на них збоку, як стороння, критично й об'єктивно, — що вона не могла відмовитись від театру, і палко розповідала хлопцям, як вони повинні грати закоханих.

Саме у зв'язку з театром вона з жахом і здивуванням довідалась, що в її маму, в її власну, милу маму можуть закохуватись цілком чужі, сторонні люди. І навіть люди, яких Муся вважала татковими друзями.

В той день вона вилізла із закапелка через вікно у кімнату взяти рушника на тюрбан для Феді, коли почула схвильовані, приглушені слова:

— Але ж ви мусіли помітити, що я кохаю вас!

Муся закам'яніла, почувши цей пристрасний, повний почуття шепіт. Хто міг говорити такі слова в їх хаті, і говорити голосом, який досі Муся чула тільки в театрі? До кого міг говорити про кохання чужий чоловік у їхній хаті?!

Муся навшпиньках підійшла до дверей і зазирнула в ідальню. Мама сиділа на канапі, опершись рукою на поручні, а перед нею, притиснувши руки до серця, стояв Дубовський.

Дубовський почав у них бувати після Єліного весілля, коли він привіз маму назад.

— Михайло Дубовський, — сказав він, входячи в хату. — Давно вже хотів познайомитись з вами. . . Висланий з Рязані адміністративно. . .

— Добре, що вас хоч на Україну послали, а не кудись на північ, — сказав, вітаючись, тато.

— Та, може, вони б мене й послали на північ, так мій батько в Рязані велике діло має. . . Купець. . . Він там щось трохи покругив, мене й вислали на південь.

Після цього татко допоміг йому дістати працю в газеті. Не в тригубівській, яка закрилась після погрому, а в старій газеті, яку видавав Горенштейн.

Муся пригадала, як Дубовський прийшов до них і сміявся з Горенштейна:

— Якийсь чудак. Прийшов я до нього, а він і каже: „Поскілки ви політичний висланий, то я мушу взяти вас на працю. Але в моїй газеті ніякої політики нема, і ви її мені не просувайте. Ви потім собі поїдете, а мені босяки машини поб'ють.

— Так, вони тут досить налякані, — сказав татко.

— Зате ви у них герой — сказав Дубовський з тим самим смішком.

— Герой то герой, — засміявся татко, — а праці мені старий Горенштейн не дасть. Боїться.

— Він пропонував тобі, — несміливо нагадала мама.

— Коректором, — зневажливо відмахнувся татко. — Іти після редакторства на коректора, значило б здати позиції. А так я їжджу на завод — і нехай їм буде соромно.

— Маєте рацію, — погодився Дубовський, і з тих пір Муся записала його в татові друзі.

І от тепер цей Дубовський стояв перед мамою, блідий, і говорив, наче з книжки читав:

— Відколи я вперше побачив вас, я покохав вас!...

Муся слухала і думала, що вона повинна запам'ятати ці слова, бо вона сама ніколи таких слів про кохання не вигадася.

— Я ніколи не зустрічав такої душевної чистоти, такої доброти, такої цільности натури, як у вас... Я не тільки люблю вас, вашу красу, — говорив далі Дубовський, а Муся глянула на маму, чи й справді мама гарна.

Мама була гарна. Злегка рожева від хвилювання, трохи усміхнена від приемних слів, зворушена і зніяковіла, Олена Юр'ївна справді була напрочуд гарна в ту хвилину. Але Дубовський старанно доводив їй, що не тільки її краса притягає його до неї:

— Я люблю весь ваш духовий образ, — говорив він. — Вашу тихість, вашу скромну певність... Ми можемо бути щасливі разом, повірте, Олено Юр'ївно.

„А як же ми?! А як же я? — подумала Муся і в ту хвилину мама сказала те саме:

— Ви забуваєте, що я не дівчина, — сказала вона. — Я заміжня жінка, у мене є родина, діти, обов'язки перед ними. . . Я й так приділяю їм мало уваги. . .

— Бо мусите працювати, — твердив своє Дубовський. — А зі мною вам не треба буде ні про що дбати чи журитись. . . Мій батько буде радий, коли я заживу родинним життям. . . Ми візьмемо дітей, вони будуть мені, як рідні. . . Я їх і так уже люблю за те тільки, що вони — ваші. . .

Муся хотіла вирішити, чи краще їм буде з Дубовським, як Федя закричав з закапелка у вікно:

— Мусю, де ти?! Неси ж рушника, а то ми будемо щось інше грати.

Муся злякано відійшла від дверей в їдальню і вискочила у вікно. Накрутивши Феді на голові тюрбан і пришпиливши спереду перо, як то вона бачила на картинках, вона сказала йому:

— Як будеш виїздити битись з гяурами, ти скажи мені: „Я їду, але я люблю ваш душевний образ і ніколи не забуду вас.“ Скажеш?

— Так ти ж герцогиня, — сказав здивований Федя.

— Ні, тепер я буду султанська донька. Ти в мене закоханий і їдеш, щоб здобути слави і золота, а тоді взяти мене за жінку. . .

— Так це ж я мушу тебе взяти за жінку, коли поб'ю турків — сказав їх сусід Женя Рабцевич, що грав лицаря.

— Ну й що? — знаважливо видула губи Муся. — Подумаєш, ніби не можуть два чоловіки бути закохані в одну жінку!

Увечері Муся з биттям серця чекала, як сприйме татко нову ситуацію, що Дубовський хоче відібрати йому жінку й дітей. Але татко прийшов втомлений, як завжди, і мама, як завжди, поспішала дати йому їсти і питала, як було на роботі, і нічого нового і незвичайного не сталось.

„Но я другому отдана, і буду век ему верна“, — зга-

дала раптом Муся слова Тат'яни з Пушкінського „Євгенія Онегіна” і відчула страшенну гордість за маму, що вона відчуває і діє саме так, як написано у Пушкіна.

З того часу, Муся завжди піджидала, коли Дубовський прийде до них, і намагалась бути поблизу, прислухаючись, чи не скаже він ще якихось незвичайних і цікавих слів. Але Дубовський почав приходити до них все рідше і рідше, так що татко спитав якось:

— Що це з Дубовським сталось? Зовсім його не видно.

— Не знаю. Мабуть, чимсь зайнятий, — байдуже відповіла мама, а татко підозріло примружився:

— Аж такий зайнятий?

— А звідки я знаю — розсердилась мама. — Не приходить, то й не приходить. . .

Татко помовчав і почав говорити про щось інше, і Муся бачила, як він уважно придивляється до мами.

Та поскільки Дубовського і справді у них не було видно, Муся швидко забула за нього, аж поки сцена влітку не змусила її згадати про нього знову.

XII

Сталось це, коли Муся перейшла з шостої класи в сьому і тишилась першим літом, що почувала себе дорослою.

Найвиразніше це було видно, коли вони ходили на море.

До того часу, Муся, як і всі діти в місті, кожен день влітку ходила „на море”. Вибирались туди компаніями, із сніданками, книжками, м'ячами, бо місце для купання було далеко за містом, і вертаючись треба було сходити на круту гору. Тому кожний, хто міг собі це дозволити, сидів на березі якомога довше.

Як і всі, Муся — досі купалась у сорочці, яку потім скидала, а одягала запасну суху. Але цього літа, мама принесла якийсь пакунок з міста і, розгортаючи його, сказала:

— Мусінько, я купила тобі купальний костюм. Ти вже

доросла дівчина, та й взагалі тепер уже мало хто купається в сорочках...

Мусі було трохи соромно дивитись на маму, але, коли вона розгорнула купальник, то не могла стриматись від захопленого „Ах!”

Купальник був рожевий, з чорною облямівкою, застібався він ззаду на п'ять гудзиків. Штанці були коротенькі, а на них спадала спідничка, що доходила до колін. Все було гарне й пристойне, саме таке, яке випадало носити гімназистці.

Правда, коли Муся пішла в купальнику в воду, то побачила, що спідничка плутається їй попід колінами, перешкоджаючи плавати, а коли Муся виходила з води, вона так прилипала до ніг, що треба було її оддирати. Але це було неважне. Важне те, що вона мала купальник і могла тепер перейти з дитячої частини берега, де грались підлітки, до берега дорослих, де чоловіки і жінки у купальниках сиділи на піску разом, розмовляли, разом ішли до води. Це був клуб, вибраний клуб дорослих, де центром уваги і веселощів були місцеві студенти. І Муся увійшла в цей клуб і зараз же зайняла в ньому своє місце.

— Кульженко? — спитав її товстий в окулярах студент Саша Тригубів. — Донечка Олени Юр'ївни? Дуже приємно.

Виходило, що маму знають інші люди, а не тільки ті учительки, що приходять до них; що маму знає місто взагалі, і не тільки знає, але й шанує і всі будуть по мамі приймати й Мусю. Це було приємно, але трохи в'язало Мусю у словах і вчинках.

Та незабаром стало ясно, що хоч Саша Тригубів поважає маму, але не звертає ніякої уваги на Мусю, натомість весь час зачіпає Любу Рафалович. Зате сусідній хлопець Володя Корчевський, якого Муся добре знала з вигляду, бо завжди зустрічала по дорозі в гімназію, цей Володя підсунувся до неї ближче і почав говорити з Мусею, хоч вони й були „незнайомі”, тобто не представлені один одному.

— Дозвольте представитись, — сказав Володя, коли побачив, що Муся не знає, чи відповідати йому, чи ні.

— Владімір Корчевський. Я вже давно хотів познайомитись з вами, бо чув, що ви маєте у дворі театр. А ми з братом також робимо театр. Мама дозволила взяти сарай⁶⁴), і там ми робимо сцену, щоб можна було грати в дощ...

Це все було так страшно цікаво, що Муся вирішила обійтись без спеціальної церемонії знайомства, а кинулась розпитувати Володю.

Володя знав силу гарних слів про театр.

— У нас є збірник водевілів для аматорського театру, — сказав він поважно, і Мусі було соромно признатись, що вона сама вигадує п'єси для свого театру.

Вони умовились, що Володя прийде до неї і принесе цей збірник. Весь наступний день Муся присвятила прибиранню своєї кімнати. Вона вийняла найкращі мамини скатертини і вишивані серветочки і порозкладала їх на канапі, і на столі, і на кріслах... Корчевські були багаті, мали свій фаєтон і власний дім, і Муся не хотіла, щоб їх хата виглядала бідною.

Але коли Володя прийшов, він не дивився навколо, навіть не дуже дивився й на саму Мусю, що сиділа на канапі у такій саме позі, в якій сиділа мама, слухаючи признання Дубовського в коханні.

Володя говорив тільки про театр.

Муся слухала його і почувала, що їй доведеться перебудувати свою працю. Виходило, що не так важно, що саме вони ставлять, як те, що і як вони про свій театр говорять. І вона намагалась запам'ятати якомога більше з тих слів, які уживав Володя. Не тому, щоб це були якісь нові і незнайомі слова, а тому, що досі Муся не вважала можливим застосувати ці слова до себе і своїх вчинків. Великі, важучі і дзвінкі слова були для книжок, для описів якихось особливих подій, а для себе треба було говорити просто, вживаючи інтимних, „своїх” слів, од яких усе ставало зрозумілим.

ХІІІ

Коли Муся прийшла до Корчевських на першу читку п'єси, вона побачила, що, крім слів, у їхньому театрі майже нічого нема. Вірніше, вся читка була театром, в якому кожний грав якусь свою роллю. Володя грав хлопця, захопленого театром; його брат Вадим — циніка, який сміється з дитячої захопленості Володі; сусідська дівчина Нюра, старша за Мусю, також грала чиюсь роллю. Муся довго не могла відгадати, кого це вона грає, аж поки Нюра не сказала протяжним голосом, з дуже протяжним „а”. „Сногшибательно”⁸⁵), і тоді Муся побачила, що Нюра наподоблює відому в місті Діну Фьодорову, доньку директора Духовного Учілища. Діна вийшла заміж у Петербург, але що-літа приїздила додому, дивуючи всіх своїми костюмами і своєю, невиданою ще в місті, свободою в рухах тіла. За модою часу, вона носила довгі спідниці і суконки, але якось так ходила, так звивалась, так переставляла ноги, що тіло її більше кидалось увічі, ніж коли б вона була зовсім голою. Це вона принесла оте, злегка іронічне слово „сногшибательно”, і от тепер Нюра пробувала так само звиватись, так само вигинатись, так само тримати голову набік. Була тільки та різниця, що у Діни це виходило гарно, а у Нюри виходило і соромно, і негарно, і так підкреслено, що було соромно дивитись на неї, і Мусі доводилось весь час старанно удавати, що нічого особливого в Нюриних манерах нема.

Але удавати було дуже важко, бо тут же сидів, недбало відкинувшись на кріслі, Вадим і коментував кожний Нюрин рух, наче це була не дівчина, а тваринка, рухами якої він знехотя милується.

— Суха нога. Це я люблю — говорив він про Нюрині ноги. — У нас у місті панночки пишаються здебільшого пухкенькими ніжками. . . Кожна крамарка може мати пухкенькі ніжки. . . Расу видно в сухій нозі. . .

Нюра дивилась на нього примруженими очима і тягнула поволі.

— Скажіть, який знавець. Нікому так дуже на вашій думці не залежить. . .

Але Муся бачила, що Нюрі це приємно, і навіть вдома сама подивилась, чи в неї також суха расова нога, але так і не могла цього вирішити.

Та коли Володя почав читати п'єсу, Муся забула про всі ці незручності у паніці перед тим, що її чекає певний і безперечний провал. Володя читав якийсь водевіль, у якому була панночка „баришня”, була служниця, був закоханий у панночку панич і був батько, який не дозволяв коханцям зустрічатись. Вони його обдурювали, а служниця допомагала їм. Все було зліплене так невдало, дійові особи вживали таких неприродних слів, що Муся просто не могла повірити, щоб з цього міг вийти веселий водевіль, і щоб хтось міг сміятись з того кутото, неоковерного діалогу, який відбувався на сцені. Вона не могла уявити себе в ролі служниці, яка говорила б, кокетуючи, молодому паничеві:

— Намедни так спужалася, как барин невзначай в гостинную вошел! . . .⁶⁶)

Вона не могла уявити, щоб, вимовляючи ці незугарні слова, хтось міг би при цьому ще й усміхатись та кокетувати.

А вся її роля, роля головного промотора інтриги, складалася саме з таких чудернацьких неживих слів, що не викликали ніяких асоціацій. В п'єсі кишіли якісь незнайомі „отродясь”, „ужотко”, „ану-тко”, „нонечка”. Жодна сільська дівчина не могла вживати таких слів. Муся уявляла собі Мотю на місці цієї Анютки, і одразу бачила, як та дівчина мала говорити, усміхатись, поглядати на панича. Таку дівчину вона могла б заграти. А щойно вона починала вимовляти Анюткіні репліки, все в ній вмирало, в'януло, їй ставало нудно і дедалі більше зростало почуття, що вона робить якесь смішне і навіть дурнувате діло.

До того ж, на пробах, Вадим не стільки грав свою роль, скільки шукав нагоди перевернути якісь слова чи

ситуації так, щоб вони набрали непристойного, двозначного сенсу.

— Я не могу долго стоять в таком положении⁶⁷), — маніжилась Нюра, яку Володя ставив на стілець, ніби вона з пенька зазирає через паркан, а Вадим зараз же підхоплював:

— О, в „таком положении” не бивают больше девяти месяцев⁶⁸).

Муся знала, що бути „в таком положении” означає бути вагітною, і їй було соромно за Вадима, що він говорить такі речі в її присутності, і за себе, що вона слухає їх. Вона непорушно дивилась перед себе, удаючи, що не чує і не розуміє, згадуючи мамині повчання:

— Порядна, вихована дівчина не повинна знати про такі речі... Але часи міняються, і бруд сягає все вище і вище. Єдине, що ми можемо робити, це ігнорувати його, не чути, не помічати, не розуміти, обходити його, як ми обходимо калюжу при дорозі.

Тоді Мусі сподобалась така філософія. Вона ставила Мусю вище за інших, вище за тих, що вживають погані слова, чи роблять якісь непристойності. Але вона не могла ігнорувати Вадима. Вона була в домі у Корчевських, людей шанованих, заможних, інтелігентних, куди мама її пускала в певності, що вона нічого поганого не почує... Вадим не був візник, повз якого можна пройти мовчки, якого легко було ігнорувати. Він був тут же, на сцені, він просто ліз усім в очі своїми натяками і двозначностями, які всі важче і важче було не розуміти.

Тому Муся була рада, коли нарешті вистава відбулася і вони показали п'єсу „Лукавая Служанка” перед добірною публікою, серед якої були і батьки, і сусіддорослі і трохи гімназистів та реалістів. Муся почувала, що ходить по сцені, як не своя, що сарафан⁶⁹) тягне під пахвою, що начеплений на голову „кокошник”⁷⁰) зсувається назад, — але публіка чемно плескала після кожної з двох дій, господиня дому, пані Корчевська подякувала мамі, що та пустила Мусю грати з її хлопцями, і навіть татко задоволено мотнув головою і сказав:

— Молодець, Мусік! Не злякалась.

Можна було подумати, що все пройшло добре, але для себе Муся знала, що тут не було нічого в найменшій мірі подібного на театр: що в їх імпровізаціях у закарпелку бувало більше життєвої правди, хоч би які дивовижні ситуації вони вигадували; що там вона могла забути про все і стати тим, ким їй призначено в п'есі бути; давати свої слова, розгортати сюжет, розвивати дію. Там їй не доводилось силувати себе, напружуватись, бути весь час насторожі, щоб бодай трохи передати той характер, який вона могла відчутти за неоковерними подробицями і мертвими словами. Крім того, вона рада була нарешті звільнитись від Вадима, від його постійних наляків, від того почуття скутости і чекання, яке нападало на неї в його присутности.

Та здавалось, ніде не можна було ховатись від цієї нової і ніби спільної для всіх моди говорити про такі речі, про які до тих пір вважалось непристойним говорити.

Про це почали не тільки говорити, а й писати.

Віра Хаджинова, таємниче озирюючись, всунула в гімназії Мусі якусь книжку і сказала пошепки:

— Вербицької „Ключі щастя” перший том. Прочитай швиденько і поверни... Про неї всі зараз говорять... Тільки дивись, щоб Антоніна не побачила, бо буде крику!...

Антоніна Михайлівна Басанджі була молоденька клясна наглядачка. З семиклясницями вона намагалась триматись дружньо, як своя. Але Муся не могла уявити, яка дружба може бути між Антоніною, яка має їх ловити на порушенні правил, і гімназистками, які мають Антоніну обдурити і зробити по-своєму. Тому вона трималась осторонь і стримано. Ховаючи дану Вірою книжку, вона була схвильована, але й задоволена, що вже й вона має таку книжку.

Почала вона читати її одразу, як прийшла з гімназії, одверто і спокійно, як вона взагалі звикла читати. Коли мама покликкала обідати, Муся, як і брати, пішла до столу, не відриваючись від книжки. Мама називала це „про-

цесія сновид", але татко невступно боровся зі звичкою читати за їжею. Так і тепер він гукнув:

— Коли вже я відучу вас читати за обідом! Одкладай книжку. Їсти треба спокійно і зосереджено.

У тата саме був час, коли він десь вичитав, що кожний одкушений шматок треба пережовувати сімдесят разів, бо тільки тоді їжа досить розм'якшена, щоб шлунок міг її легко перетравити. Тому Муся спробувала власкавити тата жартом:

— Та я й так сімдесят разів пережую. Мені книжка не заважає.

— А мені заважає, — відповів тато. — Це нечемно, не звертати уваги на тих, що сидять з тобою за столом.

Муся мала вже намір покласти книжку і затрималась тільки, щоб дочитати речення, коли таткова рука простягнулась через увесь стіл і забрала книжку.

— І чим ти так захоплюєшся? — почав татко спокійно, перегортаючи книжку на першу сторінку, — що навіть їсти забуваєш?

Але тут він побачив заголовок і закричав своїм страшним голосом, голосом люти й обурення:

— Вербіцкая! То ти вже Вербіцкую читаєш?! Де ти це паскудство взяла?!

— Вербіцкая, — необережно ахнула й мама, і тато зараз же накинувся на неї:

— Так! Вербіцкая! Вільне кохання і розводи, і всякі такі штучки!.. Ось що твоя дочечка читає. А ти й не знаєш — бігаєш за своїми громадськими справами, комітетами та засіданнями, а дітей занедбуєш! От тепер і ахкай!

Муся побачила, що має знову розігратись одна з тих, частих за останній час сцен, коли тато вибухав і кидав на маму самими страшними обвинуваченнями, не дбаючи про присутність дітей.

А для Мусі це був час пристрасної любови до мами. Ще ніколи за все своє життя не була вона так цілоденно захоплена думками про маму. Відколи вона почула, як Дубовський просив маму поїхати з ним, в неї не зникав

жах, що колись це може статись. Цей жах був такий нестерпний, що Муся навіть не дозволяла собі думати про це. Життя без мами — була страшна, чорна прірва, безнадійна, безбарвна пустеля, опинитись у якій було значно гірше за смерть. За ці роки це стало якоюсь манією. Коли мами не було вдома, Муся сідала біля вікна, звідки видно було ворота, і невступно благала:

— Прийди. Вже прийди до нас! Не забудь за нас, не покинь! Прийди!

Вона вимуштрувала хлопців так, що вони подавали мамі капці і відбирали в неї пакунки, як вона входила в хату. Коли мама спала, а хлопці починали галасувати, вона потихеньку щипала їх і шипіла страшним голосом:

— Тихо! Тихо! А то мама кине нас і втече!

Від такої жахливої перспективи хлопці затихали. Володя в таких випадках надував губи і збирався плакати, а задиркуватий Федя ставив йому під ніс кулака і грозив:

— Тільки заплач і збуди маму — так і наб'ю!

А тепер сам тато влаштовував мамі сцени.

В їх родині це так і звалось „тато влаштовує сцену”, і всі знали, що в приступках гніву тато нічого не бачить, не чує і ні перед чим не спиняється. В таких випадках тарілки летіли на землю, кулаки калатали об стіл і по власній татовій голові, а страшні вирячені очі обсипали всіх зненавистю. І найбільше закидів і образ випадало на долю мами, яка, здавалось Мусі, більше за них боїться цих спалахів татового шалу.

Тепер Муся глянула через стіл на татка і вирішила, що вона не хоче його боятись. Не те, що б вона не боялась. Не можна було без страху дивитись на ці страшні, майже невидючі очі, чути цей лютий голос, але вона вирішила, що не буде боятись, не буде тікати, згинатись, уласкавлювати тата. Особливо тепер, коли він своїми сценами може навіки відігнати маму.

— А що таке Вербіцкая? — спитала вона невинним голосом. — Тато, — повторила вона голосніше, щоб відвернути його увагу на себе. — Тато, а що таке Вербіцкая? Чому її не можна читати? Тато, та скажи ж!

Тато відвернувся від мами і накинувся на Мусю:

— Така велика дівчина, як ти, повинна вже знати, що можна читати, а що — ні! Порядні дівчата Вербіцкую не читають!

— А чому?

— А тому, що вона пише для легковажних дамочок, які мають багато зайвого часу і дуріють від нічого-робити, для дамочок, які мріють про вільне кохання і готові задля нього занедбати свою родину! — говорив тато, знову запалюючись гнівом.

— Або — для чоловіків, які шукають собі розваги, забуваючи про обов'язки перед родиною, — спокійно, але якось особливо підкреслено сказала мама.

Тато раптом замовк і сердито втягнув у себе повітря, ніби збираючись закричати, але мама не вгавала:

— Для чоловіків, які читають іншим казання, а самі поводяться так, як і ті, про кого оця Вербицька пише. Мама повернулась до Мусі:

— Подай мені цю книжку!

Вона у...у тата, — запинаючись відповіла Муся, бачучи, що вже не татового, а маминого гніву треба боятись, бо хоч справжньої „сцени” ніби й не було, але тато встиг якось образити і розгнівати маму.

— Дай сюди цю книжку, я її прочитаю і буду знати, чи давати її Мусі, чи ні, — відібрала мама у татка ту злощасну книжку. — А тепер перестаньте розмовляти і їжте, бо борщ зовсім прохолов.

Всі мовчки взялись до їжі, і обід проминув серед пригнобленої мовчанки.

По обіді Муся вийшла на веранду, де Федя і Володя сиділи, занурені кожний у свою книжку. Вона зазирнула в літню кухню, де мама витирала тарілки, поставивши своїм звичаєм перед собою розкриту книжку. Муся приглянулася — то була відібрана Вербицька. Муся вислизнула з кухні і пішла до їдальні. Там тато сидів над газетою.

Кожен щось читав. Тільки вона, Муся, мала нікати по хаті, одірвана від книжки, в якій не встигла навіть

увійти у характери та взаємини героїв і яку тепер, після заборони, їй так хотілось прочитати.

Муся не могла собі уявити, як це є такі люди, що живуть без книжки. Кожного разу, приходячи до нових знайомих, вона дивилась, чи є у них книжки. Якщо були шафи з книжками, значить там жили цікаві люди, а коли на столі лежало останнє число журналу „Русское Богатство”, а тут же лежала газета „Русское Слово”, то це вже були люди „свої”, люди приблизно таких самих поглядів і тої самої категорії, що й Кульженки. Правда, тато навіть в таких домах часто починав суперечки, які виникали з різних приводів, але завжди повертались до двох тем: чи треба окремої революційної партії для України, і чи треба України взагалі?

Відколи Муся була в Волонтьоровці, у неї міцно засіла думка хрещеної, що українська справа вже програє навіки, і що боротись за неї тепер значить марно витратити сили. В жодній нелегальній книжці нічого не говорилось про Україну. Всі ті героїні підпільного революційного нелегального життя, які для неї були за зразок справжніх жінок і революціонерок, всі ці Перовські, Засуличі, Спиридонов, портрети яких мама потайки продавала „на організацію”, — всі вони говорили, писали, страждали, боролись і віддавали своє життя і свободу за „русского крестьянина”, за російського мужика, а про українського селянина ніхто не дбав.

Правду сказати, українські селяни мало цікавили Мусю. Її палило і зворушувало саме слово „Україна”, в яке входило все — і селяни, і заводи коло міста, і море, і степ. І звичайно — козаки. І Шевченкові вигнані думи, що мусіли тулитись на „паперті”. І Гоголів Тарас, що волів убити сина, який зрадив Україну. В усе це книжне й напівреальне, якимсь природнім звивом вплітались Мотині пісні і чарівне у своїй віддаленості Петровське. Оповита цими спогадами і образами, Україна стояла непереможна і велична і було солодко думати про служіння їй, — служіння навперекір усім.

Але не менш солодко було, відірвавшись від сторінок журналу „Былое”, де описувались люди і події російських революційних рухів, малювати в уяві картину, як її, Мусю, замикають у одиночну камеру і ставлять коло неї спеціальну сторожу, бо вона — надзвичайної енергії і вигадливості революціонерка, якої боїться сам цар!

От і тепер, побачивши, що нема надії дістати від мами Вербицьку, Муся витягнула з полицки томик „Былого”, який вже читала і перечитувала кілька разів, і знову забула за все, віддавшись переживанням революціонерів.

Через три дні, мама, наливаючи Мусі вранці чаю, сказала:

— Візьми цю книжку, Вербицьку, і віддай, де ти її взяла. Хіба ти одразу не побачила, що це письменниця другого сорту? Шкода на неї витрачати час, коли є стільки справді талановито написаних книжок...

Як і завжди, у мами знайшовся свій, особливий, не такий, як у всіх підхід, від якого всі поняття раптом перевертались і набирали зовсім іншого значення. Вербицька вже не була таємничою письменницею, що писала про такі речі, про які не можна було голосно говорити. Ні, вона раптом перетворювалась на маленьку письменницю другого сорту — і не було над чим тут багато розводитись.

Але коли Муся тихенько передавала книжку Вірі Хаджиновій, і та спитала, примружившись і натякаючи:

— Сподобалась?, — у Мусі не вистачило духу признатись, що вона книжки так і не прочитала.

— Подобалось, — коротко кинула вона і поспішила до своєї парти.

Але Віра не відставала.

— То я тобі завтра другий том принесу, — так само таємниче шепотіла вона. — Я саме закінчила.

І так трапилось, що Муся читала „Ключі Щастя” Вербицької з другого тому. В книжці багато натякалось на те, що сталося у першому томі, у героїні було не тільки багато прихильників, але й багато суконь і не менше різноманітних талантів. Все це плуталось і перепліта-

лось, змушуючи Мусю повертатись назад, згадувати і напружуватись.

Якби в книжці не говорилось так багато про кохання, і до того ж про кохання між жонатим чоловіком і дівчиною, то, може, Муся й зовсім би її не читала. Але тато сказав, що Вербицька пише про вільне кохання, а саме вільне кохання грозило відібрати маму — а тому треба було ховатись, ходити до Міського саду, до Нюри в її садок, і там потроху, доривочно дочитати таки книжку до кінця.

А коли Віра, беручи книжку, приобіцяла:

— Пожди трохи, я тобі дістану й третій том, — у Мусі упало серце.

Їй наперед стало скучно від потреби знову ховатись, знову читати уривками, знову згадувати, хто кому чим доводиться, і вона раптом збрехала:

— Ні! Мене тато спіймав з книжкою і я мала страшну сцену! Обіцяв порвати, як іще побачить!...

Ця загроза, видно, налякала Віру — і Муся мала спокій.

XIII

Але проблема кохання Дубовського до мами висіла над Мусіною головою і одного разу вибухла.

Почалось все з Олександри Вячеславни.

Олександра В'ячеславна і Марія Іванівна, разом з „бабою Параскою” були маминими колегами — вчительками і часто заходили до Кульженків. Вони були незаміжні, вічно говорили про молодих учителів, а ще більше — про маминого брата, дядька Сашка, з яким вони учителювали в одній школі в селі Камарі. Дядько Сашко з родиною лишився ще там, а вони зуміли перевестись до міста, і тепер надолужували всіх сил і всі знайомства, щоб дістати перевід до міста й для дядька Сашка.

Під час їх відвідин, найбільшою процедурою було для них пройти до вбиральні.

Вбиральня на два відділи, пофарбована на червоно, з високим дашком і довгими мотузками, якими притя-

гались двері, стояла майже посеред двору. Олександра В'ячеславна і Марія Іванівна вважали найбільшим соромом і непристойністю попрямувати до вбиральні на очах у чоловіків, що в теплі дні сиділи звичайно на веранді. Вони мали на увазі тільки знайомих. Інші чоловіки у дворі не мали значення: вони були „незнайомі”, хоч кожний добре знав кожного в дворі і знав частих відвідувачів сусіда. Але що вони не були „представлені”, вони були незнайомі, і тому цих чоловіків можна було ігнорувати, спокійно проходячи до вбиральні.

Звичайно Олександра В'ячеславна шепотіла щось мамі або підморгувала їй і та, зайшовши до хати, кликала туди чоловіків. Кликкала нещирим, штучним голосом, значення якого Муся одразу ж розуміла і бачила, що й чоловіки розуміють в чому річ, коли ліниво підіймаються і, не перериваючи розмови, переходять до кімнат. Часто-густо Муся чула, як мама навіть не трудилась нічого вигадувати, коли тато був сам, а просто казала йому.

— Посидь тут трохи. Надворі душно.

А раз Муся чула, як мама пошепки докоряла таткові:

— Що ж ти, Колю. Вже дві години після чаю, а ти все сидиш, і не даси їм змоги пройти, куди треба!

На це тато відповів пів-жартома, пів-сердито:

— А кат би їх не взяв з їх церемоніями! Посидіти на дворі не можна!

Того вечора, тато зараз же після чаю пішов до кімнат і сів на своєму ліжку, суворо надимаючи губи і насуплюючи брови. Муся, зайшовши за чимсь туди, побачила ці губи і ці брови, серце в неї тьохнуло: готувалась одна з татових сцен.

Мусі хотілось піти до мами і попередити її, що насувався черговий вибух і скандал. Але вона знала, що їй, як молодій дівчині, не годиться нічого цього розуміти і вже аж ніяк не можна говорити про це з мамою. Тато, його гнів і сцени, були окремою річчю, про яку ніхто з родини не згадував.

Із стиснутим серцем, Муся вийшла на веранду і побачила, як Олександра В'ячеславна, висунувши голову з две-

рей убиральні, розглядає стратегічне положення в дворі. Побачивши, що нікого із знайомих чоловіків поблизу нема, вона швиденько вискочила з вбиральні, а за пару кроків, посеред двору, знову набрала спокійного, поважного вигляду.

На веранді, вона присіла біля мами на старій канапі і почала жваво щось шепотіти мамі майже на вухо. Муся взагалі любила Олександрю В'ячеславну, але тепер щось їй не сподобалось. Якась нервовість і ніби непевність в собі, ніби навіть сором перед собою і мамою почувались у рухах Олександри В'ячеславни. І страх. Так, Муся ясно бачила, що та боїться. Вона шепотіла щось мамі і все поглядала вбік на двері, за якими татко зник і звідти що-хвилини міг вийти.

Потроху, вона розпалилась, забула про страх, і деякі слова виривались так голосно, що Муся могла розібрати їх.

— Він візьме вас з усіма дітьми... Нестямно закоханий... Я ще не бачила такого пристрасного, високого почуття...

Вона говорила і все озиралася на двері, і не бачила, що у вікні, якраз за її спиною вже давно стоїть татко і слухає. Слухає, і очі йому наливаються кров'ю, а зуби вишкірюються.

Муся хотіла підскочити до мами і почати щось розповідати про гімназію, щоб тільки перервати цей шепіт, як на весь двір розлігся страшний, грізний рев:

— Ге-ть, мерзотнице — ...

Олександра В'ячеславна злякано схопилась і озирнулась. На неї напів-висунувшись із вікна, дивилось страшне Кульженкове обличчя, з виряченими очима і піною коло рота.

— Колю! — злякано охнула мама, та вже було пізно. Тато вже ричав, кричав, сичав, якимсь несамовитим голосом, видимо тішачись тим, що може отак ревити і викликати страх:

— Розбивати родину?! Геть! Уб'ю!

Він одхилився назад у кімнату, і в той час, як Олександра В'ячеславна відходила, тремтячи, але намагаючись зберегти подобу гідної постави, з вікна на неї вилетіло дзеркало, мамине улюблене дзеркало, у срібній овальній оправі, одержане ще від бабуні.

— Уб-ю-ю! — ревів тато.

Муся злякано пригнулася. Вона тремтіла від страху, але в той же час якийсь апаратик у голові акуратно нотував, як дзеркало пролетіло високо над головою Олександри В'ячеславни, хоч та була ще недалеко.

„Навмисно” — невиразно, майже без слів завуришилась у Мусі думка. „Навмисно так високо, щоб не втрапити... Він розуміє... Він не такий безтямний, як здається...”

Мама вже кинулась до кімнати і, схопивши татка за стан, намагалась відтягнути його від вікна, умовляючи заспокоїтись. А тато тримався руками за підвіконня і ревів...

„То було улюблене мамине дзеркало — і він розбив... Мама він не боїться, тому й розбив... А Олександри В'ячеславни боїться — і тому кинув так високо...” Це не були думки. Це були невиразні Мусіні почування, які потроху тверднули в голові, ширились, набирали форми і витісняли все інше. — „Він лякає маму” — думала гарячково Муся. — „Лякає її, таку чудову... таку маленьку... Він не сміє!.. Я йому покажу!.. Він не сміє!”

Вона не називала його в думках „тато”, бо це перешкоджало їй вільно думати, ставило їй в обов'язок коритись йому і слухатись. А вона мусіла збунтуватись і повстати проти нього... не проти „тата”, а проти „нього”.

Олександра В'ячеславна, хоч і бліда, спинилась над скалками від дзеркала, що блистіли на сонці і сказала з обуренням, пересилуючи страх:

— Варвар! Дикий тиран! Я вас до суду притягну — може, це вас нарешті стримає... Готтентот!

Задоволена тим, що не знесла образи мовчки, вона повернулась і рушила до воріт, коли з вікна вилетіла парасолька і вдарила їй в спину. Вдарила, очевидно, боля-

че, бо Олександра В'ячеславна здригнулась і спинилась. Коли вона обернулась, Муся побачила, що в неї з очей течуть сльози. Більше того, вона побачила в тих очах злість, справжню особисту злість Олександри В'ячеславни на тата, що завдав їй болю.

„Тіло важливіше — нотувала Муся. — Тіло важливіше. Ось, тепер вона плаче, бо їй болить спина. А коли ображав словами — вона не плакала...”

Але всі ці думки спинились, коли вона почула мамин голос.

— Я зараз же кличу поліцію — говорила мама. Не говорила, а карбувала, як часом у школі, коли учні надто пустували. — Я кличу поліцію, і нехай люди знають! Я стомилась покривати твої скандали!

Тато повернувся до мами, і Муся побігла в хату захищати маму. Але мама не потребувала нічийого захисту. Вона не тремтіла, як то бувало звичайно. Вона не боялась, а дивилась татові просто в очі. І тато не витримав цього погляду. Він одвернувся, заскреготів зубами, але нічого не зробив, а пішов у свою кімнату, хряснувши дверима.

Мама ще хвилину постояла, дивлячись застиглими очима кудись у просторінь, потім зітхнула і озирнулась навколо себе, вперше за всю сцену помітивши Мусю.

— Візьми совочок і позбирай скло, — сказала вона. — Рямку не викидай, може ще зможемо її направити.

Вона говорила рівно, ніби спокійно, не подаючи вигляду, що сталось щось особливе, коло чого можна і треба розводитись у виливах почуття.

Муся відчула, що найкраще обійти ці речі мовчанкою, ніби їх не існувало.

Збираючи скалки від дзеркала, Муся потихенько глянула вбік сусіднього мешкання, куди недавно перебрались із нічлігарні Шарфи. Усі Шарфівні вишикувались в ряд і дивились на Мусю великими очима. Вона швиденько спустила очі, думаючи, як їй тепер пережити ще й цей прилюдний, на весь двір скандал в їх родині. Тепер вона осоромлена своїм батьком перед усіма сусідами; вона вже не може заходити до Шарфів, зустрічатись, гратись з їх

дітьми. Нова хвиля гніву на батька пройшла по ній гарячим полум'ям. Все він! Все через нього! Ніколи у них не може бути, як у людей — тихо, спокійно, весело! Завжди треба чогось боятись, чекати вибуху, бути насторожі!

Але вона, Муся, вже не буде лякатись його. Ні, ось вона зараз піде і покаже йому, що вона не боїться його і його сцен. А хоч вона, може, й злякається, бо він і справді страшний, то вона не поступиться перед ним! Ні, ніколи! Стоятиме перед ним, відважна, як мама, і не поступиться!

Муся забрала совок із скалками і рушила до кімнат. Вона ще не знала що саме скаже вона батькові, але вся тремтіла. Не від страху, а від гніву, від досади на нього, від бажання показати йому, що вона його добре розуміє. О, добре розуміє! — і нехай він більше не виробляє перед нею сцен.

В їдальні нікого не було, і Муся пішла до батькової кімнати.

Він сидів на ліжку, низько схиливши голову. Почувши Мусіні кроки, він скоса глянув на неї:

— Чого тобі?

— Я... — Муся раптом почала загикуватись від невимовного страху, який охопив її. — Я... зібрала оці скалки... Чи ти будеш ще щось бити, чи вже можна їх викидати?

Це було зовсім не те, що Муся збиралась сказати. Виходило значно зухваліше, ніж вона хотіла, і не виявляло нічого з того, що в неї було на серці. Але воно вже вирвалось і тепер, вся захолонувши, вона чекала кари за свої слова.

— Що-о?! — знову заревів тато, і у Мусі відразу пропав страх.

Вона згадала, що цей рев не може бути цілком безтямним, що тато повинен розуміти, що він робить, що з ним можна і треба говорити, як з кожною людиною, і що вона, Муся, має йому щось сказати. Не відводячи погляду від його очей, Муся раптом почала говорити:

— Доки ти будеш усе бити? Доки ти нас страмити-меш? Доки...

Та тут тато рушив на неї, і Муся замовкла, перелякана, перед масою, що сунула на неї і може в одній хвилині стерти її в ніщо. Вона кинула совок на підлогу, а сама швиденько, зігнувшись, кинулась під рояль, що стояв у дверях між кімнатами, і вислизнула в вітальню.

Там, у відносній безпеці — бо не буде ж тато лізти під рояль, вона випросталась і знову глянула на тата. Він перегнувся через рояль, замахуючись на неї вазою для квітів, яку схопив з роялю.

— Бий, — сказала вона без крику, але вперше із справжньою злістю. — Бий! Розбивай усе. Убий мене Ну, й що тоді?!

Ця думка їй сподобалась несподіваною логікою і вона повторила:

— Ну, й що тоді?

— У, зінське щеня! — пробурмотів тато, але в його словах не було вже ні сліпого гніву, ні бажання показати його. Він ніби був розгублений і не знав, як реагувати на цей раптовий бунт дочки.

Перемога була на стороні Мусі, але вона знала, що найрозумніше, не показувати, що вона це розуміє. Вона кинулась на канапу і раптом залилась неприродними, штучними риданнями, перериваючи їх якимись дикими викриками. Від радості перемоги їй хотілось сміятись, а що вона не сміла сміятись, вона удавала, що плаче. Видушувала з себе ридання, якісь верещання, чудні стогони. І тому, що в них не було справжнього розпачу, вона надолужувала голосом, накриками, надміром гістерії.

— Що тут? — злякано вбігла в кімнату мама. — Що ти зробив дитині?

— Нічого. Від злости кричить, — відповів тато і відступив. Неприховано й відверто відступив від них. Вийшов у свою кімнату і зачинив двері.

— Що сталось, Мусю? — ніжно нахилилась над нею мама. — Ти злякалася?

Мусі хотілось розповісти, як вона любить маму і як відважно вона пішла на тата в обороні її. Але відповідних слів не було, а розгойдані нерви підказали, що найлегше, це знову вдаритись у гістерію і ридання.

Але мамине вухо не можна було обманути. Вона відчула фальш і гукнула грізно на Мусю:

— Та ти що мені комедії виробляєш? Зараз же перестань! Ще цього бракувало!

Муся одразу притихла, а мама навіть не підійшла, не приголубила, тільки махнувши рукою, сказала:

— Якийсь божевільний дім, — і вийшла з кімнати.

XIV

Муся ще довго лежала на канапі, перебираючи події і слова недавньої сцени і з сумом роздумуючись, чому це в театрі все йде так гладко і цікаво, а в житті люди зовсім не вміють подавати репліки і не думають про те, щоб дати ефективну нагоду своєму співбесідникові. . .

„Всі непорозуміння між людьми власне від того й утворюються — думала Муся, — що ніхто нікому не подає правильних реплік. Кожний робить, як йому хочеться, не думаючи про те, як це укладається в загальну ситуацію. Кожний говорить, що йому хочеться, не турбуючись, які з цього будуть наслідки, і чи після них зможе їх партнер по сцені виконувати свою роль, чи ні.

„Нема режисера, — думала Муся, переставши вже хлипати і вдивляючись у вигинисту щілину в стелі, на яку вона завжди задивлялась, коли щось обдумувала. — Нема режисера, а тому кожний робить, що хоче. І нічого з того гарного не виходить. . . Так само і в революції — не було режисера, тому вона й провалилась. Вона бачила, як це було в їхньому місті, — і так, мабуть, було й скрізь. Всі бігали, говорили, обіймались і вітали один одного. І писали в газетах. Так і видно було, що ніхто не знав, що йому робити. Якби був режисер, він поставив би всіх по місцях, дав би їм потрібні вказівки і репліки — і вистава, тоб-пак, революція покотилась би рівно і перемогла”.

Муся дужче прижмурила очі і вже хотіла думати, як би то вона все уладила, як її спинила інша думка.

„А в світі? Чи є режисер у всьому світі? В усіх зорях, вітрах і на всіх просторах? Як там все робиться, хто тим керує? І чи керує хтось? Бог? Але Бог, як вона Його досі знала, не мав відношення до всесвіту. Він більше займався людьми, їх ділами, їх душами. Але від кого залежить усе на світі? І Сонце, і оті всі Венери і Марси, про які вони вчать у космографії? „...Не було нікого іншого, і доводилось повернутись до думки, що всесвітом керує Бог. Але тоді Бог одразу ставав інший, не Христос з добрими очима, який любить усіх людей, і Муся в тому числі, і який врятував її від смерти, померши Сам... Ні, це мусів бути якийсь інший Бог, в якому зміщалась фізика, Ньютонові закони, який, мабуть, — та очевидно ж! — сам ті закони установив, а Ньютон тільки зумів перекласти їх на людську мову... Але такий Бог відлітав кудись у міжпланетні простори, і навколо без Нього ставало порожньо і холодно — і Муся свідомо припинила хід думок.

Коли мама погукала її робити хатні завдання, Муся навіть зраділа. Нехай все лишається так, як було, без режисера!

XV

Ні на другий день, ні пізніше, ніхто не згадував про бурхливу сцену між Мусею, батьком і мамою. Це був родинний звичай: події траплялись, їх так чи сяк ліквідували, переборювали чи з ними мирились, але ніколи не починали про це довгих розмов, як ніколи ніхто не дошукувався, як почуває себе інший. Всі мусіли почувати себе так, як належить почувати порядним людям — це розумілось само собою, і про це не говорилось.

Але питання про кохання як не з одного, так з другого боку настирливо ставало перед Мусею, особливо, нелегальне, грішне кохання, про яке натяками говорилось у книжках.

Це виринуло якось за обідом, коли татко спитав:

— Сподіваюсь, що ти будеш триматись в стороні від Сашиних амурів?

— Яких Сашиних амурів? — перепитала мама, очевидно, думаючи, що мова йде про її брата Сашка.

— Та не твого Саші, — скривився татко. — Я його амурами не цікавлюсь. Я говорю про амури цієї Сашки, сторожишиної доньки.

— Катерина приходила, плакала, просила вплинути на Сашу — нерішуче сказала мама. — Але я просто не знаю, як до неї й підійти.

— До неї підійти дуже просто, — сердито сказав тато. — Одлупити її батогом, то й буде поводитись пристойно.

— Не pomoже, — пересмикнула плечима мама. — Степан уже її бив, і не раз, а вона все своє.

З цього Муся зрозуміла, що мова йде про Сашу Толкачову, доньку сторожа в новій школі, де мама була тепер завідувачкою. Цей Степан, його жінка Катерина і донька Саша були „кацапи”, тобто приїхали звідкілясь „з Росії” і говорили чудною мовою, з якої Муся, багатьох слів не розуміла.

Це її дратувало, бо вона знала напам'ять кілька розділів з „Євгенія Онегіна” Пушкіна, мала „п'ять” з російської мови, а тут проста і неграмотна Катерина спокійно, як річ усім відому, вимовляє слова, про існування яких Муся ніколи не чула. Вимовляла вона їх якось чудно, з виразним круглим „О”, а коли Муся казала, що так росіяни не говорять, Катерина самопевно казала:

— А у нас, у Тамбовскої губернії, голубушка ти мОя, все так говОрят.⁷¹).

Жили Толкачові для Мусі зовсім непомітно, прибирали кляси, мили підлоги, витирали шкільні дошки. Степан рубав дрова і зимою палив печі, яких було по одній на кожні дві кляси. Акуратно кожної суботи він напивався і часом Катерина прибігала до них, ховаючись від його побоїв. Акуратно в неділю, проспавшись, він ішов до церкви, а Катерина пекла в неділю пиріжки.

Саша Толкачова на Мусін смак була зовсім негарна: біляве волосся, сірі, нахабні очі, веснянки на обличчі і кирпатий ніс. Було їй років сімнадцять, і от, виявляється, в неї були якісь амури.

Муся знала, що від мами вона нічого не діб'ється і дивувалась, що тато почав говорити при дітях. Але ввечорі, коли батьків не було, вона спробувала випитати Мотю.

— А які це в Сашки Толкачової амури? — спитала вона, зазираючи в духовку, де пеклось щось смачне.

— Такі амури, що тобі, гімназистці, про це знати не треба, — одрізала Мотя, — і не відчиняй духовку, ще пиріжки сядуть.

— А чому мені не можна знати? — переконувала Муся. — Нема нічого соромного в тому, що вона закохалась... Всі люди закохуються.

— Овва! А ти звідки знаєш?

— У всіх книжках тільки про кохання й пишеться. Часом аж нудно читати.

— Менше б читала, так більше б знала, що навколо тебе робиться!

— А я й так знаю. Дубовський закоханий у маму, а тато ревнує, — спокійно сказала Муся, перекидаючи гарячий пиріжок з руки в руку. —

Мотя ахнула і спинилась з витягнутою рукою:

— А це тобі хто наговорив?!

— Ніхто не говорив. Я вже давно знаю. Сама чула. У Моті від цікавості загорілись очі.

— Що ти чула?

— Усе чула.

— Та подожди, не їж, розкажи, що ж він говорив?

Муся чесно, нічого не додаючи, розказала, як вона чула Дубовського і що він казав мамі. Мотя була в захваті, і Муся бачила, що вся Мотіна симпатія по стороні Дубовського. У неї сіпнулось серце. Татко міг бути гнівний, часом неможливий, часом обурливий, але ж це був їх тато, було негарно і ніяково, щоб Дубовський, чужа

їм людина, раптом став маминим чоловіком і, може, мамі довелось би розводитись...

— Тато маму також любить. Навіщо їй Дубовський. Коли б тільки тато не так вибухав!...

— Любити вони їх люблять, це правда, — сказала Мотя роздумливо, — ну, а якщо трапиться по дорозі, так також загребуть...

Але Мусю цікавила Саша.

— Ну, тепер розкажи про Сашу. В кого вона закохалась?

— Ні в кого вона не закохалась, — сердито буркнула Мотя, складаючи пиріжки. — Баринею їй захотілось стати!

— Як то — баринею? При чому тут кохання?

— А кохання не при чому — ще сердитіше обізвалась Мотя. — Що ти собі заладила „кохання” та „кохання?” Кохання ніякого в світі нема. То тільки в книжках та в піснях про нього згадують. А в житті його нема. Один обман!

Муся згадала давні дні, коли вони жили в нічлігарні, і Мотіні сльози за Сергієм, і Сергієві п'яні сльози, коли він передавав їй перстень, — і вже хотіла нагадати Моті, що вона ж сама була закохана, але глянувши на Мотіне обличчя, затверdle і замкнуте, нічого не згадала, а продовжувала розпитувати про Сашу:

— А як же вона може стати баринею?

— А от підсипеться до Протопопова — та й буде. Хоч і з лівого боку, а все таки бариня!

— Так вона ж у Протопопових служить... І Протопопова жінка жива, тільки хворіє... Чи, може, вона вже померла?

— Нічого не померла. Лежить і лежить... Ну, а Саша свою ціль має!.. Тепер вони ще одну кацапку найняли, бо Саші, звісно, робити не хочеться...

— Та Саша ж і сама кацапка.

— То що? Вона так над тою командує, що ніяка бариня так не покомандує! Це, я тобі скажу, зілля, а не Саша. Добром вона не скінчить... Та кацапка плаче та

по всіх сусідах бігає, розкажує... Коли б у нас на селі, вже давно б Саші ворота дьогтем вимазали... Вона чогось дочекається!

Але Саша нічого не дочекалась, тільки за який час прийшла просити маму й татка на весілля. Виходила вона за якогось парубка з пожежної команди.

— То її Протопопов заміж видає, — казала Мотя Мусі, — Протопопов у Міській Управі пожежною завідує, от і вибрав їй жениха. Пожежника. Кажуть, двісті рублів йому дав.

— За що ж двісті рублів?

— А то вже він, видно, знає — за що, — глузливо сказала Мотя, скривившись. — Той з неї шкіру спустить. Так їй і треба. А ще твоя мама хочуть на весілля йти! Хіба це їм годиться на такому весіллі бути?!

На весілля мама таки пішла і взяла з собою Мусю.

— Посидиш там трохи для публіки, — сказала вона. Треба дівчину підтримати. Чим більше „господ”⁷²⁾ на весіллі, тим для неї краще.

— Та хіба ми вже такі великі пани? — висловила сумнів Муся.

— О так, для них це вважається за честь, учительку на весіллі мати... Ми рано підемо, не бійся, я не буду затримуватись.

Але на самому весіллі ніхто на Мусю великої уваги не звертав, і після того, як їх з мамою посадили побіч молодих, Муся могла придивлятися без перешкод, як це буває на кацапському весіллі. З Петровського вона невиразно пригадувала тамтешні весілля: щось барвисте, шумливе й веселе, повне пісень і сміху, перебиваного гіркими слізьми молодої. На цьому весіллі було також галасливо, але нудно. Саша сиділа під фатою⁷³⁾ і в білій сукні, але невесела і бліда. Біля неї сидів молодий, у червоній шовковій косоворотці⁷⁴⁾, підперезаний шнурковим поясом з китицями, що було останньою, видно, модою, бо багато інших пожежних також мали такі пояси. Він сидів також невеселий, спустивши очі, червоний від випитої горілки. Час до часу гості кричали „гірко”, „гірко”,

і тоді молоді вставали і молодий прикладався до Сашиної щоки, як до якогось папірця. Була музика — троїста музика Янкеля, що завжди грав на весіллях і знав усі звичайні несогірше за яку бабу. Але тут його знання було ні до чого, бо Катерина тутешніх звичаїв не знала, путалась і все казала, що у них у Кончинном такого на весіллі не робиться. Від цього нудота і натягнутість ще збільшувалась, і Муся була рада, коли мама торкнула її за руку, і вони непомітно вийшли.

На другий день Мотя з утіхою прошепотіла Мусі при першій нагоді:

— Ну, не казала я, що він з неї шкіру спустить.

— Хто?

— Іван. Сашкин чоловік. Він так її бив, що вона вночі прибігла до матері, але Степан в хату не пустив, казав, щоб ішла до чоловіка і просила в нього прощення.

— І вона вернулась? — з жахом спитала Муся. — Він же її й далі битиме!

— Він мусів її бити, бо всі знають його страм, — вела своє Мотя. — А тепер, як вона буде добра жінка та годитиме йому, так, може, й помиряться...

Але Саші недовго довелось годити чоловікові. Він поїхав у своє село, кудись у ту ж Рязанську губернію, а Саша знову повернулась до Протопопових. А через деякий час вона прийшла до Кульженків з матір'ю і сівши на стільці та заклавши ногу на ногу, як то входило в моду між панями, сказала нерішуче:

— Прийшли ми, Олено Юр'івно, просити, чи не згодилась би Мусічка хрестити мою донечку...

Муся бачила, що мамі це прохання дуже не подобається, і мама не знає, як відмовити. Це було дивно, бо мама звичайно ніколи довго не думала, а завжди казала те, що почуває. А тепер вона тільки підвела одну брову і сказала нерішуче:

— Вона ще молода... Вона тільки в гімназії швидко йде та ростом витягнулась, а їй же ще тільки п'ятнадцятий рік... Звичайно, від такої просьби не відмовляються, і я дякую, що ви згадали за Мусю... але, може б, ви знайшли когось іншого?

— Ви ж знаєте, які наші люди, — скривилась Саша. — Ми тому до вас і прийшли, що ви люди передові і все розумієте... Мені Павло Федорович так і порадили, щоб вас просити...

Муся знала, що Павло Федорович — це Протопопов і що він, як член Міської Управи, має владу над школами, а, значить, і над мамою. Вона раніш не задумувалась над цим, але щось у Сашиному голосі, якась чи то погроза, чи то глум, вдарила по ній, як батогом, і вона, різко повернувшись глянула на маму, чи злякалась вона, чи ні.

Мама дивилась на Сашу з якоюсь невиразною усмішкою, ніби жаліючи її, і сказала м'ярко, але рішуче:

— А Павла Федоровича краще лишімо в стороні. При чому він тут?

Катерина швиденько відповіла:

— А звичайно, ні при чому, Олено Юр'івно, звичайно ні при чому... Це Сашка так, по глупоті.

— І не по глупоті, — не здавалась Саша, все так само допитливо приглядаючись до мами. — Як вони мій хазяїн і про мене дбають, то вони і порадили мені просити Мусю в куми.

— Та вони, мабуть, не знали, що Мусічка ще такі молоденькі, — знову втрутилась Катерина, а Саша тільки сердито глянула на неї і сказала:

— Як ви діла не знаєте, то й мовчіть!

— Тут і знати нічого, — сказала мама. — Муся у вас хрестити не може, бо вона ще мала... А як у Саші нікого іншого нема в куми взяти, то я буду маленькій за хрещену маму... І не тому, що Протопопов щось казав чи не казав, і не тому, щоб виручити Сашу, а тому, що я співчуваю Катерині і Степанові і хочу їх виручити, — сказала мама рішуче. — Коли хрестини?

— Та в цю неділю.

— Як думаєте назвати?

— Наталією, — вихопилась втішено Катерина — Наталією, як мою матір покійницю звали...

Мама ще умовилась, в якій годині будуть хрестити та в якій церкві, і Саша з Катериною пішли додому.

XVI

Ще за ними не зачинились двері, як з кухні вискочила розлючена Мотя і накинулась на маму з докорами:

— Щоб оце ви у такої, вибачайте на слові, дитину хрестили?! Та це хіба вже світ завалився! Де ж таке видано, де ж таке чувано?! Як уже вчительки у непутящих дівок дітей хрестять, добра не жди! Ні, не буде добра! Це вже, хіба, світ кінчається!

— Треба ж і дитину пожаліти, — сказала мама. — Хіба можна відмовлятися дитину до хреста тримати?

Мотя спинилась, ніби вдарена.

— То ви про дитину думаете?

— Авже ж. Мати нашкодила, а дитина має відповідати?.. Ти ж знаєш, які люди в нас... і так їй проходу не дадуть, як виросте... А воно невинне.

— Та воно невинне, — погодилась Мотя, — але як від такої матері, та ще й у гріху почате, то краще йому не жити!

— Мотя, що ти кажеш? — жахнулась мама. — Хіба ми можемо рішати, кому жити, а кому не жити?!

— А чому ж ні? — говорила Мотя і прихований біль і гнів забреніли в її голосі. — Чому ж і ні? Адже ми вже раз рішили!

— Тільки тому, що ти боялась, Мотю, тільки для тебе... — почала мама, але побачивши Мусю, раптом спинилась і гукнула:

— А ти чого тут сидиш і слухаєш те, чого тобі не треба?! Марш у свою кімнату!

Муся повільно вийшла, думаючи про це нове, приховане і злісне, що раптом виростало між Мотею і мамою. Чому мама виправдувалась, як у чомусь винна? Невже Мотя може тепер зненавидіти маму? І за що? За Сашу, за те, що мама пожаліла Сашу? Досі Муся була певна, що треба жаліти всіх, і що коли хтось когось пожалів, то заслуговував за це тільки похвали. А тепер Мотя обурювалась на маму саме за це! Хіба не всіх треба жаліти? Хіба треба вибрати у жалоцях?

Спершись ліктями на свій маленький столик до письма, Муся вирішувала, чи могла б вона сама пожаліти Сашу? Ні, для неї Саша завжди буде чимсь неприємним, навіть нечистим, і таким нахабним, що відразу викликало ворожість... Щось таке... цинічне — зраділа Муся, що знайшла відповідне слово. Через це Сашу важко було жаліти... Майже неможливо... Це не те, що Мотя... хоч і Мотю нелегко було пожаліти, бо вона стояла тверда, міцна, дужа, непокірна... Вона зовсім не потребувала, щоб її жаліли... А отже Мотя нарікає на маму, що та жаліє Сашу, а не пожаліла її, Мотю...

Муся задумалась так глибоко, що не чула, як у кімнату ввійшла мама.

— Чого це ти сидиш поночі? — здивувалась вона. Хіба тобі не треба робити домашні завдання?

— Треба — в'яло сказала Муся. — По правді, так мені вже набридло робити їх... Хоч би вже швидче кінець цій гімназії... Вона мені також набридла!..

— Набридла? — здивувалась мама. — А я любила гімназію. Для мене це було найкраще місце на світі, де можна було почути щось нове і забути за буденщину... Хіба тобі не хочеться знати все більше і більше?

Муся не задумувалась над тим, для чого вона вчиться, для чого ходить в гімназію, намагається мати п'ятірки з усіх наук. Всі так робили, це був природний хід речей для кожної дівчини, а в тому числі й для неї — і не було тут над чим багато думати.

Але, своїм звичаєм, мама і тут все перевернула догори ногами своїм простим питанням: для чого? Муся не могла по чистій совісті сказати, що їй так уже цікаво ходити до гімназії, сидіти там по шість годин, і що вона хотіла б знати більше про трикутники чи рівняння. Ще коли мова йшла про історію і літературу, можна було говорити про інтерес. Це були речі живі, пов'язані з людьми, які з'являлись у них в нових і несподіваних для Мусі аспектах. Люди, їх почуття і думки, вчинки і погляди — це було єдине, що, на думку Мусі, могло когось цікавити.

Правда, мама і тут все робила навиворіт. Коли вона стомлювалась або була чимсь схвильована, вона брала Мусін алгебраїчний задачник і починала вирішувати рівняння. Казала, що це її заспокоює і підносить їй настрій... що логіка і точність математики запевнює її, що й у всьому світі мусить бути стрункий і чіткий лад...

— Може мені й хотілось би знати більше, але не з усього — відповіла Муся на мамине питання. — Наприклад, з геометрії мені нічого не хочеться знати, а з літератури — усе...

Вона почала розповідати мамі про книжки, які вона читала, і героїнь, які їй подобались, аж доки мама кинулась:

— Та вже пів до одинадцятої! Це ми заговорились. Час тобі спати...

Муся пішла виконувати весь необхідний перед сном ритуал, і тільки вже лежучи в ліжку згадала знову Сашу і Мотю, і проблему жалошів. Але після цікавої розмови з мамою їй було так приємно і затишно, і стільки виникло нових думок і питань, що Муся відмахнулась від Саші і Моті: нехай собі живуть, як хочуть, а вона не буде більше про них думати.

Але час до часу Саша таки нагадувала про себе. Найчастіше згадувала про неї мама, якимись недомовками й натяками.

— Сьогодні знову фаєтон стояв перед школою — чула Муся, як мама скаржилась таткові. — Цей Протопопов зовсім утратив голову! Від себе Сашу звільнив, а тепер серед білого дня приїжджає міськими кіньми і йде до Степана, як до себе додому. Всі учні вже знають, хто це до Саші їздить.

— То, може, звільни Степана — пропонував татко.

— Не думаю, щоб його можна було тепер звільнити — невесело розсміялась мама. — Швидше він мене звільнить... Він майже нічого не хоче робити. Коли б не Катерина, у школі сміття було б по коліна... Я мушу поговорити з Протопоповим.

— З Протопоповим тобі говорити не годиться, — сказав татко. — Поговори з міським головою, з Поповим, він тобі це делікатненько обладнає.

Та Муся навіть не цікавилась, чи говорила мама з Поповим, і як вся ця справа скінчилась.

XVII

Кохання раптом насунулось на саму Мусю, і то так близько, що вона мусіла спинитись, зачарована і трохи зчудована, що такі речі трапляються не з кимсь вигаданим у книжці, а з нею самою.

Звичайно, Муся вже кілька разів була закохана. Починаючи з п'ятої класи треба було, якщо не бути справді закоханою, так принаймні удавати таку. Спочатку Муся закохалась, як водиться у вчителю, потім, чуючи кругом розмови про хлопців, почала спокійно вибирати собі хлопця, в якого вона хотіла б бути закоханою. Найцікавіше, звичайно, було розповідати подругам про те, як вона в нього закохана, вигадувати щоразу нові тонкощі почуття, або сни чи мрії, що їх Люба і Віра слухали, як зачаровані, поглинаючи кожне Мусіне слово. Та все було гладко, доки Муся описувала власні почуття. Але Віра і Люба хотіли знати, що робив, казав чи як дивився вибраний хлопець, і тут Муся не могла нічого іншого видумати, як тільки погляди та мовчазні зустрічі на Большой вулиці. Віра і Люба швидко втратили інтерес і докоряли Мусі, що вона не знає, як треба поводитись із хлопцями. Муся мовчала, бо не тільки не знала, як з ними поводитись, але й зовсім ними не цікавилась.

Аж з'явився новий учитель, і його молодший брат вступив до шостої класи реального училища.

Дві жіночі гімназії ніби поділили між собою хлопчачі школи: гімназистки з приватної гімназії Валентини Єліфанівної ходили в церкву до чоловічої гімназії, а до церкви казенної Маріїнської гімназії, де тепер вчилася Муся, ходили реалісти, бо в їх гімназії і в Реальному Училищі був той самий директор Василь Іванович Чорнобривцев.

Після обідні в неділю вся молодь висипала на Большую, дівчата з дівчатами, хлопці — з хлопцями. Між окремими їх групами було стільки зв'язку у поглядах, кинутих жартах, у мовчки і значущо піднятих картузах, що група дівчат часами ходила мовчки, щоб не псувати розмовами чарівних переживань і обміну поглядами.

Найбільш вишуканою річчю з боку хлопців вважалося завернути втрійку за трійкою чи двійкою дівчат і почати говорити до них, ніби розмовляючи між собою.

— Я закоханий у чарівну брюнетку, — починав бувало Миша Гольдман, завернувши з товаришами назирці за Любою Рафалович, що йшла з Мусею і Вірою. — Я не знаю, що б я дав за те, що б зустрітися сьогодні з нею о сьомій годині вечора коло її дому, — говорив він пошепки, а Люба вся червоніла, розцвітала на Мусіних очах і пливла кудись у далечінь, як корабель на вітрилах.

Хтось інший починав говорити про Віру, а та мовчки, не оглядаючись, ішла вперед, неначе Большой не було кінця, як не було кінця її гордої радості.

В таких випадках Мусю рідко хто зачіпав. Поперше, її вважали ще за дівчинку, а по-друге, вона надто критично ставилась до хлопців. І Люба, і Віра не раз докоряли їй, що вона все псує, і вони ніколи більше не підуть з нею на Большую, як вона не покине своїх жартів. Але Муся не могла нічого з собою зробити. Всі ці „чарівні брюнетки” і „божественні блондинки”, про яких говорили солодкими голосами хлопці, здавались їй такими смішними і недоречними, що вона не могла не сміятись, відганяючи своїм сміхом хлопців.

— Любочко, ну не сердься — умовляла Муся подругу. — Не можу ж я не сміятись, коли він такі дурниці говорить!

— Які дурниці? Ну, які дурниці?! — сердилась Люба. — Навіщо нам ходити на Большую, коли ти своїми смішками відганяєш усіх хлопців!? Що він такого смішного сказав? Ну, скажи, що?

— Та як — що? — дивувалась Муся. — Назвав тебе чарівною брюнеткою. — Хіба ж так люди у житті говорять?

— Це не в житті! Це він від кохання, — гаряче заступалась за Мишу Люба. — Ти думаєш, що закохані люди говорять так само, як не закохані? Людина, як закохається, так стає сама не своя! І говорить зовсім інакше. Підожди, закохаєшся сама, так знатимеш!

Коли Муся побачила нового учителя російської літератури, то думала, що закохається в нього. Був він гарний, сіроокий, з рівненькими, як у дівчини бровами, з невеличким рівним носом і чудовими вусами та гарним ротом.

Він вперше прийшов на лекцію, коли вони проходили билини⁷⁵), і почав розучувати з ними билину про красуня Дюка Степановича, що приїхав до Києва з якоїсь іншої країни і був такий гарний, що всі жінки і дівчата ховались за парканами, підглядаючи за ним крізь щілини.

Як тільки лекція скінчилась, Муся заявила на всю клясу:

— Та він же сам — Дюк Степанович!

Сказала, як вліпила, бо після цього не тільки учениці цієї кляси, а вся гімназія і навіть учительки між собою називали його не інакше, як „Дюк Степанович“...

Та Мусіне зацікавлення було не в Дюку Степановичу, а в його браті.

Вперше вона побачила його в церкві, коли він вийшов читати Апостола. Муся в той рік була призначена у титарки⁷⁶). Їх обов'язком було стояти за конторкою⁷⁷) і відкладати набік свічки відповідно до того, скільки хто покладе, проходячи, грошей. Ніхто не ставив свічок сам, тільки учителі. А коли збиралось п'ять-шість свічок, титарки виходили до свічників і ставили свічки за всіх.

Муся зраділа, коли Чорнобривцев призначив її помічницею титарки. Це давало певну свободу під час Служби і перед нею. Титарки не мусіли йти до своєї кляси, відбувати перевірку і маршувати по сходах парами до церкви. Вони йшли впрост до церкви, засвічували лампади, застеляли аналой, який виносився з вітваря, якщо були квіти, — ставили їх у вази.

А найкраще було те, що титарки мали не тільки право, а й обов'язок рухатись, тоді як інші мусіли стояти непорушно. Спустивши очі і рухаючись повільною, по-важною ходою, виходили вони на середину церкви, почувуючи, що всі дивляться на них. Муся завжди лишала кілька свічок на запас, щоб, як стане вже непереносно важко стояти непорушно, можна було знову виплисти до свічників і тим порушити монотонність гімназіального порядку.

А на реалістах лежав обов'язок постачати хлопців для читання Апостола. Між чоловічою гімназією і Реальним Училищем ішла мовчазна, але завзята конкуренція за те, хто має кращого баса. Особливо милувався у співах і читанні Апостола сам директор Василь Іванович, про якого говорили, що він вийшов із семінаристів.

Але, коли Муся вперше побачила перед аналоєм незнайоме обличчя з вірлячим, хижацьким носом і нерівними, якимись гострими бровами над чорними, ніби вогненими очима, серце їй повільно і солодко почало спускатись все нижче і нижче, так що не було сили дихнути. Потім воно скочило вгору, на своє місце і защеміло так солодко, що Мусі хотілось і сміятись і плакати. А незнайомий реаліст розкрив Апостола на закладеній сторінці, і по церкві розлився м'який і соковитий молодий бас:

— Брра-т-тіє!

Муся не знала, де вона стоїть і що робиться навколо неї. Реальність зникла, якісь солодкі почуття, думки, уривки уявлень закрутились у її голові. Тільки коли з-перед очей їй зникла ця мефістофельська голова і замовкло солодке рокотання, вона потроху опритомніла і відчула, що її смикає друга титарка за рукав:

— Там уже зовсім свічки догоріли. Треба піти зняти.

Муся поспішно сказала:

— Так, так, я зараз піду — і вийшла з-за конторки, думаючи: „Дивиться він чи ні? Бачить мене чи ні?”

Відтоді суботи і неділі стали важливими, особливими днями: в ці дні вона могла побачити його. Вона

вже знала, що його звати Борис, що він — сирота і живе з братом, який не жениться, бо мусить іще вивчити Бориса. Знала Муся і те, що Борис не дуже-то хотів учитись, і в реальному пристав до хлопців, які не стільки дбали за науку, як про гуляння, курення, дівчат і навіть випивку. Муся так ніколи й не знала, скільки в цих чутках правди, а скільки вигадки і молодечого нахваляння, бо їй ніколи не довелось познайомитись близько з Борисом, чи звернути на себе його увагу.

Вона приписувала це тому, що в неї тоненька фігура і „нема боків”, як докоряла їй Люба, і що вона не вміє примружувати на хлопців очей, від чого вони ставали гаємничими і загадковими, як то вміла робити її нова подружка Софа. Взагалі, Муся ніяк не могла навернути себе на те, що з хлопцями треба поводитись якось особливо, не так, як з подругами-дівчатами. Часом їй бувало з хлопцями дуже цікаво, і з тим самим Мишкою Гольдманом вона могла проговорити цілий вечір, а на другий день мати сердите зауваження від Люби, що вона не на те ходить на Большую, щоб слухати про Лева Толстого чи нового міністра Столипіна. В таких випадках Муся засоромлено мовчала, даючи всоте собі слово не починати з хлопцями ніяких „розумних” розмов. Потроху Муся настроювала себе на думку, що в неї ніхто не може бути закоханий, а тому їй треба від Бориса” відмовитись”. Але чим більше вона переконувала себе, тим солодше щеміло їй серце, коли вона здалеку ще бачила його хвацьки-заломлену набік форменну фуражку⁷⁸).

Один тільки раз, коли Борис ішов із Мишкою Гольдманом, а той своїм звичаєм завернув за Любою і Мусею, Муся почула, як Борис прогудів своїм баском:

— А в цій тоненькій дівчинці щось є...

В тоні його було стільки впевнености й поблажливости до „дівчинки”, що Муся й не спам’яталась, як обернулась і відрізала сердито:

— А в цьому носатому хлопцеві взагалі нічого нема!

Сказала і завмерла, приголомшена тим, що зробила. Та Борис не образився, а так само поблажливо сказав:

— Бач, яке сердите змієня... Цікаво!

Розлючена Люба рвучко повернула на другий бік вулиці, де ніхто не „гуляв” і накинулась на Мусю:

— Ти просто божевільна! — шипіла вона. — Абсолютно мишигене!⁷⁹⁾ — вставила вона для більшої переконливості жидівське слово. — Вперше хлопець до тебе заговорив, а ти йому так ріжеш! Дурна! Хоч і п'ятірки маєш, — а дурна! І ніякі п'ятірки тобі не допоможуть... З хлопцями треба м'якенько, їх треба похвалювати... Я просто боюся з тобою ходити, ще й мене до гостроязичних зарахують!

Люба вже хотіла сказати: „Не бійся, нема небезпеки, що тебе до гостроязичних зарахують, але своєчасно стрималась, щоб не роздувати сварки. Вона й сама помічала, як у неї розвивається звичка відповідати на все гостро й насмішкувано. Тоді люди починали зважати на неї і навіть трохи її боялись.

Тому вона промовчала на Любині докори і вирішила мовчати, коли справа йде про хлопців.

— Він же тобі нічого поганого не сказав — вела своє Люба. — Власне, він тобі навіть комплімента сказав! Навіщо ти йому так одрізала! Фе!

Але Муся знала, чого вона так обурилась на Бориса.

Спочатку, вона також зрозуміла його слова, як комплімент, але, коли обернулась відповісти, побачила погляд Бориса на неї. В прижмурених очах було щось неприємне і соромне, і тому Муся вибухнула. І тепер, згадуючи цей погляд, Муся знову почувала образу і пониження.

То була осінь тисяча дев'ясот дванадцятого року, і вся країна, а за нею всі школи й гімназії готувались святкувати трьохсотліття дому Романових, яке наставало з початком наступного, дев'ясот тринадцятого року.

Для святкування Василь Іванович вибрав живу картину, в якій Росія мала стояти в центрі на підвищенні, а навколо неї внизу мали стояти мальовничою, але другорядною групою всі інші держави. Вибрані з сьомих і восьмих клас дівчата були призначені на роль того чи іншо-

го народу, але всіх цікавило, кого Василь Іванович вибере на Росію.

В старших клясах було кілька визнаних красунь, навколо яких завжди крутилась купка їх приятельок і прихильниць. Мусін вибір упав на Маню Майшмаз, яка продовгастим прорізом очей, рівними, ніби виточеним носом нагадувала Мусі Мадонну. Виточені, рівні носи взагалі означали для Мусі безспірну і недосяжну красу, і вона дуже журилась своїм великим, як їй здавалось, успадкованим від батька носом.

Друга красуня і королева елегантності була Ліза Лелієва, також рівноноса, але тоненька, граційна, кокетлива, з каштановим волоссям, що на сонці відливало золотом.

Та на превелике здивування і навіть обурення багатьох, Василь Іванович вибрав на Росію Лену Савіну, безбарвну, майже безброву блондинку, товстувату і не дуже бистру, яка вчилась на трійках, нічим, крім солодких тістечок, не цікавилась і завжди з непорушним спокоєм сприймала всякі новини. Лена, здається, й сама була здивована, і вперше в житті звернула увагу сама на себе. Вона рухалась так само повільно й ліниво, так само щось завжди нишком жувала, але тепер в її очах була якась настороженість, ніби вона питала себе, чи справді вони думають, що вона може бути Росією, чи тільки хочуть поглузувати з неї.

Можливо, вона знову б запала у свій непорушний спокій, коли б на проби живої картини не приходив хор, який мав щось співати відповідно до руху націй навколо Росії. А з хором приходив, звичайно, і Борис, і Муся зачаровано стежила за тим, як Лена раптом прокинулась, розгорнулась, зацвіла — і захопила Бориса.

Перед тим Муся обурювалась на Чорнобривцева:

— Такий дурень! Хіба ж Лена годиться для Росії? Ні фігури, ні обличчя, ні кольору! Тільки осоромить нашу гімназію.

А тепер вона мовчала, тільки уважно придивлялась драмі, яка розвивалась у всіх на очах. Всім було ясно.

що Лена без пам'яті, до глибини душі і безоглядно закохалась у Борисі. А Борис був з Леною інакший, ніж з іншими. Приносив стільця, коли вона мусіла вилазити на стіл, щоб стояти в центрі картини, майже на руках знімав її зі столу; проводив на проби й чекав, щоб відвести її додому. З його обличчя зник задиркуватий, зневажливий до всього вираз, і він ходив із злегка нахиленою вбік головою, ніби хотів краще прислухатись до всього, що говорила Лена.

— А що вона може сказати? — дивувалась Муся. — Та ж глупа, як корова... і взагалі — корова в усіх відношеннях. Що він у ній найшов?

— А отже — найшов, — переможно говорила Люба, яку Муся в глибині душі також вважала коровою. — В ній жіночість є... це не то, що ти, майже хлопець... Гайдямачка якась.

— Та яка там у неї жіночість, Коли б він Лелієву вибрав, я розумію. Та — кокетлива, гарненька, насмішувата, справді жіноча. А Лена! — вона безнадійно махнула рукою.

Але проти фактів не можна було йти. Борис і Лена були закохані, отак бездумно, на смерть закохані, як писалось тільки в книжках. Вони весь час намагались бути вдвох, осторонь від інших.

— Вони навіть не розмовляють, — стежила за ними Муся. — Вона сидить напівсонна, а він також якийсь малахольний⁸⁰)... Нічого не розумію!

„Малахольний” було останнє слово гімназійного жаргону. Звідки воно виринуло, ніхто не міг сказати, але всі вживали його, і всі одразу зрозуміли його значення.

Придивляючись до Бориса і Лени, Муся й не помітила, що Борис вже перестав бути для неї особливим, чарівним вибранцем, а став об'єктом спостережень, цікавим явищем, яке треба було розглядати уважно, але без особистих переживань і почуттів.

Святкування трьохсотліття Романових пройшло в гімназії дуже гучно. Муся, що репрезентувала Шотландію, цілий вечір потім удавала пажа і упала за дівчатами,

притискаючи до серця свій червоний оксамитний берет з чаплиним пером і говорячи їм смішліві компліменти, аж доки Антоніна не погнала її переодягатись у святкову форму з білим фартухом і пелериною.

Після святкування, інтерес Мусі до Бориса пропав, і її навіть не цікавило, як іде його роман з Леною. Вона вирішила, що земне кохання не для неї, бо раз вона вирішила йти в „нелегальні”, то їй не можна закохуватись у легальних, звичайних людей. Це була приємна комбінація. Вона ставила Мусю вище за інших дівчат і звільняла від обов'язку думати про хлопців і шукати собі „симпатію”, щоб не відставати від інших. Крім того, це відкривало ціле нове поле для мрій і фантазій про те, яке величне, чисте і особливе кохання чекає на неї серед таємничого кола нелегальних революціонерів.

XVIII

Муся ніколи не могла ясно згадати, де й коли вона познайомилась з Олексом Григоровичем. Якось так швидко він увійшов у їх родину і став своїм, що їй здавалось, що вона знала його завжди.

Привів його до них тато, який два останні роки займався після праці ще організацією кооперативних курсів для робітників. Коли Муся приглянулась до них, то побачила, що на ці курси вчашали переважно здібні хлопці зі села, що хотіли вибитись на інтелігентну працю і кращі заробітки. Найщирішим татовим помічником і другом у організації цих курсів був Андрій Васильович Власов, що працював на залізниці.

Власові жили на Біржі, там, де жив мамин дядько Ваня Македон з своїми доньками — заміжною Варєю і старою панною Валентиною. Дядько Ваня мав дров'яний склад, а відколи Варя вийшла за майстра на заводі Нікополь, вона твердо взяла в свої руки і склад і все господарство, нарікаючи, що „папаша надто добрі, вони все роздають даром або набір”.

Муся чула, як тітка Варя пояснювала мамі:

— Ми, Льолічко, не хочемо високо пнутись. Ми своє місце знаємо. Але мій чоловік — майстер, і все в нас мусить бути, як в середньому колі”.

Потім Муся довго сміялась над цією фразою, але тітка Варя мала цілковиту рацію: вони жили в середньому колі суспільства. По всій Біржі і Слобідці виростали одноповерхові будиночки, з верандами ззовні і „залями” всередині, з високими парканами навколо і неодмінним садком перед домом і за ним. Це були доми робітників залізниці та двох заводів, — і з розмов, суперечок і брошурок, які Муся знаходила у батька і читала, це повинен був бути пролетаріят, надія нового суспільства, основа всього передового і поступового.

Муся приходила до гімназисток-одноклясниць з цих родин і бачила їх життя і звичаї — і нічого передового, поступового, а тимбільше революційного в цьому колі не було. Може тому, що вони, або принаймні їх батьки прийшли з села, може тому, що соціальний клімат України був інший, — але всі вони мали значно більше, ніж тільки ланцюги, про які писав Маркс, і не мали найменшої охоти втрачати те, що мали. Вони любили випити в суботу ввечорі, але не біля монопольки, а у себе в хаті з сусідами і друзями, із співами, як найвищою точкою всякого святкування, як з довго жаданим ментом, коли кожний міг у співі вилити те, чого не міг висловити словами.

Якщо вони не вчили своїх дочок у гімназії, то радо віддавали їх заміж і давали добрий посаг, щоб нова родина добре стояла на ногах. Синів вони віддавали до Реального Училища, або Двокласного чи Технічного, звідки ті виходили добрими токарями, машиністами чи теслями. Якщо у сина була охота, а у батька — гроші, він міг іти далі „на інженера”.

До гімназії вони синів віддавали рідко, бо то була „панська” школа. Зате селяни всіма силами намагались вчити своїх дітей у гімназії, щоб вони йшли „на легкий хліб” і щоб не треба було ділити землю, якої ставало все менше.

Муся не могла б висловити своїх спостережень точними словами, але вона бачила, що пролетаріат у їхньому місті зовсім не такий, як співається в революційних піснях, і не такий, як хтось малював на листівках, де енергійний, м'язистий чоловік з вогненими очима і рішуче стиснутим ротом стояв на барикадах, а його чорна сорочка надавала йому щось мефістофельське.

Родина Власових різнилась від інших тим, що в ній завжди було весело. Батько їх давно помер, а його місце тепер заступив саме Андрій Васильович, веселий, вічно чимсь захоплений чоловік середнього росту, який вирішив, що не може думати про власне щастя і родину, бо мусить дбати за братів. Коли Муся познайомилась з ними, всі надії Андрія Васильовича були зосереджені на меншому браті, Колі, який учився в гімназії. Другий брат і сестра не виявили бажання чогось добиватись, і пішли також служити на залізницю. Матері допомагала молоденька дівчинка, взята ніби за служницю, але яка поводила себе, як своя, і командувала всіма в родині.

Домочок був невеликий, але в ньому було багато маленьких кімнат, так що кожний мав свій куток. Одну кімнату Власові віднаймали Олексі Григоровичу Морозову, який також служив на залізниці, але весь вільний час учився, бо вирішив здавати „на аттестат зрелости”⁸¹).

Здавати екстерном на „аттестат зрелости”, тобто за всі вісім класів чоловічої гімназії було справою героїською і до здійснення майже неможливою. Одна латина заганяла відважця, не кажучи вже про грецьку мову, всі історії і всі математики, з яких екстерн мусів здавати іспити.

Коли Морозов провалився на перших іспитах, це нікого не здивувало, бо вся система іспитів була побудована, так щоб хіба найбільш здібні люди могли витримати на аттестат зрелости.

— Це навмисно так придумано, щоб різні селянські сини та дрібні службовці чи й робітники не могли таким дешевим способом добиватись до університетів — гарячався Андрій Васильович. — Щоб тільки їхні синки мали

освіту і правила б над нами... Як тепер бідний Морозов буде?!

Але Морозов не занепав духом і від своєї мети не відмовився. Він здавав іспити наступного року — і на велике здивування всіх витримав.

Муся найкраще запам'ятала Морозова як раз з вечірки, яку Власови влаштували з нагоди цього морозовського успіху. До того, Морозов був одним із старших за неї людей, з якими можна було часом цікаво поговорити, але які не належали до її гурту молоді. Цікавіше було засісти з Колею Власовим десь у кутку і потихеньку кепкувати зі старших, з їх поважності, з їх захоплення кооперацією, з їх переконання, що вони — дорослі і майже старі — зроблять щось рішуче і змінять світ, коли Мусі і Колі було ясно, що з світом нічого доброго не буде, доки вони не візьмуться за нього.

На вечірці Олекса Григорович явився в студентській гужурці з синіми облямівками — обшиттям і золотими гудзиками. Він навіть приніс із своєї кімнати студентського картуза⁸²), і Андрій Васильович сміявся, що Морозов спав на цьому картузі, щоб виглядати на старого, джинджуристого студента. Картуз і справді був помятий, верх його відтягався назад і набік, як то було в моді серед студентів. Взагалі, всі потрохи кепкували з Морозова, а він не ображався і сам перший сміявся з жартів і, здавалось, не зовсім розумів те, що коїлось навколо. А може, це було від шампанського, яке і Муся пила вперше в своєму житті.

— Квасне! — скривилась вона, покуштувавши. — Подібне на лімонад, тільки квасне.

— Це донське шампанське — пояснив Коля. — Дешево. Наша „березка” смакує куди краще, але хазяїнові захотілось шампана. Тепер пийте!

У Власових кожному було своє прізвисько: Андрій називався „хазяїном”, хоч його ніхто не слухав; Морозов був „Єгорич”, середнього брата називали „подавач-надій”, а сестру Дашу „діва”. Муся була переконана, що Морозов одружиться з Дашею, бо тоді все якось так би

зручно уклалося. І тепер, дивлячись на Морозова, що сидів між Дашею і Андрієм, Муся побачила, що Даша вся світиться і все її завжди смирне, ніби засоромлене обличчя розкривається жаром радості.

— Вона в нього закохана, — подумала Муся. — Закохана, і тепер вони поженяться, і всі будуть, як одна родина.

Вона радісно усміхнулась Даші і Морозову. А той дивився на неї, дивився зосереджено, майже перехилиючись, щоб краще її бачити. Муся швидко спустила очі і погасила усмішку, а Морозов спитав, неначе з викликом:

— А що ж ви, Мусю, навіть не хочете мене поздоровити?!

— Як не хоче?! — обізвався Коля. — П'є! Шампанське п'є і кривиться, що квасне...

— Нічого подібного — поспішила виправдатись Муся. — Зовсім не квасне. І дуже смачне!.. За ваше здоров'я, Олексю Григоровичу! За дальші успіхи!

Тут Андрій Васильович постукав виделкою об тарілку, і всі замовкли. Кульженко встав і відкашлявся. Це означало, що тато буде говорити промову. Муся не любила, коли тато говорить, бо не могла слухати його спокійно, а придивлялась до інших, намагаючись піймати, чи їм подобається таткова промова, чи вони вже змудились. І тепер вона відсунулась глибше, щоб зручніше було спостерігати, але Морозов невступно дивився на неї, ніби й собі хотів побачити, як таткові похвали подобаються Мусі. Тато говорив щиро, захоплений твердою волею молодого селянина, що таки добився свого, проломавши стіну гімназіяльної рутини. Муся також раділа цьому. Вона тішилась, що Морозов почав заходити до них майже що-вечора, але не могла віддавати йому багато уваги, бо занадто багато цікавих молодих людей почали приходити до них.

Ніхто з них не цікавив Мусю так сильно, щоб вона відривалась від книжки. Спочатку вона віддавала гостей на здобич татові, і чула з своєї кімнати, як розгортаються словесні бурі на всякі теми. То був час, коли кожна тема

неминуче призводила до питань політики, обов'язків людини, майбутнього устрою і дивацьких витівок царського уряду.

Тільки коли Мотя починала брязчати в їдальні начинням і склянками, і кликала всіх до столу, Муся виходила і тоді вже рішуче перебирала нитку розмови від татка. Це було тим легше здобити, що тато вже розпалив думку, висунув низку поглядів, нових ідей, і Мусі лишалось тільки керувати розмовою, або підтримуючи її, якщо вона цікавила Мусю, або потроху зводячи її на щось інше, більш цікаве.

В те літо — літо тисяча дев'ятсот тринадцятого року, останнього нормального року в житті Російської імперії і всіх її мешканців, життя ішло повільно і спокійно. Молодь майже кожного вечора ходила в Міський Сад, куди вечорами сходилося „все місто”, де грала оркестра місцевого гарнізону, якого вигадливий диригент часом вислав салдата-флейтиста в кущі, виводити „солов'їне сольо”.

Муся була вже доросла, тобто, вона вже знала, яка різниця між поведінкою на середині саду, напроти ротонди, в якій сиділа оркестра, і поведінкою в темніших кутках саду, де можна було чекати, що хтось із її кавалерів почне ніжно тиснути їй руку, або взагалі обережно тупитись до неї.

В це літо Муся вперше мала право одягатись так, як їй хотілось. Закінчивши сім клас, вона фактично закінчила гімназію. Восьма класа вважалась педагогічною, і її проходили ті, що подавали на це окремі заяви.

На практиці, майже всі дівчата механічно продовжували вчитися далі, хоч за це доводилось платити досить велику суму — сто рублів.

На Мусіну думку, тато трохи обдурив її, коли подарував їй за закінчення гімназії сто рублів, а потім їй довелось віддати їх мамі на заплату за навчання у восьмій класі. За це літо тато дуже змінився. Його праця на заводі не тільки не давала йому задоволення, не тільки не давала досить грошей, щоб мама могла не працювати, а

й завдала йому великого розчарування у робітниках, у тому славнозвісному пролетаріаті.

— Найбільш егоїстична група у всій соціальної структурі — говорив він Андрієві Васильовичу в присутності Мусі. — Так звана дрібна буржуазія та інтелігенція має значно більше ідеалів і більше готова на жертви...

— Дрібна буржуазія завжди нестала — заперечував Власов. — Вона хитається між пролетаріатом і великою буржуазією...

— Дурниці! — сердито фуркав тато. — Не знаю, як там німецькі робітники, а наші — це чистокровна буржуазія! Вони хочуть мати свої хатки і садки і ставки, посилають своїх дітей в університети... Ніхто з них так дуже на барикади не рветься!.. То все більше студенти з дрібною буржуазії та інтелігенції на барикадах гинуть!

— А в дев'ятому році? — нагадав Власов.

— А що в дев'ятому році? — аж кинувся татко. —Що?! Вийшли на вулицю з іконами, впали на коліна перед батюшкою-царем! Це по-вашому революція?! Рабські протести, а не революція!

— Так це ж тільки з Гапоном... ті робітники, що з Гапоном вийшли... А російський пролетаріат виходив на барикади проти царя... події в Москві...

— Не стільки пролетаріат, як молодь, студенти, селянські сини, коли хочете знати! Ось хто! — переможно вигукував тато. — Єдиним революційним прошарком у нас є селянство, і воно не хоче соціальної революції! Воно хоче революції політичної, щоб йому не перешкоджала дурна і продажна бюрократія розвиватись і багатіти!

— Революції не для того робляться, щоб хтось багатів, — гаряче заперечував Андрій Васильович.

— Саме для того! — уже кричав у запалі тато. — Саме для того! Після кожної революції з'являлись нові багатії, з нової кляси, яка на те й робила революцію! Згадайте наслідки Великої Французької Революції.

Муся слухала цю суперечку і більше згоджувалась з татом. Але коли вона спробувала висловити ці погляди

під час однієї із загальних розмов між молоддю, то вибухла така суперечка і така затята сварка, що вони в той день нікуди не ходили, а сиділи на веранді далеко за північ і сперечались, не зважаючи на те, що мама двічі стукала із спальні у вікно і просила не кричати, бо діти сплять. Так виявилось, що Мусіні знайомі студенти діляться на три групи, які воюють між собою запекло і затято, хоч в товаристві вони цього не показували. Одні з них були ес-ери, тобто соціялісти-революціонери, другі — ес-деки або соціал-демократи, а треті — якась мішанина кадетів і трудовиків, якої Муся довго не могла розібрати.

Ще зі старих нелегальних розмов у їх хаті Муся винесла враження, що тільки соціялісти варті якоїсь уваги, а все інше було відстале й реакційне. А тепер виявилось, що такий милий студент, як Боря Шварц, що чудово співав українські пісні, хоч сам був жид, якимсь чудом опинився в трудовиках, а син великого багача Тригубова, що часом заходив до Кульженків з кимсь із товаришів, був есдеком і домагався перерозподілу народного багатства. Соломон Шапіро — син татового приятеля і співробітника в організації жидівських сільсько-господарських колоній, взагалі заперечував доцільність революції, і казав, що в Росії революція може прийти тільки згори, від царя, бо російський народ — раб. Коли Морозов почав учащати до Кульженків, він одразу став по стороні ес-ерів, що для Мусі було зрозуміле, бо він був селянський син. Для нього Муся почала запрошувати до себе й Дашу, але якось Даша до загальної компанії не пристала: була надто мовчазна, не мала ні про що своєї думки; не вміла ні пожартувати, ні подуріти, і стала зрештою для Мусі таким тягарем, що вона все рідше й рідше згадувала за неї.

XIX

До того ж, в їх родині стались зміни, які надовго відібрали Мусіну увагу і порушили дружбу тата з Андрієм Васильовичем. Тато вирішив, що йому треба здобути „політичну благонадійність” і почати працювати в Дер-

жавному Банку, в тому відділі „дрібного кредиту”, який підтримував сільські кооперативи.

— Смішно триматись в стороні і бігати шукати протекції до Арабажина — казав тато Власову, і Муся знала, що мова йде про Михайла Потаповича Арабажина, чоловіка сестри маминої подруги з гімназії — Люби. Це був чоловік спокійний, завжди неначе сонний, повільний і дуже методичний.

— Бюрократ до мозку костей — говорив тато. — Та він доки всі циркуляри не перечитає, ніякого рішення не дасть. Селяни можуть втратити врожай, а він все ще буде думати, що можна, а чого не можна! — переконував тато Власова, притискаючи руки до серця.

— Добре, згоден, що він такий, — відмахувався Власов. — Але чому саме вам треба брати це місце? Та якби ж тільки брати... а то мусите просити, щоб вас признали благонадійним, тобто, щоб перекреслили всю вашу минулу діяльність...

— Мені багато просити не доведеться, — говорив того, злегка червоніючи не то від гніву, не то від сорому. — Ісалті говорив з Тригубовим і Хараджаєвим, і вони обидва писали до губернатора, рекомендували мене на цю посаду... Мені треба тільки поїхати особисто в Катеринослав і поговорити там з жандармським ротмістром... Тригубов уже й з ним говорив...

— А чого Тригубов так за вами розпадається? — недобре прижурився Власов і Муся вперше помітила в його голосі щось вороже й натягнуте. — Яке йому діло до селянських кооперативів?

— По-перше, йому таки є діло — сказав татко. — Як хоче витримати конкуренцію, мусить давати добру пшеницю... А кооперативи помагають вирощувати добрі сорти. Гляньте на скандинавські країни... А по-друге, він, може, чуває себе трохи зобов'язаним допомогти мені... Ще за газету...

— Але все-таки, поліпшення сільських господарств, це — перемога уряду, перемога царської системи... Раз при ній можна організувати кооперативи і підіймати се-

лян, то навіщо тоді революція?! Ви роз'єднуєте пролетаріят і селянство... Така поведінка шкідлива для справи...

На цьому вони розійшлись, і Власов вже ніколи не приходив до Кульженків, хіба-що треба було узгоднити програми кооперативних курсів, які велись уже третій рік і мали великий успіх.

А тато й справді поїхав у Катеринослав, і незабаром почав ходити на працю до Державного Банку, великого триповерхового будинку на розі Большой. Щоби татові було ближче, мама найняла нове мешкання, хоч звідти їй було далі ходити до школи, що містилась десь у провулку, за двором Військового начальника. Всі знали, що цю школу побудовано не під школу, а під шпиталь на випадок війни. Клясні кімнати розходились в один бік великого коритару, а в прибудівці була величезна кухня, де можна було варити обіди на сотні людей. Покищо мама завела там гарячі сніданки для учнів, і її школа стала місцем, куди Протопопов приводив важливих відвідувачів похвалитись, як добре в них поставлено харчування дітей, і як їх місто, хоч і не кричить про себе в газетах, а перегнало в цьому інші міста, що так славляться своєю прогресивністю”.

Мусю дивувало, що саме Протопопов має відвагу говорити про прогресивність і навіть дбати за те, щоб їх міську Управу похвалили в передових газетах. Але такий був настрій тих часів. Муся власними ушима чула, як той самий Арабажин говорив татові ображено:

— Вас послухати, — я ніби якийсь чорносотенець! Я — також селянський син, прошу не забувати! Моя мама досі на хуторі хазяйнує і не хоче переїздити до міста... Так що ви мені своїх соціалістичних проповідей не читайте! Я їх не потребую. До того ж, ви тепер не піднадзорний політичний, а співробітник банку, і вам треба поводити себе інакше, більше думати про інтереси держави й уряду, а не про ваші теорії!..

І дійсно, тато змінився, як змінився весь уклад їх життя. Навіть зовнішній вигляд помешкання змінився. Зникли портрети Лассаля і Бебеля, які висіли раніш у сірих

рямцях з паспарту. Старі меблі мама продала, а купила все нове, з якимисьь модерними викрутасами замість орнаменту. Муся дістала нове ліжко, де на спинках був у кольорах намальований краєвид Везувія, а хлопцям було відведено окрему кімнату з окремим столом для кожного. Порядкові це не дуже допомагало, бо у Феді книжки й зошити були завжди розкидані, і він часто користався Володіними, хоч був за нього на клясу старший. До того ж, Федя став незалежним і скинув з себе владу Мусі.

— Я сам уже в п'ятій клясі — заявив він гордо. — Так що ти мені більше не командує, що робити, а чого не робити! Кричи — он на Володю, він маленький і мусять ще тебе слухатись.

Він уже упадав за якимисьь гімназистками, дівчатками з п'ятої кляси і пустошив мамині кльумби, носячи їм букети. Часом приходив додому пізно, а навчання ішло в нього так погано, що мама попросила Морозова зайнятись з Федею.

Морозов до університету ще не їхав, бо мусів підробити грошей. Він приходив до Кульженків щовечора і Муся раділа цьому, бо з початком осені студенти роз'їхались, і єдиними, що лишилися у місті, були Морозов та мамин кузен „дядя Вася”.

Дядя Вася Таці, син маминої тітки Соні, був гордістю старого Таці. Обдарований чудовою пам'яттю і швидким розумом, він сприймав науку, як іграшку, ніколи не витрачав на неї багато часу і блискуче здавав іспити. Старий Таці, людина крем'язна, тверда й амбітна, мріяв про те, що його син стане суддею, і віддав Васю в Москву на юридичний факультет. І вже на друге літо дядя Вася, чистокровний грек, повернувся з Москви запеклим українцем.

До того часу, в місті був тільки один легальний, всіма визнаний і всіма люблений українець Ваня Коваленко. Він також був чистокровний грек, прадідові якого невідомо хто приліпив під час переселення греків з Криму це українське прізвище. Ваня на всяких вечірках носив

вишивану сорочку і за всякої нагоди і концерту деклямував Шевченка.

Цього студента Ваню Муся також знала, як українця, і навіть розмовляла з ним українською мовою, тією мовою, яку пам'ятала ще з Петровського і яка звучала знайоמו і зрозуміло.

Але дядя Вася, повернувшись з Москви, привіз щось нове, якусь мову, якої Муся не чула, існування якої вона почала оспорювати від самого початку, коли тільки дядя Вася вперше прийшов до них.

Мама щось шила і, побачивши свого кузена, радісно скрикнула:

— А, Вася! —

Вона хотіла вже скласти своє шитво, коли дядя Вася сказав їй:

— Прошу не підноситись. Я тільки на хвилинку і не хотів би вам перебаранчати у вашій праці.

І мама, і Муся мовчки дивились на нього, не розуміючи, чому це він говорить такою мовою і не до кінця розуміючи його слова:

— Та куди ж я піднесуся? Хіба сьогодні Вознесення? — спробувала пожартувати мама, але дядя Вася лишився по-старому поважний і навіть штивний. Він зітхнув глибоко й довго, щоб мама й Муся мали час добре помітити його зітхання:

— Я думаю, що бодай у вас я буду позбавлений безглуздих жартів — сказав він з докором, і мама злегка почервоніла.

— Може, це був нетактовний жарт, — погодилась вона. — Але ж, Васю, не можете ви отак-о прийти до мене і почати говорити якоюсь новою мовою! Я таких слів ніколи ще й не чула!

— То ваша провина, що ви не чули — так само з докором говорив дядя Вася. — Ви живете на Україні, а я говорю українською мовою. Можна б вам зрозуміти.

— Дозвольте, — вже гарячилась мама, ніби почувуючи якусь провину. — Я знаю українську мову, читаю Шевченка... знаю Наталку-Полтавку, чи там Енеїду...

Завжди ходжу в український театр, коли він приїздить... Але такого я ще ніколи не чула. Хто її вигадав, оцю нову українську мову?

— Ніхто її не вигадував, і не мусів вигадувати... Це — літературна українська мова... її вживають мільйони людей в Галичині, що не тільки не соромляться своєї мови, але борються за неї...

— Дуже добре, нехай борються, — легко згодилась мама. — Але ж у нас так не говорять... Ось, покличте Мотю і скажіть їй підвестися, — що вона вам відповість?!

Мусі це здалось таким смішним і безапеляційно-вирішальним в користь мами, що вона злегка чмихнула, чекаючи, що дядя Вася здасться. Але мамині доводи його ніяк не зрушили.

— Можливо, що Мотя й не знає. Вона — селянка, з неї багато питати не можна. Але ви — інтелігентка, учителька — ви повинні цю мову знати!

Муся споважніла. Дядя Вася не тільки не був знищений маминим жартом, але виходило, що мамин жарт був несмачний і непотрібний. Мама й сама відчула це.

— Знаєте, Васю, ви мене просто дивуєте, — вже трохи роздратовано сказала вона. — Досі ви ніякої уваги на українську мову не звертали, завжди з Вані Коваленка посміювалась, а тепер — бах! — приходите й вимагаєте від мене, щоб я знала слова, яких ви два місяці тому не знали! Я в недільній школі читала учням Шевченка, коли ви ще пішки під стіл ходили! — запально доводила вона. — Я своїм дітям читаю Шевченка! Так що не думаю, щоб ви могли так-о повчати мене!

Звісно, мама мала рацію, і Муся була рада, що мама „зрізала” дядю Васю. Але сама гарячковість мами, сам запал у її виправданнях якось показував, що не так то вона чиста в цій справі і мусить тепер виправдуватись. Тому Муся чекала наступного ходу дяді Васі, і той ударив королевою:

— Можливо, що я й смішний, Олено Юрівно, — сказав він сумно. — Можливо. Кожний неофіт смішний, бо він горить надмірним вогнем. Але пригадайте слова Єван-

гелії: „Якщо не будеш ні гарячий, ні холодний, а тільки літеплий, — виплюнуть тебе уста Мої”. . . . В справі великого народу, в справі великої духовної культури не можна говорити про сподіване й несподіване. . . . треба стати в її обороні. . . . Знаючи ваше серце й прогресивні погляди, я був певний, що хто-хто, а ви не будете сміятись з мене за те, що відтепер я віддаю себе українській справі.

Він так і сказав: „віддаю себе українській справі”. Дядя Вася тим і відрізнявся від них усіх, що не боявся драматичних, урочистих, високих слів.

Мама таких слів і такого тону не любила. І тепер вона злегка скривилась і сказала:

— Деклямації в цій справі не допоможуть. Це питання треба перш за все з'ясувати, зважити. . . . от ви, як майбутній адвокат, можете стати в її обороні, — вже легшим тоном додала вона. — А на прокурора ми візьмемо Олексу Григоровича, — звернулась вона до Морозова, що саме входив у кімнату.

— Може, трохи пізніше, — чемно усміхнувся той. — Боюсь, що Федя знову мені втече.

— Та ви його й так зараз не дістанете, — засміялась мама. — Вже з півгодини, як заліз у ванну й не вилазить. Федю! — гукнула вона. — Одягайся вже! Олекса Григорович прийшов.

— Я ще не домився! — закричав Федя з ванни.

— Видно, знову нічого не вивчив — похитав Морозов головою. — Федю! — гукнув він уже сам. — Вилазь! Нічого тобі не pomoже. Як ти не вивчив, так сідай і вчи, а я тебе спитаю трохи перегода. . . .

Муся чула, як Федя швиденько пролопотів босими ногами до кімнати хлопців, видно, врадуваний обіцячкою Морозова почекати.

— Якого вам прокурора треба? В якій справі? — з усмішкою питає маму Морозов.

— В українській, — сказала мама. — Ось, Вася нападає на мене, що я не знаю літературної української мови.

— А хіба така є?! — іронічно спитав Морозов.

— Є, — з спокійною чемністю відповів дядя Вася. — Але, звичайно, для вас, як для росіянина, тобто завоєвника і окупанта, краще, щоб її не було, щоб народ гинув від незнання своєї мови, історії та культури. . .

— Дозвольте! — одразу ж почервонів і наїжачився Морозов. — Який же я окупант? Я тут працюю, вкладаю свої знання, допомагаю цій самій вашій Україні.

— Яка ж це поміч, — за гроші?! відливо скривився дядя Вася. — Та ще й добрі гроші! А скінчите вчитись, почнете тут учителювати, так ще й будете одержувати спеціальний додаток до платні „за обрусение края”. Ви це знаєте.

— Знаю — ще більше почервонів Морозов. — Але не обов'язково, щоб я саме на Україні працював. Я можу поїхати кудись в Росію.

— Можете, але не поїдете — відрізав дядя Вася.

— А то чому?

— Бо будете проситись на Україну! Кожний, хто тут пожив, не може жити у смертно-нудних російських провінційних містах. Провінційна тупість того життя просто гнітить людину, яка жила на Україні.

— Не про це мова — відповів Морозов. — Перш за все, мусимо вирішити, чи взагалі треба української мови. Не тільки літературної, але й народної. Багато мов викликає поділ, а для успіху майбутньої революції треба єдності народу, перш за все — єдності селянства, яке в Росії є головною революційною силою.

— А яке нам діло до Росії? — схрестив руки на грудях дядя Вася.

— Як? — аж захлинувся Морозов. — Що ж таке Україна без Росії?!

— Тридцять шість мільйонів населення, цукор, залізо, сталь, вугілля і найчорніший чорнозем на світі — відкарбував йому дядя Вася. — Ось що таке Україна. А що таке Росія? Ходячі жебраки!

Муся мимоволі засміялась. Досі вона вчила і читала про велич Росії в гімназії, і чула найгострішу критику проти російського укладу вдома між батьковими прия-

телями. Але ще ніхто не ставив Україну вище за Росію, і тепер ця думка сподобалась Мусі.

— Для розвитку ресурсів треба капіталу — сказав Морозов. — Можете ви назвати мені хоч одного українського капіталіста?!

— Можу. Терещенко, Ханенко, Смиренко...

— Але вони не вважають себе за українців.

— Хто вважає, а хто й ні. А чому? — різав дядя Вася. — Бо нема України. От вони й служать Москві, у пани пнуться, у „господа” — насмішковано протягнув це слово Вася, і Муся знову засміялась.

— Говорім поважно — Морозов занепокоєно озирнувся на Мусю. — Хоч як пояснюйте це, а українського капіталу нема.

— А скільки ми маємо тут російського капіталу? — єхидно скривився дядя Вася. — Кому належать трамваї в Харкові й Києві? Росіянам? Ні Бельгійській компанії! Юзовка у чюю честь так названа? Якогось російського купця чи дворянина? Ні! Англієця Юза, бо то англійці вложили капітал у вугільні шахти, відкрили вугілля, побудували залізниці... Наші Заводи — Нікополь і Провіданс — кому належать? Росії? — Ні — англійцям! Для чого, думаєте, у нас у місті англійський консул сидить? У тенніс грати? Ні, він охороняє інтереси англійського капіталу. Експорт хто веде? Хто у нас пшеницю вивозить? Де-Болоні і Тригубов. Італієць і жид! І таки не ваш, російський жид, бо ви їх до себе не пускаєте, а наш український, з самої Білої Церкви!

— То вам жид краще за росіянина?! — обурився Морозов.

— Краще! — різав дядя Вася. — Як буде Україна, так вони будуть її піддані.

— І будуть її продавати!

— Може, й будуть, але не за такі копійки, які нам тепер дають з Петербургу!

Суперечка тривала довго, перестрибуючи з питання на питання, повертаючись назад, забігаючи наперед, — перша з безконечного ряду суперечок за Україну, які

Мусі довелось чути усе життя. Але ця була перша така суперечка, тому вона Мусі запам'яталась надовго. Як звичайно, ні дядю Васю ні Морозова суперечка ні в чому не переконала, бо хоч дядя Вася й намагався наводити докази розуму, економіки й моралі, справа лежала в ділянці почуттів, яких не можна змінити ніякими фактами.

Пізніше, покінчивши з Федею лекції, Морозов вийшов на веранду, де сиділа Муся і спитав стривожено:

— Але ж ви не думаєте так, як ваш дядя? Це ж просто смішно — відривати Україну від такого великого організму, як Росія!

— Але чого вам, росіянам, турбуватись? — спитала Муся. — Раз Росія така велика, то чому вона не може обійтись без України? Навіщо вам ще й нас?

— Ви не розумієте, Мусю — хвилювався Морозов. — Сила Росії саме в її величі!

— Але ж ця велич не зменшиться від того, що від неї заберуть пару тисяч квадратних верстов, — доводила своє Муся. — І хіба велич у розмірі? Велич у духовних досягненнях, у відвазі, у великодушності, в культурі...

— Місія Росії — рости і ширитись — переконано говорив Морозов. — Вона призначена рости, аж доки не охопить Індію, Китай і не перекинеться звідти на інші континенти! Світом правив Рим, світом правила Візантія, тепер ним буде правити Москва! Москва дасть світові зразок того, як запровадити справедливість і правду!

— Москва? — здивувалась Муся. — Це колись за царя Івана Лютого так думали... Я знаю. Ми вчили це: „Третій Рим — Москва, а четвертому не будуть!” Але це ж застаріле! Хто тепер думає про світове панування? І хто дозволить це Росії?! Є ж Англія і Франція... і Америка...

— Але Росія не переставала мріяти про це — пристрасно шепотів Морозов. — Ви подивіться на хронологічні мапи. Адже Росія весь час поширює свої кордони... Звичайно, мораль і культура багато важать, але кордони — це річ намацальна, реальна... І наші кордони ширяться й ширяться!..

— То ви хочете, щоб царат запанував скрізь? — ще більше здивувалась Муся. — Та ж ви — ес-ер, як же ви хочете зміцнення царату?!

— Росія може ширитись і без царату, несучи ідеї соціалізму іншим народам, приєднуючи їх до себе, перетворюючись у центр соціалізму — не здавався Морозов, що, як видно багато думав над цим. — Тому шкідливо ширити такі сепаратистичні ідеї, які виголошував тут ваш дядя. Я знаю, він це не бере поважно, для нього це тільки спосіб прооригінальничати. . . Але він може переконати інших. . . наприклад — вас! Ви така здібна і розумна дівчина, ви не повинні піддаватись його впливові!

Мусі було приємно почути, що вона здібна й розумна, але багато з Васіних думок припало їй до серця значно більше, ніж морозівське захоплення величчю Росії.

Про цю велич вона чула так багато, з усіх підручників, з казань священиків, з промов під час урочистої паради перед капличкою в пам'ять „чудесного порятунку” царської родини під Борками. Зрештою, в ній виробилось іронічне і підозріле ставлення до всіх цих патетичних вигуків про велич Росії, до того фальшиво-напушеного офіційно-похвального тону, яким ця велич прославлялась.

А крім того, дяді-Васі теорія помагала зрозуміти історію. Завдяки їй багато до того незрозумілих явищ ставали зрозумілими і багато речей ставали на своє місце в загальному розвитку подій. До цього часу в подіях російської історії була плутанина і недоговореність. Росія починалась з Києва і все йшло ніби рівно й гладко, аж доки не приходили татари. Тоді Київ кудись зникав, історія зосереджувалась навколо Москви, невідомо звідки виникав раптом князь Іван Калита, який скуповував князівства від своїх родичів або одержував їх за хабарі від татарських ханів.

Далі, знову ж таки відірвано і без зв'язку, говорилося про Литву і об'єднання її з Польщею — і вже тоді з'являвся блискучий Богдан Хмельницький, борець за православному віру, який приєднував Малоросію, якої до того

ніби не існувало, до Москви урочистим договором у Переяславі. В такому перерізі історії неясно було, звідки взялися козаки: звідки пішла Запорозька Січ, чому Катерина мала її руйнувати, і як прийшло до скасування гетьманства на Україні.

В цій серії відокремлених історичних подій бракувало якоїсь ланки. Тільки, коли Муся припустила, що в Києві почала творитись не Росія, а Україна-Русь, яка існувала окремо аж до сімнадцятого століття і Переяслава, і яка хотіла і намагалась існувати окремо і після Переяслава — тільки тоді історичні події приймали вигляд струнких, рівних лав, і все, що вчила Муся, набувало сенсу і зв'язку.

Звичайно, все це стало ясно Мусі не за один вечір. Але дядя Вася не лишав її в спокою. Він тепер жив у місті, бо, як казала сміючись мама, заявив своєму батькові „страйк”. Мама пояснила, що дядя Вася хоче одружитись вже тепер, а батько каже, щоб він раніш кінчив університет, і не дає грошей. Тому Вася знайшов якусь посаду в суді і переїхав до міста.

Це робило Васю дуже романтичним, не менше, ніж його оборона України, і Муся з радістю чекала його приходу. Правда, у них тепер вечорами завжди був Морозов, але Муся так звикла до нього, що не звертала уваги, чи він є, чи його нема, — включивши його в коло їх родини. Вона не переодягалась для нього і не перечісувала коси; він став хатнім, своїм, навіть не дуже цікавим, як не були їй окремо цікаві Федя й Володя.

І несподівано виявилось, що цього для Морозова було замало, що він хоче в неї кохання, хоче забрати її з родини собі.

XIX

Пізніше, Муся не могла згадати, якими словами Морозов сказав їй про своє кохання.

Вони сиділи, як часто робили в холодні вечори, в її кімнаті і вона пришивала букети шовкових маків до тюлевої покривки на її туалет. Туалет тато купив їй, коли вона почала вчитись у восьмій класі, і Муся прийняла це,

як мовчазне перепрошення за те, що тато змусив її запла-
тити навчання тими грішми, що подарував їй.

Вона пришивала маки, сидячи на низенькій лавочці,
яку мама завжди брала собі під ноги, а Морозов сидів
напроти на стільці й курив. Вони говорили про смерть
Лева Толстого і про велич російської літератури, коли
він раптом сказав:

— Бачите, Росія може ширити й свою культурну ім-
перію! Але найважливіше це, щоб ми були великі й у
просторі!

— Це просто у вас якась манія — трохи сердито
сказала Муся, — ширитись у просторі! Це тільки вода
розливається без форми й цілі, скрізь, куди вона може
дістати, по всіх ямках і низинах... І потім загниває там...
Хіба ви не бачите, що Росія вже перетворюється в боло-
то?! Безправ'я, хабарі, п'янство, тупа ігнорація всього
іноземного, байдужість, злобність, ота злобна нудьга, про
яку пишуть усі російські письменники... Хіба звідси мож-
на чекати чогось нового і доброго? Я думаю, що укра-
їнський народ значно живіший і цікавіший, і краще жити
для нього, ніж для вашої Росії!

І тут Морозов раптом схопився з місця і потягнув
Мусю за руки так, що вона також встала.

— Не говоріть так, — шепотів він. — Не говоріть
так, Мусю, я не можу цього знести! Я не дозволю, щоб
ця Україна відібрала вас від мене. Хіба ви не бачите, що
я вас люблю! Хіба ви не бачите, що мене тягне до вас,
що я мушу приходити сюди, бачити вас щодня... що я
не можу жити, не бачивши вас?! Не мучте мене, не ставте
Україну вище за моє кохання!

— Стривайте — також шепотіла розгублена Муся.
— Хіба ж ви мене?... Я думала що ви — Дашу...

— Ах, що там Даша! — нетерпляче відмахнувся Мо-
розов. — Яка там Даша! Та ж я вже два роки люблю вас!
Раніш ви була ще така молоденька... я не насмілювався
сказати вам... Я думав, що ви знаєте... розумієте... бо
ви не відганяли мене від себе... Я надіявся, що я вам...

ну, подобаюсь, чи що... що я вам не огидний... що ви мене любите хоч трохи...

Муся не чекала таких пристрасних гарячих слів про неї саму. Крім признань Дубовського мамі, в їх родині не говорили про кохання чи любов, соромились висловлювати свої почуття пишними словами. А тут на неї лилася злива таких слів. Ніжних, чудових слів! На неї, на Мусю!.. Вона навіть не встигла нічого відповісти, нічого сказати, бо в передпокої почувся мамин голос, і Морозов раптом схопився з місця, сказавши:

— Я не можу зараз нікого бачити! Не можу ні з ким говорити!

Він вискочив у передпокій і зник, а Муся лишилась сидіти розгублена, схвильована і зачарована. Нарешті, сталося чудо — і до неї прийшло кохання! І яке! Не якогось там хлопчика-гімназиста, недоросля, що навіть і знати не може справжнього кохання. Ні, воно прийшло до неї від дорослої людини, від студента, від Морозова, того самого Морозова, що витримав іспит на атестат зрілості і заслужив загальну пошану! Ага! вони всі поважають його, а він тиснув Мусіні руки і весь тремтів, шепотючи їй про своє кохання, про давнє кохання... Муся задумалась... Два роки! Цілих два роки він кохає її, відколи вона була ще в шостій класі, а вона нічого не знала! Не мала найменшої підозри, найменшого натяку на думку про його кохання... Морозов!.. Трохи було шкода, що це — саме Морозов, бо він був занадто свій, а Мусі хотілось, щоб то був хтось незнаний, або розчарований красунь, як кіно-актор Мозжухін, або веселий, одчайдушний, до всього зневажливий, а їй одній відданий лицар... Такий новітній Сірано де Бержерак, що бився б за неї на шпадах... Муся зітхнула... Звичайно, Морозозв не буде битись на шпадах, та й взагалі, в її родині двобої вважались пережитком варварства, смішним способом вирішувати сварки... Цивілізовані люди уникають дуелів... Муся знову зітхнула... Було чудово знати, що тебе хтось кохає, але як краще це виглядало б, коли б її покохав

хтось інший, а не такий знайомий, звиклий, свій чоловік, як Морозов.

А що ж вона сказала йому? ... Муся не могла згадати... Але вона не могла сказати йому нічого певного, бо надто несподівано це сталося...

— Чого ти сидиш? — здивувалась мама, входячи до її кімнати. — Я ніби чула голос Олекси Григоровича?

— Він уже пішов додому, — одвернула Муся від мами почервоніле обличчя. — Я маки пришиваю... Мотя випрасувала...

— Та ж тобі треба писати завдання з російської літератури — сказала мама.

— Так — згадала Муся завдану їй додому тему: „Чувство долга у Татьяни в „Евгении Онегине“”. — Я вже все обдумала. Напишу зараз...

Але, сівши писати „сочинение”, вона побачила, що всі наперед підготовані, виловлені з підручника думки про характер Пушкінської Тетяни тепер зовсім не годяться... Тетяна стояла перед нею, не як зразок вірності, а як боязька й нерішуча провінційна панночка, яку віддали за багатого, і вона чесно платить ціну, за яку її сторгували... Так не можна було писати в клясному „сочинении”, бо Дюк Степанович зробить цілу історію, а писати так, як в підручнику, було нудно... Через силу Муся написала завдання, намагаючись бодай між рядків висловити свій сумнів чи й справді Тетяна виявила благородство, чи тільки боягуство.

На другий вечір, Морозов прийшов до них, коли мама й Муся накривали стіл до вечері, взяв Мусю за руку і, на превелике Мусине здивування і ніяковість, сказав рішуче:

— Олено Юр'івно! Я люблю вашу дочку, і вчора вона дала мені зрозуміти, що любить мене також... Я знаю, що вона ще замолода для шлюбу, але ми згідні почекаати... Тільки я хотів би, щоб ви поблагословили нас, і щоб наші заручини стали всім відомі... Я не хотів би ніяких секретів...

Мусі відібрало мову. По-перше, вона ніяк не могла пригадати, як це вона дала Морозову зрозуміти, що любить його... може щось там сказала з чемності й розгубленості... але не могла ж вона сказати йому, що любить його, коли про це ще й не думала!.. Потім — при чому тут шлюб?! Шлюб було щось вічне і стале, що в'язало Мусю навіки і відбирало в неї всякі мрії про можливість ще якогось іншого кохання... Можливо, Морозов щось говорив учора про шлюб, але Муся була певна, що не могла дати на це своєї згоди...

Та мама повірила словам Морозова і зворушеним голосом сказала:

— Ви знаєте, Олексю Григоровичу, як я ціную й поважаю вас. Для Мусі я не хотіла б кращого чоловіка... Але ж ви самі бачите — вона ще дитина, і перед нею стоїть навчання на курсах... Яких чотири-п'ять років... Чи ви думаєте, що зможете чекати так довго?.. Зрештою, вам і самому треба стати на ноги і також вчитись...

— Так, так, я знаю, — весело і певно сказав Морозов, і Муся побачила, що він уже склав усі пляни і нема надії, щось у них змінити. — Я знаю. Але перед тим, як Муся поїде на курси, я хотів би знати, на чому я стою. Я хотів би мати право опікуватись нею, стежити, допомагати їй...

Муся відчула, що в ній підіймається бунт. Вона так чекала тих курсів, стільки чула про веселе й безтурботне життя курсанток, а про їх нелегальну діяльність, про дружбу і безтурботні дні... — а тут мама і Морозов хочуть поставити його сторожем над нею!..

— Я розумію вас — говорила мама. — Не тільки розумію, але й цілком згодна і вдячна вам за ваші турботи про Мусю... Я буду спокійніша за Мусю, коли буду знати, що ви з нею.

— Так же я їду до дяді Колі — пробувала протестувати Мусю. — Я зовсім не хочу, щоб Олексю Григорович сторожив мене! Навіщо мені ті курси, коли я маю бути під сторожею!?

Мама з Морозовим аж кинулись... Вони ніби забули за Мусю і тільки тепер збагнули, що й вона має сказати тут своє слово...

— І я не пригадую, що б обіцяла виходити за вас заміж — обернулась Муся впрост до Морозова. — Я ще й не думала про заміж!

— Але як же інакше, Мусічко, — сказав він, благально дивлячись на неї. — Що ж може бути іншого, коли я люблю вас, а ви сказали, що любите мене?!

Муся мовчала, почувавши себе, як у пастці. Звичайно, кохання мало кінчитись шлюбом! Але все в ній повставало проти того, що вже на другий день після несподіваного освідчення, Морозов так певно говорить про їх майбутнє, ніби вони в двох вирішили його!.. А вона не хотіла й думати ні про який шлюб! Вона хотіла їхати, вчитись, жити, як живуть курсистки — і так вона й сказала мамі й Морозову.

— Звичайно, ти така молода, ще маєш час почека-ти... Але я думаю, що варто зробити офіційні заручини... принаймні в родинному колі... щоб не було непотрібних балачок... Як ти думаєш?

Не знаходячи слів, щоб висловити свої почуття, навіть не усвідомлюючи їх сама, Муся мовчки хитнула головою, згоджуючись.

Пізніше вона шкодувала, що згодилась. Заручини були довгі й нудні, і коли б не дядя Саша, який таки добився, щоб його перевели в місто, бо йому треба було вчити дітей, Муся нічого не пам'ятала б про свої заручини..

Але дядя Саша жартував, кепкував з своєї жінки білобрисої тьоті Віри, яка приїхала з Росії і яка — Муся чула мамину скаргу татові — агресивно і безсоромно піймала бідного дядю Сашу і оженила з собою. Тепер у тьоті Віри не було нічого агресивного. Вона сиділа спокійно, прив'яла й тиха, злегка усміхаючись на дяді-Сашині витівки. Муся приглядалась до дяді і думала, що він значно кращий за її нареченого: він мав довге чорне волосся майже до плечей, гострий з горбинкою ніс, веселий

рот, прикритий борідкою, і пенсне на чорному шнурку. Словом, він виглядав, як справжній революціонер, або, принаймні, як передова людина, а його жарти й витівки завжди мали певний політичний посмак.

„Коли б він був моїм нареченим, — думала Муся, — він не сидів би коло мене, як накрохмалений, а щось казав би й жартував”.

Вона скоса глянула на Морозова. Не можна було заперечити, на свій кшталт він був також гарний. Високе чоло з кучерявим золотим волоссям над ним, блакитні очі, рівний ніс і м'який рот — все було гарне. Йому нічого не можна було закинути... хіба те, що він сидів сьогодні такий суворий і блідий.

Коли принесли шампанське і тато урочисто оповістив усім, що Муся заручується з Морозовим, всі почали вітати, цілувати Мусю, тиснути руку Морозову. А коли всі сіли знову, Морозов раптом підвівся з місця:

— Не знаю, чи випадає, щоб молодий говорив на своїх заручинах, але я мушу сказати кілька слів... Кажуть, щастя не має слів, щастя мовчазне. Але я сьогодні такий щасливий, що не можу мовчати...

— Як Лев Толстой, — жартома вкинув дядя Саша, але мама шикнула на нього, і Морозов говорив далі:

— Буває час, що людина нічого більше не хоче. Зараз у мене такий момент. Я все маю, про що мріяв. Я маю можливість учитись. Я маю кохану дівчину, я маю нову родину в особах Олени Юр'ївни й Миколи Йоновича... Мені нічого більше не треба... Я тільки хотів би, щоб моє життя завжди було таке повне, як сьогодні!...

Він сів під загальні оплески, а тьотя Віра раптом пергнулась до нього через Мусю і сказала застережливо:

— Ніколи не кажіть, що ви щасливі! Вкусіть себе за язик, інакше все ваше щастя пропаде.

— Не пропаде, — упевнено засміявся Морозов. — Але вкусити язика — можу.

— Я також колись думала, що вже повне щастя, — сказала тьотя Віра, — і Мусю здивовано побачила, що в очах у неї стоять сльози, а язик злегка заплітається.

— Я також вірила у своє щастя... Але з тутешніми людьми ніколи не можна знати... Вони ніби приймають нас, але ми для них завжди чужі, і їх тягне до своїх... Я знаю...

Тьотя Віра говорила плутано, але Муся відчула в її словах якусь правду.

— А чого ви їдете до нас? — добродушно-грубовато спитала вона. — Вас же ніхто не кличе!

— Бачите, — ткнула в неї пальцем тьотя Віра. — Бачите?! І хоч би як ви упадали коло неї, однаково, вона буде вам чужа! Я знаю... От, Саша ніби вже примирився, а я знаю, що я йому чужа! Він де завгодно почуває себе краще, ніж вдома...

— Віро, може б ти пішла трохи відпочити? — обережно схилилась над нею мама, що чула, видно, її слова. — Я думаю, що ти краще почуватимеш, коли трохи полежиш...

— Одна Льолічка не чужа, — зворушено говорила тьотя Віра. — Одна Льолічка нас визнає... та й то не з любови, а з великої доброти... Вона й змії визнає... Визнаєш, Льолічко? — повернула вона заплакане обличчя до невістки.

— Звичайно! Як же можна їх не визнавати, коли вони існують?! Навіть у Євангелії сказано: „будьте мудрі, як змії...” — казала вона, підводячи обережну Віру з місця.

— А кроткі, як голуби, — докінчила та. — Оце ти, Льолічко, „кротка, як голуб”...

Мама повела Віру в кімнату хлопців, а Муся, обернувшись, зустріла веселий, змовницький погляд дяді Саші. Він значущо підморгнув їй, ніби вони були спільниками у конспірації проти тьоті Віри, Морозова, Толкачевих і всіх тих малозрозумілих людей, що їхали до їх краю, як до себе додому, нічого не знаючи про його життя, звичаї і культуру, і нічого не бажаючи знати...

XX

Після заручин у відносинах Мусі з Морозовим мало що змінилось, крім того, що він завжди хотів цілуватись. Мусю це обурювало. Він тепер не так уважно дослухався

до її думок, менше цікавився тим, що вона читає, навіть менше говорив про соціалізм і майбутнє Росії, а тільки пильнував кожного моменту, коли близько нікого не було, щоб цілуватись.

Муся, звичайно, знала, що закохані цілуються. В кожній книжці писалось про це, і майже кожний фільм закінчувався поцілунком. Але ніде не говорилось, що б двоє заручених цілувались без кінця. Це ставало неприємно і соромно, особливо, коли очі Морозова туманились і ставали такі млосні, що кожний, хто побачив би його в ту хвилину, зрозумів би, що вони цілувались... До того ж, хлопці почали стежу за нею й Морозовим.

— А я бачив, як ви з Морозовим цілувались! — говорив Федя зухвало. — Дай мені десять копійок, а то я мамі розкажу.

— Розкажуй — не здавалась Муся. — Він мій наречений. Йому можна...

Здивований таким законом Федя замовк, а Муся, під якимсь приводом дала таки йому п'ять копійок, щоб не червоніти перед мамою.

Поцілунки Морозова були їй швидче неприємні, ніж приємні, і після того, як він ішов додому, вона відчувала якесь незадоволення і легко плакала.

— Забагато вражень і почувань на її нерви, — сказала мама татові. — Як тільки скінчиться навчання, пошлю її до Колі на місяць... Він писав, що наймає дачу в сосновому лісі — для неї буде добре змінити обстановку.

І дійсно, тільки Муся закінчила вісім клас і одержала диплом, як мама послала її до дяді Колі в Київ, вірніше в Константинівку, де дядина родина була „на дачі”.

Якийсь високий студент зустрів Мусю в дядиному мешканні і спитав тільки:

— Ви — Муся?

— Муся.

— Ідіть у кухню і пийте каву. Стоїть на керосинці. А тоді я вас відвезу.

— Куди?

— До Татарових, у Константинівку.

— А ви ж хто?

— Я — Борис Коропецький.

— Ви тут живете?

— Ні, я з Жилянки, — відповів Борис, ніби це мало пояснити все. — Пийте швидче, а я ще мушу купити тут все, що Іда Федоровна написала...

Муся знала, що Іда Федорівна була її тітка, німка з походження, донька протестантського пастора, про яку мама також говорила не дуже радо й приязно. Свого часу вона відмовилась прийняти до себе свою свекруху, Мусіну бабуню, так що мамі довелось утримувати бабуню до її смерти. Та це були старі родинні порахунки, які Муся пам'ятала, але не хотіла зараз згадувати, тим більше, що Борис повернувся з купою торбинок, вкинув їх у рюкзак, надягнув його на плечі, в руки взяв Мусіну валізку і пакунок з їжею і сказав весело:

— Пішли! Життя не жде!

Їхали вони довго посеред високого лісу, вірніше, серед стовбурів високих сосен, верхівок яких Мусі з трамваю не було видно. Мусі здавалось, що вони проїздять довгим тунелем, який має скінчитись, і тоді вони вийдуть на широкий відкритий простір, до якого вона звикла вдома, де в один бік було видно море, а в другий — такий самий безкрай степ.

Але сосни не кінчались, а коли вони прийшли до дяді-Коліної дачі, то вона так само була оточена соснами.

В дядіколіній родині все Мусі сподобалось. І він сам, подібний до дяді Саші, також з борідкою і в пенсне, але нижчий і товстенький; і його дружина Іда, блондинка з блакитними очима, що одразу ж перехрестила Мусю на „принцесу Мерілюнду”, і нові кузени, Дмитро та Андрійко, з якими Муся одразу ж погнала навперейми в ліс.

Ліс був, як ліс, саме такий, яким Муся його уявляла. Деревя розкидані без всякого ладу, пишні, шумливі верхів'я сосен, папороть і голки внизу, ходити по яких було сковзько і нечутно. Але Муся ніяк не могла сприйняти, що це — все, що люди живуть тут, серед лісу, ніби це нормально, щоб їх з усіх сторін оточували дерева. Мусі

здавалось, що треба ще пройти, ще кудись перебігти і там скінчиться ліс, а відкриється море чи степ, якийсь широкий, відкритий простір, де Муся зможе відпочити і почувати себе вільно. Але лісові не було кінця. Полянки були невеличкі, густо обставлені деревами. Куди б Муся не йшла, скрізь були ті самі стовбури дерев, та сама папороть. Ніде не було простору, і щоб побачити щось цікаве, треба було не дивитись вперед, а пригинатись униз.

Потроху Муся звикла до лісу, навчилася збирати гриби й суниці, але почуття чогось несправжнього, якогось обмеженого і плутаного життя, потреби пильнувати і стерегтись, щоб не наштовхнутись на стовбур чи прихований у папороті пень стомлювало її. Їй хотілось вирватись із загорожі лісу, сісти на березі моря і дивитись у дві необмежені просторині, що розкривались перед нею — море в один бік, і степ — у другий.

За місяць вона з радістю їхала додому.

Та не встигла ще Муся як слід натішитись морем і своїм новим знанням курсистки, як гримнув грім з ясного неба: Росія оповістила війну Австрії за образу Сербії.

Навіть коли пізніше Муся дивилась на безконечні революційні маніфестації, вона не бачила більшої, рішучішої зміни в суспільстві, як у перші дні після оголошення війни.

В одну ніч все змінилось. Всі стали патріотами, і ті, що недавно нападали на уряд і мріяли про революцію, раптом почали кричати про могутність Росії, яка розіб'є своїх ворогів. Мусі було соромно слухати тата і Олексу Григоровича, очі яких горіли вогнем, коли вони проклинали німців, які мріють покорити Росію.

— Чому Росія може володіти іншими, а німці нею — ні? — спитала вона, почувавши, що відважується на ризикований крок.

— Тепер ці розмови треба припинити, — рішуче сказав Морозов. — Тепер не той час. Зовнішній ворог стоїть на нашому порозі, і нація повинна об'єднатись!

— Але ви самі признаєте, що в Росії нема одної нації — заперечувала Муся. — Взяти хоч би Україну...

Вона не встигла закінчити, як Морозов накинувся на неї:

— Це все фразочки і словечки вашого дяді Васі — сказав він з притиском. — Тепер про них краще забути, бо час небезпечний, і за такі слова легко можете опинитись на Сибіру...

— Правда, Мусю, — встряла й мама. — Думай собі, як хочеш, але таких речей вголос при чужих казати не можна... Не знати, хто як тепер думає...

— Це довго не протягнеться, упевнено сказав Морозов. — Три-чотири місяці — і кінець! Хіба німець може витримати силу Росії?! Та ніколи в світі!

— Ви говорили, що з таким урядом і продажністю урядовців Росія не може бути міцна — нагадала йому Муся, але він одмахнувся від неї:

— То був інший час. То був мирний час, коли треба і можна критикувати, але не тепер, не в час спільної небезпеки! Тепер ми повинні стояти всі разом, стіною і обороняти наші священні кордони!

Муся здивовано дивилась на Морозова. Він говорив так, як говорив Кадигроб, як говорив Степан, самопевно, різко, нічого не слухаючи, нічого не бажаючи знати... Вона глянула на батьків. Тато сидів, заглибившись у газету, а мама, у якісь свої думки. Почувши на собі Мусін погляд, вона сказала тихо:

— А все-таки, дякувати Богові, що наші хлопці ще малі, що їм не доведеться переживати цього жаху!.. Бо як не кажіть, а війна — це жах... скільки згине знову чудової молоді!..

Як звичайно, мама перевернула питання і дивилась на нього з зовсім іншого боку, не так, як дивились всі. Але тато також відмахнувся від маминих думок:

— Війна — закон природи! — сказав він. — Ти ж знаєш закон Мальтуса: людей родиться більше, ніж може прогодуватись... Коли б не було воєн, наша земля була б так забита людьми, що однаково треба було б знайти спосіб нищити їх...

— Не вірю в такий закон, — сказала мама. — Наука завжди може знайти щось таке, якісь пілюльки, щоб годувати людей. Ці так звані закони — тільки виправдання жорстокости. . . Так само, як я ніколи не могла зрозуміти в Євангелії, що „імущему дається, а в неімущого — одніметься” . . .

— Так. В неімущого одніметься, і сила солому переломить, — твердо сказав тато. — Тут плакати нема чого, бо сльозами закону не зміниш. Але ходімо на вулицю, нема терпіння сидіти вдома. . . Може, коло редакції є якісь новини. . .

Вони вийшли на вулицю і незабаром опинились серед гущі народу, що видно, так само вийшов на вулицю, щоб довідатись новини, чи просто побачити інших людей, відчутти спільноту в цей тривожний час. Люди пливли в одному звичаному напрямі — на Большую, і коли Кульженки туди вийшли, їм уже не було місця на пішоході і вони musіли влитись у натовп, що заливав брук. Люди тупцяли на місці, протискались до редакції газетки, повертались розчаровані. Схвильовані почуття вимагали вислову, їх треба було перелити в дію.

Невідомо звідки і як, перед натовпом, що стояв на бруку, з'явився невеличкий чоловічок, тримаючи перед собою обвитий рушником царський портрет. Коло нього звідкись виринув інший, тримаючи трикольоровий прапор, і над натовпом полились звуки всім знайомого гімну:

— Бо-же, ца-ря храни. . .

— По шість шикуйтеся, по шість у ряд, — командував натовпом ще один нікому не відомий чоловік, і люди слухняно і навіть з охотою ставали в лави по шість і йшли кудись за головою походу, де був портрет і прапор. Муся скоса глянула на батька, чи він співає? Тато мовчав, і Муся стало легше на душі. Не можна було, щоб тато, якого звільнили з Петровського за донос ніби він не співав з учнями „Боже, царя храни” у царський день, тепер співав би його отут, привселюдно, під команду якихось невідомих людей.

Але Мусю чекала несподіванка: співала мама. Мама, яка ніколи не могла проспівати правильно жодної пісні, — тепер співала! Муся прислухалась — маминого голосу не було чути; вона тільки розкривала й закривала рота, підштовхуючи тата, щоб він робив так само.

— Не хочеш, не співай, — говорила вона. — Але хоч роби вигляд! Ти ж знаєш, який тепер час!

— Я знаю, який тепер час, — сердито огризнувся тато і раптом заспівав на весь голос разом з усіма:

— Боже, царя храни...

Юрба повернула кудись з Большой, і Мусі до нестями захотілось вийти з неї, перебороти її владу і зі сторони глянути на те, що діється з людьми. Вона шепнула мамі:

— Я йду додому, — і тихенько вислизнулася на пішохід. Тут вона мусіла спинитись, бо майже стільки ж людей дивились з пішоходу на маніфестацію, скільки йшло в ній. Натовп маршував зосереджено, суворо, співаючи і час до часу вигукуючи недружне „ура!“. Там і тут траплялись знайомі обличчя. Впливли з натовпу Власови і сховались знову. Любин батько, міський рабин Рафалович ішов зосереджено, накинувши на плечі свій молільний шалик.

— Це, щоб його всі побачили. Щоб бачили, що й рабин ішов у маніфестації, — подумала Муся і тут же пригадала, як Власов нападав на її татка, а тепер сам іде і співає „Боже, царя храни“... Значить, війна дійсно мінє людей, мінє відносини, все життя. Мусі стало страшно. Що принесе ця війна їх родині? По-перше, курси? Чи можна буде тепер вчитись? Чи все життя треба буде змінити й жити якимось по-новому? Хлопці, правда, малі, але чи не візьмуть до війська Олексу Григоровича? Він піде воювати, а Муся лишиться тут... як та салдатка... У Мусі защеміло серце.

— А що ж це ви, Мусю, у маніфестацію не йдете? — почувла вона коло себе веселий, насмішкуватий голос дяді Васі.

Він з Ванею Коваленком, обидва у вишиваних сорочках, вдивлялись у натовп, іронічно примруживши очі.

— Масовий психоз — бурмотів дядя Вася. — Раптом на Україні проривається отакий російський патріотизм! Звідки? За віщо? Чого ради?!

— Не забувайте, що це — місто, і що тут багато напливових людей, переважно саме з Росії — тихо відповів Ваня. — Та тут не місце про це говорити. Ходімо додому.

— Ні, постіймо — спинив його Вася. — Мені цікаво; хто добровільно поліз у цю ревучу отару... О, бачите — гімназисти! Все старшеклясники. Та їх же в першу чергу пошлють на цю бойню!.. А вони співають, аж очі світяться... Дурачки, — знизав він плечима і хотів ще щось сказати, коли високий чоловік, що стояв збоку і прислухався, схопив його за плечі і струснув:

— А ти що таке тут говориш, подлец? — закричав він. — Мабуть — німець?! Га? Кажі — німець? — трусив він дядю Васю і дехто з натовпу почав оглядатися на них.

— Ніякий він німець, а такий же грек, як і ви, — сердито й авторитетно загудів Ваня. — Придивіться краще, може, й на мене скажете, що німець?

— Вибачаюсь, Іване Пантелеймоновичу, — зніяковіло перепрошувався високий, випускаючи Васю. — Але це чоловік такі речі говорить...

— Нічого він такого не говорив — так само авторитетно твердив Коваленко. — Ви щось там не дочули, і вже хапаєте чоловіка за глотку!..

— Та я не за глотку... я тільки так, злегка за плечі... — виправдувався той далі. — Може й справді я щось не дочув... Але мені здавалося...

— А ви перехрестіться, щоб не здавалось — добродушно відповів Ваня і, повертаючись до Мусі закричав на неї:

— Пора додому! Мама там хвилюється, а ви тут стоїте! Ми з Васею вас шукаємо... Ходімо!

Він схопив Мусю під одну руку, Васю — під другу і вивів їх з натовпу. Опинившись на майже безлюдній тепер бічній вулиці, він грізно обернувся до дяді Васі:

— Тепер ви бачили, які настрої?! Сподіваюсь, що більше не будете на перехрестях викрикувати про ваші погляди! Це вам не Атени!

Він нашвидку попрощався і повернув назад на Большую, а Мусю з присоромленим і притихлим Васею пішли додому чекати, доки всі повернуться з маніфестації, з першої патріотичної маніфестації, якої не було ні наказано, ні організовано, яка справді вилилась спонтанно і стихійно.

Це була перша зустріч Мусі з натовпом, його грізною силою, його небезпечними змінами настроїв.

XXI

Перший рік на курсах проминув якось швидко й безтолково. Мусю надовго вибило з колії те, що вона мусіла сама вирішувати, які науки вона хоче вчити, яких професорів слухати. Не знаючи обсягу праці, вона на першій рік записалась на стільки предметів, що вкінці семестра могла здати тільки половину їх. Крім того, вона записалась одразу на три семінари літератури — російської, романської й германської, і поступово мусіла зректися двох останніх, бо не вистачало часу на розшуки матеріалів і слухання всіх доповідей.

Найгірше було те, що ніхто не давав хатніх завдань. Спочатку вона чистенько переписувала вдома записане на лекціях, але скоро на вечір набиралось стільки цікавих справ, що вона покинула переписувати і тільки намагалась перечитати записане нашвидку під час лекції. Пізніше закинула і це. Раз усі вчать тільки раз на семестр, перед іспитами, вона робитиме так само! А покищо можна спокійно зануритись у нове студентське життя. На першому місці, звичайно, стояли театри. Під кінець семестра Мусю вже знала всіх акторів і актрис, і вечори, коли Олекса Григорович діставав квитки в театр, стояли окремо, як краві і радісні.

Знайомі сміялись з Мусі, що вона щойно увійде у фое театру, так уже починає плакати від зворушення, — і вона справді легко плакала, а ще легче сміялась. В театрі її захоплювала не так гра акторів, а ті ніби-то невидні, але виразні нитки, якими зшито було сюжет. Її цікавило відгадувати кінець вже після першої дії, а ще цікавіше — самій придумати у перервах, якими шляхами драматург поведе своїх героїв до цього кінця.

Звичайно, з чеховськими п'єсами нічого вгадати наперед не можна було. Вони були якісь розтріпані, герої ходили по сцені, щоб виголошувати довжелезні монологи, і Мусі часто хотілось сміятись в тих місцях, де актори говорили з драматичним тремтінням у голосі. Зате Горького було легко розгадати, бо нитки його сюжету було видно вже здалеку. А крім того, в театрі тоді ставили багато інсценізацій відомих романів, так що Мусі не треба було зовсім думати про сюжет, і можна було стежити за хірургічними розрізами й швами, якими роман перешивався на п'єсу.

Зате в опері їй було завжди нудно. Олекса Григорович обожнював оперу і вважав, що кожна інтелігентна людина повинна бувати в опері. Спочатку Муся ходила просто тому, що він купив квитки, але зрештою застрайкувала:

— Йди сам — сказала вона. — Я записалась у шпиталь, і сьогодні моя черга.

— У який шпиталь? Ти мені нічого про це не казала.

— Ти мені також не говорив, що купуєш квитки в оперу.

— Ти ж знаєш, як важко дістати туди квитки... Я не був певен, а тому й мовчав.

— Однаково, сьогодні я йду в шпиталь. Тьотя Іда також іде. І вся Жилянка.

„Жилянка” був гурт молоді, що або жила на Жилянській вулиці в домі тридцять три, або так чи інакше була з ним пов'язана. Центром, що об'єднував їх усіх, була власниця того дому, Олександра Андріївна Родневич, вдова по видатному революціонеру-залізничнику. Для Мусі

і сама Олександра Андріївна, і всі жилянці здавались людьми незвичайними, поступовими, незалежними в думці і оригінальними в поведінці.

Пізніше Муся, маючи вже вироблену з дитинства звичку вчувати всі відтінки, які стосувались України, зрозуміла, що за життя самого Родневича Жилянка була українським центром, а може й підпільною кватирею.

— Чоловік з Леонтовичем все, бувало, кажуть „до кордону”, „до кордону”, я думаю собі, „Якого їм картону треба?” — згадувала Олександра Андріївна. Герої революції, про яких Муся читала в книжках, були для Олександри Андріївни добрими знайомими і друзями молодості. Сестри славетного Дебагорія-Мокрієвича ще й тепер відвідували Жилянку. Друга жінка Володимира Антоновича, хоч і стримано підібравши губи, але робила на Жилянку візити в день смерти Родневича та на Новий Рік. Пимоненки, Борисенки, Науменки, Варка Ляхоцька, всі були друзями Олександри Андріївни.

Пізніше щось, видно, змінилось... Старі друзі заходили тепер зрідка, а всім на Жилянці верховодила Маруся Полянова, молода робітниця з Росії, яку Олександра Андріївна знайшла десь в Криму, коли Маруся працювала на виноградниках, щоб заробити гроші і побути в Криму, бо їй загрожував туберкульоз. Муся не знала, як дійшло до любови між ними, бо вона застала вже Марусю як прийману доньку і називала вона Олександру Андріївну „матінкою”.

Кожний, ідучи на Жилянку, ніс щось з'їсти; принаймні кожна жінка вважала це за свій обов'язок. Чоловіки поїдали все принесене, але коли їм траплявся добрий заробіток, вони давали „на Жилянку” гроші, які тримались у коробочці від цукерок „Жоржа Бормана”, на якій була паперова наліпка „на харчування гостей”.

— Я не можу всіх їх частувати, — пояснювала Олександра Андріївна. — А їм хочеться сюди приходити. Не так, щоб побачити мене, а просто побути вкупі... От, з цією коробкою вони й не соромляться заходити, як тільки їм схочеться...

Тьотя Іда бувала там що-вечора, Муся воліла піти з нею, ніж сидіти вдома, чекаючи, доки прийде Морозов. Вона спробувала була повести його туди, але йому Жилянка не сподобалась.

— Не розумію, як ці люди можуть цілими вечорами сперечатись за дрібні відтінки теорій! — обурювався він. — Хіба нема чого іншого робити?

— Наприклад? — питала вороже Муся.

— Наприклад — учитись! — одрізав Морозов. — Половина з них старші за мене, а ще й досі студенти.

— Бо вони були або в тюрмах, або на засланні! — гарячилась Муся. — Борисик просидів п'ять років на Сибіру! Віктор — перейшов через процес і ледве-ледве його вирвали. . . Саша Деніс також сидів за революцію, здається за Бунд. . . Всі вони працювали для революції, і тому так пізно кінчають учитись. . .

— Власне! — не здавався Морозов. — Раз почали вчитись, мусять скінчити університет, а тоді вже братись до революції. . . Принаймні, з розумом братись!

— Як дивно ти почав говорити — дивувалась Муся. — Адже ти — ес-ер і мусиш стояти за терор!

— Чому, мушу? Ніхто не може мене силувати! Мені надто дорого обійшовся вступ в університет, щоб я тепер ним ризикував!

Олександрі Андріївні Морозов також не сподобався.

— Занадто тримається всяких правил. Значить, непевен в собі і не має своєї індивідуальности. . .

Як усякому, що хоче бути справедливим, Мусі довелося обороняти Морозова майже проти своєї волі:

— Який же він непевний себе, коли витримав на атестат зрілості! Сам заробляв на себе і вчився, і витримав! Ні, вже його не можна назвати несамостійним — він змоду стоїть на своїх ногах.

— Мав силу волі і здібності — і витримав, — не здавалась Олександра Андріївна — а пороку він не вигідає, бо йде звичайним, загально-визнаним шляхом. Він на Жилянку ходити не буде, бо тут нема ні звичаїв, ні порядку. Кожен живе, як хоче.

А жило на Жилинці багато. Два невеличкі на вигляд одноповерхові деревляні домики ділились на безкінечну кількість маленьких кімнаток, і в кожній, здавалось Мусі, жив хтось незвичайний і мудрий. А головне — ніхто ні до кого не придивлявся, ніяких вимог не ставив — і тому кожний počував себе тут вільно і міг бути сам собою.

І в кожного була своя любовна історія, — або й кілька — розбитий шлюб, зрада чи смерть, які оповивали всю Жилинку покровом романтики й таємниці.

Найбільше журилася Олександра Андріївна відносинами між Марусею і Віктором. Були вони закохані одне в одного, коли раптом розсварились, і Віктор одружився з давно і безнадійно закоханою в нього Любою Марвінською.

— Отак, пішов і раз-два, одружився, аби на зло Марусі! — зітхала Матінка. — А тепер таке між ними закрутилось, що всі троє нещасні, і не знати, як це можна розплутати. . . Якби ще Люба була інакша — а то ж ходячий порядок: це можна, цього не можна, це — порядно, це — непорядно, а Вікторові у тому порядку тісно, як у пухта! . . А Маруся — я ж бачу! — Маруся від нього не відмовилась. . . Та й не може. Я знаю, що вона його кохає. . . Ой, буде мені біда з ними! . . От, Віктор тепер Любу покинув, і живе у мене в дворницькій! . . Не виганяти ж мені його!

У Мусі аж серце завмирало від цікавості, коли вона дивилась на Марусю і Віктора, які майже не вітались і ніколи не говорили між собою, хоч зустрічались що-вечора в кімнатах Матінки, а не раз і не два — у дворі.

Та взагалі, було цікаво стежити за людьми, таємні почуття яких вона знала, ніби з книжки прочитала. Он — сидить завжди іронічний і саркастичний Стасик, син поляка-католика, закоханий у жагучу чорнявку Лізу — жидівку. Обидві родини в розпачу від цього кохання, а вони щасливо усміхаються одне одному, бо на Жилинці вони — вільні, ніхто не буде докучати їм розпитами чи порадами. . . А он Саша Деніс, що живе, як свій, у родині відомого українського вченого Корчак-Профхорівського,

і в якого закохана їх донька Дарка. А он сидить похмура Міріям, у яку раніш був закоханий Стах і яка була певна його кохання, аж доки не з'явилась Ліза. Тепер Міріям мусить робити вигляд, що їй це байдуже і що Стах її зовсім не цікавить, як не цікавив і раніш, а Муся приглядається їй і бачить, що Міріям не може примиритись з тим, що її перемогла **Ліза...**

Взагалі, тут ніхто не хотів миритись, з тим, що сталося, а кожний шукав виходу і нових розв'язок... Мусі це й подобалось і ні. Якби вони не були такі веселі, жартиливі, об'єднані і в той же час різні, то всі ці романи, мабуть, відштовхували б її. Морозов одверто осуджував їх усіх і поодинці і разом:

— Якась полігамія на цій твоїй Жилинці — говорив він зневажливо, і Муся не знала, що відповісти. Вона знала, що мама не похвалила б таких кохань. Мама відмовила Дубовському і лишилась з татом, бо того вимагали інтереси родини і веліла мораль. А на Жилинці ніхто не турбувався правилами — ні моральними, ні суспільними. Там всі твердо вірили, що все старе не годиться, а про те, яким повинно стати нове, вони завзято сперечались вечорами.

Вони сперечались навіть про те, чи треба дівчатам записуватись добровольками до шпиталів, щоб доглядати ранених. Для Мусі було само собою зрозуміле, що раз люди ранені на війні, в обороні їх усіх, які спокійно живуть і учаться, то найменше, що ці оборонені можуть зробити, це чимсь допомогти раненим. Але на Жилинці заперечили й це. Заперечив якраз Борис Коропецький, який називав себе українцем і говорив такою дивною українською мовою, як і дядя Вася, хоч на Жилинці з цього сміялись, а Стах казав, що це вже сто сімнадцята Борисова пере-орієнтація.

— Треба бути логічним — верескливо доводив Борис. — Хочемо ми, що б царат розвалився? — Хочемо! Найкращий спосіб для цього була б поразка? — Так! Отже мусимо довести цю матушку Росію до поразки — а значить не можемо робити нічого, що може допомогти

її військовим зусиллям! Треба, щоб вона війну програла!

— Програла війну?! — жахалась Маруся. — Пустити сюди німців?!

— Чому саме — німців? Після програшу настане революція — і тоді буде Україна!

— Може буде, а може й ні. Ніхто вас не пустить відокремлюватись!

— Хто не пустить? — уже кричав Борис. — А принцип самовизначення?! Всі соціялісти визнають принцип самовизначення!

— Можете собі визначатись, скільки хочете, але відділяйтесь від Росії — ні! — уперто твердила Маруся, нагнувши голову.

„Наче кинеться його буцати”, — подумала мимоволі Маруся, але тут у суперечку втрутився завжди смирний і милий Борисик Чванов, обстоюючи принципи:

— Звичайно, після війни кожний народ повинен сам вирішити, чи він буде в союзі з Росією, чи — ні, — сказав він. — Інакше нема рації робити революцію, щоб ширити владу російського жандарма.

— Жандармів, звичайно, треба викинути, але я не розумію, про які народи йде мова?! — гарячилась Маруся. — Ну, нехай буде, що Україна! А хто ще?!

— А ще, наприклад, Грузія, — спокійно усміхаючись говорив Борисик. — Вони також хочуть своєї держави.

— Ах, скільки їх там є? — відмахнулась від Грузії Маруся. — Хіба про них можна говорити.! Так ще й калмики захочуть держави... І якісь там башкири...

— І навіть Сибір, — не здавався Борисик. — Ще як я був на засланні, так там ішли розмови, що до Петербургу далеко, та й толку від нього нема... І що було б, краще, коли б Сибір мав самоврядування...

— Сибір? — жажнулась Маруся. — Ну, це вже щось таке... щось таке... я не тільки про таке не чула, але й не думала, щоб про це можна говорити!

— Може бути й таке, як бачите, — не здавався Борисик. — Якщо ми вживаємо засади самовизначення на-

родів, значить, мусимо визнати можливість відокремлення України, Грузії, Туркестану. . .

— Так це ж розчленування Росії! — вже кричала Маруся.

— Ви говорите точнісінько, як той жандарм, що мене допитував — уїдливо обізвався Коропецький. — Він мені також за розчленування дорікав. . . Бережіться, Марусино, а то як раз в одному мішку з жандармами опинитесь! . . .

— Але при чому ж тут шпиталь? — навернула Муся знову на першу розмову.

— Там же можуть бути різні ранені — і наші й ваші, значить, ми всі можемо там працювати.

— А ми, значить, уже не ваші? — іронічно примружилась Маруся.

— Марусино, та ви завжди будете наша? — примирливо обняв її Коропецький. — Раз ми вас прийняли за українку, то ви вже нею й залишитесь! Дивіться, як ви швидко навчилися наших пісень! . . .

— А щодо шпиталю — так само авторитетно говорив далі Борисик, — то я думаю, що це дуже добрий спосіб наблизитись до салдата, зрозуміти його потреби, допомогти йому зрозуміти те, що робиться. . . звичайно, дуже обережно. . .

— А брошюрочки ви вже їм напакували? — іронічно примружився Коропецький.

— І брошюрочки, звичайно, можуть бути, але не тепер. . . Спочатку треба добре всістися і придивитись, звідки починати — усміхнувся Борисик, і Муся вирішила, що він велика риба в якійсь партії, і тому його всі уважно слухають.

Але того самого вечора Віктор і Семен-Паша так затято напали на Борисика, що Мусі стало ясно, що коли Борисик і є впливовим в якійсь партії, то не в тій, де були Віктор і Семен-Паша, якого так називали за те, що він мав уже четверту жінку.

Він на це прізвисько не ображався, а тільки виправдувався весело:

— Так я ж не маю їх чотири разом, а по черзі. Це навіть християнам дозволено, а я ще до того іудей!

— Який там ви іудей? — сміявся Борисик. — Ви ж мабуть іудейських законів ніяких не знаєте, і говорити їдиш не вмієте!

— За те я часник їм — виправдувався під загальний регіт Семен-Паша, який все щось варив собі на керосинці і від якого і справді завжди тхнуло часником.

Але скільки вони не сперечались, а Олександра Андріївна вирішила, що до шпиталю треба ходити — і дівчата поділили між собою дні.

Спочатку Муся не могла знайти для себе праці в шпиталі. Звичайно, вона писала салдатам додому листи, і читала їм „газетку”, і розносила вечерю. Але все це було нудне, нецікаве і якесь несправжнє. До того ж, це не давало виправдання Мусі, що вона витрачає години на шпиталь замість того, щоб учитись.

Та виявилось, що тьотя Іда колись, у приступі фемінізму, щоб довести, що жінка може і господарювати вдома і працювати — навчилась масажу і один час працювала в якоїсь масажистки. Вона показала Мусі засади і рухи, і незбаром вони мусіли твердо триматись приписів, бо звідусіль ішли до них прохання „розтерти” ноги чи руки.

Війна проходила в шанцях, часто повних води, серед болот, під дощем і в снігу — тому більшість салдат мала ревматичні болі.

— Сестрице, — просив Мусю якийсь молодий салдат. — Ви хоч поперек мені розітріть. У мене всі кості болять, але вже ви хоч поперек добре розітріть, бо мені й повернутись на ліжку важко.

Часом Муся виконувала таке прохання, але частіше мусіла відмовлятись, бо не вистачало сил зробити те, що приписував лікар. Це давало їй нове задоволення, вона почувала себе потрібною, справді корисною, справді приносячи полегшу. В цьому було якесь виправдання, тоді, як їй ставало до смерти нудно від одної думки сісти за

писання листа, що, за якимсь чудернацьким, виробленим у війську шаблоном, весь складався з поклонів:

„Кланяюсь я вам від білого лица до сирої землі... І ще кланяюсь дядькові Іванові від білого лица до сирої землі... І ще кланяюсь тітці Мокрині...”, — і так заповнювались цілі сторінки, а для передачі важливої, справжньої новини місця вже не лишалось.

Тепер же вона стомлювалась майже до знеможення, і це давало їй відчуття своєї корисності...

Найприємніше було повертатись гуртом на Жилянку, несучи торбинку з гарячими бубликами під пальтом, щоб вони не заохололи. На Жилянці вже чекав на них самовар і хтось із гурту; а поступово підходили інші. А вірна служниця Олександри Андріївни, Наталюшка, вже сиділа на лавочці біля воріт, чекаючи їх повернення і сердито бурмочучи всякі докори:

— Не могли теплішого пальта одягнути... Дивись за вами, як за дитиною!.. Хіба в мене є час ще й за вами глядіти?..

Наталюшка розпоряджалась всім на Жилянці самовільно, слухаючись тільки господині — та й то не завжди. Згорблена, загорнута у кілька хусток, завжди з плямами сажі на обличчі, вона невтомно і невпинно працювала, утримуючи порядок і лад...

А проте, одного разу, проходячи коритарчиком, Муся побачила, як Наталюшка, сидячи перед грубкою, яку палила, стиха, ритмічним речитативом запекло виклинала когось:

— А була б ти шезла, розлучнице! А бодай ти зсохлась, як билина, а бодай тебе землею придавило, а бодай тебе снігом замело і вітром занесло...

— Кого це ви, Наталко? — спитала весело Муся, думаючи, що це якийсь ритуальний спів. Але Наталя тільки глянула на неї з-під лоба і одрізала:

— А кого ж іще, як не цю п'явку, як не цю дівку, що оце зміюкою сюди влізла та вже й хазяйнує, як на своєму!..

— Хто ж це?

— Хто?! А оця ваша Маруся, Манька, Машка — знову збилась на речитатив Наталя. — Оця кацапка, що її нанесло сюди бозна звідки! Бачите, як вона вже нашою панею командує? А сама — що? Дівка з фабрики! Велике цабе!

Муся зніяковіла і поспішила прослизнути в кімнату, не відповідаючи.

Олександра Андріївна зустріла її словами:

— Що там Наталюшка? Лається?

— Не знаю, — збрехала Муся. — Щось там бурмо-че...

— Це вона Марусю виклинає!.. І мене з нею... Все з ревнощів... Що я її зрадила... Що я вже не пані, і що вона фабричній дівці служити не наймалась...

Але які б почуття не вирували в душі у Наталі, але вона однаково щоранку ставила вісім самоварів, щоранку вносила у всі кімнати воду для вмивання з водопроводу в дворі, однаково палила всі печі. І тому, коли ввечорі всі приходили з шпиталю на Жилянку — там було затишно, і вільно, і завжди весело.

Найбільше суперечок викликав доктор Білинський, якого з земської праці мобілізували військовим лікарем у санітарному потязі. Хтось привів його на Жилянку, де він і примостився в одній із маленьких кімнаток. Був це вже не так і молодий чоловік, з гривною шпакуватого волосся, з насмішкувато викривленим ротом і простодушними, добрими очима, що контрастували з вічною іронічною усмішкою вуст.

— Ви подібні до Мусі, — сказала йому якось Олександра Андріївна. — В неї також критично настроєний розум, і вона готова з усього сміятись... Але в неї це — від молодости і глупоти, а от від чого це у вас?

— Від життя, — казав Білинський, похикуючи люлькою, — моє життя так іде, ніби хтось навмисно хоче з мене посміятись... От я не сприймаю його поважно, а також сміюсь!..

— Що ж такого смішного було в вашому життю?

— спитала Олександра Андріївна, а Муся згадала її пораду:

„Завжди дай людині змогу поговорити про себе. Людина дуже самотня істота — і ніхто не хоче знати, як їй живеться, і про що вона мріє... Завжди дай людині змогу поговорити про неї саму”.

І справді, доктор Білінський, ніби знехотя і ніби по-вільно, але почав говорити про себе:

— А як же не іронія?! З дитинства любив музику, мріяв, що буду співати або грати, а сусідній пан давав стипендію з тим, що піду вчитись на лікаря... Ну, я й пішов... Інакше, може, і взагалі б не вчився...

— І тепер ненавидите медицину? — спитала Муся.

— Ні, вже звик... Навіть часом цікаво, — знизав плечима Білінський. — А от, закохався я був у доньку того самого поміщика, ніжну меланхолійну ідеалістку, але вона померла... То я з вдячності одружився із старшою... Практична і рішуча, вміє все і в хаті і коло поля... і коло худоби...

— Поміщицька донька? — здивувалась Муся.

— Та поміщицька ж... Батько її, доки я вчився, за-тіяв якийсь завод ставити, заліз у борги... а тут недорід... А там дім згорів від чогось... І так він лишився з двадцятьма десятинами — і з горя помер... А я з донькою оженився — і тепер, от, лікарюю, та її брата вчимо... Обмін послугами, так би мовити.

— Принаймні, є кому за вами ходити й вас доглядати, — сказала Олександра Андріївна.

— А, може, я хотів би сам за кимсь ходити і комусь годити? — сказав Білінський. — Ось, наприклад, я за вашою Мусінкою з радістю все життя доглядав би...

— Дуже дякую, не хочу! — сказала Муся. — Коло мене і так уже багато наглядачів!

— Так я ж не за наглядача... Я за няньку — не відставав доктор: — Догоджав би вам, колихав би вас, носив би вас на руках, коли стомитесь. Бачите, Олександро Андріївно — чи знову хтось з мене не посміявся, що я на старість років у таке немовля закохався.

— Її ще ці речі не цікавлять, — сказала Олександра Андріївна, а Муся потім все питала себе, чи справді доктор у неї закоханий, чи тільки сміявся своїм звичаєм.

Але, як завжди, Олександра Андріївна вірно вгадала її настрій: кохання перестало цікавити її. Їй не треба було ні Морозова, ні Білинського, ні когось іншого. Вона не хотіла, щоб їй хтось догоджав чи за нею ходив. Їй хотілось повної свободи, вона насолоджувалась своєю свободою в Києві, хоч часом на неї нападав страх — що ж вона має з тою свободою робити?!

Склавши іспити в обох семестрах Муся — щаслива і горда — поїхала додому на вакації. Вона не знала, що оцей перший рік війни і перший рік курсів буде для неї єдиним незатьмареним, повним і щасливим роком в її дорослому життю. . . Пізніше, вона так часто шкодувала, що не затрималась пам'яттю на багатьох фактах та подіях, щоб потім згадувати їх в важкі хвилини безнадії.

На війні справи для Росії йшли погано, нових салдатів мобілізували чи висилали на фронт вже без музики і промов, а під осінь п'ятнадцятого року німці настільки наблизились до кордонів Росії, що було вирішено перевезти вищі школи до Саратова, вглиб Росії, на Волгу.

Так Муся вперше виїхала за межі України, у справжню Росію, про яку досі вона тільки читала, до тієї Волги, яку завжди вихвалялось у російських піснях.

XXII

В Саратові почалось якесь нове, безпорядне і безжурне життя.

Студенти з пов'язками на руках зустріли їх на двірці і повезли до порожньої крамниці, перетвореної на перехідний гуртожиток. Це вперше Мусі довелося зустрітись з колективним, таборним життям, де жилось ніби на пересадці на залізниці, де все здавалось тимчасовим, що повинно ось-ось закінчитись. . .

Цим перехідним гуртожитком ніби відкривалась нова доба, доба втікачів, біженців, полонених, переміщених осіб, неповоротців, отих викорінених з привичного життя, вигнаних людей, що в ім'я якихось ідеалів, чи внаслідок

воєн та революцій опинялись за межами добре впорядкованих відносин, майже за межами суспільства, часто — за межами своїх батьківщин, як безпаспортні, бездержавні протестанти чи викинуті подіями люди. Ця доба вже чекала Мусю, як чекала мільйони людей по всіх континентах, а вони, не турбуючись майбутнім, жили і намагались влаштувати своє життя якомога зручніше.

Те саме намагалась робити і київська молодь у Саратові.

Цілий день курсистки бігали по Саратові, шукаючи кімнати, і на великій дощці при дверях виписувались адреси вільних кімнат. Їсти всі йшли до студентської їдальні, де було дешево і де було весело, хоч їсти доводилось не дуже смачно і не завжди ситно. Студентська молодь з Києва — з університету, з Комерційного Інституту і з Вищих Жіночих Курсів — почувала себе, як завойовники в переможеному місті, і не визнавала ніяких правил. Взавшись за руки, вона перегороджувала весь пішохід, співали на вулиці пісні, їздили кататися по Волзі, а коли вона незабаром стала замерзати, почали спускатись на Волгу у величезних санях, перегороджуючи поперечні вулиці для їзди кіньми. Ні в університеті, ні на курсах не було контролю вхідних студентських білетів, і ввійшло в моду слухати кількох популярних професорів, пропускаючи лекції своїх.

Потроху Муся орієнтувалась у нових порядках і побачила, що „комерсанти”, тоб-то, студенти Комерційного Інституту найбільш організовані самі і найбільше впливають на організацію студентського життя, їдальні, гуртожитку, розшуку кімнат. Так само стало ясно, що серед „комерсантів” багато українців, а між ними метушиться, порядкує і щось організує жиянський Борис Коропецький, якого студентський Саратов знав під назвою „автомобіль”.

Разом з Мусею приїхала до Саратова і Люба Рафалович, яку батько послав на курси в надії, що вона забуде Мишку Гольдмана. Сам Мишка не мав за що їхати далі вчитись, і почав працювати в друкарні.

— Не думай, що він простий складач, — говорила Люба. — Він дописує до газети. . . З часом буде репортер-журналіст. . . І нехай батько не надіється, що я свого Мишечку забуду! Звичайно, я поїхала на курси! Дурна була, коли б відмовилась. А Мишечку я довіку не забуду!

Люба так заковувала очі, і так голосно говорила про це, що у Мусі виникла підозра, чи ця довга любовна історія не стомила вже Любу, чи не набридло їй напруження, сцени з батьками і матір'ю і сила дрібних неприємностей, які мусіли компенсуватись короткими зустріччями з Мишкою, уриваними поцілунками, недокінченими розмовами і страхом, що їх викриють.

Муся і Люба поділили місто на дві частини і почали шукати кімнату. Незабаром Люба сказала їй:

— Ходи шукати сама. На мене тільки подивляться, так і відмовлять, бо бачуть, що я жидівка.

Мусі цікаво і весело було ходити по розкиданому, розлогому місті, заходити в мешкання і бачити нове життя і цілком нових, інших людей, які були трохи чудні і смішнуваті.

— Я питаю її, де Вольський перевулок — розповідала про свої походеньки Муся. — А вона мені й каже: „При и при прямо, пока припрешь на Вольскую улицу, там поверни направо и при и при. Припрешь, что нет тебе ни хода ни выхода — это и будет Вольський переулок!” — і дівчата падали на ліжку, заливаючись сміхом від того кумедного „при”.

Але кімнату вони знайшли саме в тому Вольському перевулку. Хоч невеличка і відгороджена від хазяйської тільки зеленими занавісками, все-таки це була кімната, де можна було вчитись і спокійно жити.

А коли життя влаштувалось і почались лекції, Муся побачила, що в Саратові невимовно нудно. Лекції і навчання втратили всякий сенс, професори стали нецікаві, студентські концерти — наївні. Серце чомусь щеміло, хотілось кудись піти, когось дуже цікавого чи милого побачити — але не було ні такого місця, ні такої людини.

А найгірше було те, що акуратно кожного вечора до неї приходив Морозов. Він розповідав про свої справи, розпитував Мусю про лекції, приносив потрібні книжки, давав обдумані поради, нагадував, щоб Муся писала додому, — словом, поводив себе так віддано, добре і порядно, що Мусі часом хотілось схопити тарілку і кинути нею об землю, аби трохи порушити цю добродійну коректність. Від одного звуку його знайомої ходи, їй вже хотілось зірватись і кудись побігти, бігти бозна куди, аби тільки не бути в хаті і не мусіти мило усміхатись і дякувати за книжки чи пораду.

Щоб мати хоч два вечори вільні від нього, Муся записалась на кооперативні курси, але їй це не допомогло. В перший же вечір, спускаючись сходами з якоїсь залі, де були курси, Муся побачила внизу знайомий, вже злегка вицвілий картуз Морозова, — і в неї одразу впало серце. З нею ішов Борис Коропецький, як завжди трохи блазнюючи і мішаючи поважне із смішним. Ще секунду перед тим Мусі здавалось, що все на світі добре, можна посміятись, подразнити Бориса, придивитись до нових людей, — а тепер все знову стало одноманітне, нудне, сіре, визначене на роки й роки наперед, до самої могили.

— Ти чимсь стривожена, Мусю? — обережно спитав Морозов, коли вони вдвох вийшли на вулицю.

— Ні, нічим, — байдуже відповіла Муся, не почувавши бажання ні про що говорити.

— Ти ніби змінилась на обличчі, як побачила мене. Може, ти думала щось інше робити?

— Ні, нічого.

— Може ти хотіла кудись піти з Коропецьким?

— З Коропецьким? Ні. Куди ж мені з ним іти?

— Може, він тебе кудись запрошував?

— Ні, не запрошував.

Муся говорила навмисно тихо, почувавши, що її драгує оця звичка Морозова про все розпитувати, все знати, до всього докопуватись.

— Ти дуже змінилась в Саратові, — зауважив Морозов. — Ніби сердишся на мене. Як тобі щось не подоба-

ється — скажи. Ми завжди можемо все обговорити, поладнати... Ти ж знаєш: зрозуміти — значить простити.

— Тут нічого не треба ні розуміти, ні прощати... Просто мені нудно.

— Нудно? Стільки праці — і в тебе ще є час нудитись? — здивувався Морозов. — Ось підожди, поїдемо на Різдво додому, ти відпочинеш... все буде інакше...

Та Муся знала, що нічого не буде інакшого. Отак її життя й буде йти з вічними розпитами, докопуванням, ніжною допомогою і страшним обмеженням її свободи. Як зараз, так і довіку.

Щоб знайти бодай якийсь інтерес у життю, вона вирішила одружити нарешті Любу з Мишкою, і тим зробити бодай одну пару щасливою.

— Ти збожеволіла, — вжахнулася напочатку. Люба. — Та батько мене з дому вижене!

— Не вижене! Ти в них одна донька — посердяться, та й помиряться... Доки ж ви будете чекати?... Мишка ще потерпить трохи, та й оженився з іншою... А ти вийдеш за якогось кантора, ще й голову собі поголиш...

— А певне! Прийдеш до мене в гості, а на мені руда перука!

— Не жартуй! — спиняла її суворо Муся. — Виходь за Мишку, поки ви ще молоді і не стомились чекати. А то так і знищиш собі всю радість кохання. Це вже скільки він коло тебе ходить?

— Чотири... ні, вже п'ять років...

— Страшне! — здригнулась Муся. — Дивись, утра тиш його, щоб потім не плакала.

Муся захопилась цією грою. Її тішило, що, ось, вона може взяти в свої руки долю двох людей і керувати нею! Вона страхала і підбадьорювала Любу, аж доки та не згодилась, щоб Муся обережно написала Мищі про їх плян. Замість відповіді, Мишка з'явився в Саратов сам.

— Я знаю Любу, — сказав він. — Почне знову роздумувати, а я також вирішив, що вже годі нам ховатись і боятись. Ми — двоє дорослих людей, і я дуже вдячний вам, Мусю, що ви підтримували її...

Вони почали ходити до місцевого рабина, до кантора, писати якісь листи, чекати якихось паперів. Чим далі справа заглиблювалась у звичаї і закони синагоги, тим далі від Люби почувала себе Муся, тим більш набридливою ставала вся ця метушня, яку вона сама ж і викликала. В справу входили фактори, яких вона не розуміла. Щоб втекти від постійних розмов про шлюб, Муся придумала ходити до бібліотеки.

Вже сам вигляд полицок з книжками, що закривали стіни, хоч і відгороджених від неї бар'єром і бібліотекаркою, викликав у неї новий, якийсь творчий настрій. Вона не читала там книжок, а писала листи на Жилинку і до тьоті Іди. Їй не так хотілось пов'язатись з ними, як приємно було мати перед собою папір і викладати на нього свої спостереження й думки... Витворювались якісь образи, призбирувались якісь висновки, але все це набирало значення тільки тоді, коли акуратно, в точних і цікавих словах укладалось в чорні рядки на папері.

З Києва їй часом відповідали, писали про те, що хто робить — і виходило, що хоч би як кожний ставився до війни, але кожний працював на неї.

„Борисик поїхав у Басарабію з відділом Земського Союзу — писала тітка, — а Віктор тут, у Києві також у Земсоюзі, в головному управлінні... Маруся у нього секретаркою, так що вони вдвох завертають добру справу!.. Шурочка трохи не попав у саддати, але якось ви крутився, він тепер у нашому шпиталі працює санітаром. А Павла таки забрали, послали в школу прапорщиків — так що будемо мати свого офіцера...”

Це було цікаве, але далеке. А Любине заміжжя було близьке, але вже нецікаве, і Мишко вже зовсім вибився з привезених грошей, коли несподівано приїхав Любин батько.

— Що тут робиться?! — закричав він майже з порога. — Тутешній рабин пише мені, що ти хочеш виходити заміж? Щоб моя дочка мусіла їхати аж кудись у Саратов, щоб вийти заміж за цього паршивого Мишку!! Та ти знаєш, що про тебе будуть говорити?!

— Нехай говорять, — твердила своє Люба. — Я виходжу заміж за цього самого Мишку — і нічого більше слухати не хочу! Я вже доросла, і мені не треба вашого дозволу!

Сцена була довга і бурхлива, із сльозами, погрозами, криком, вимахуванням кулаками й стуканням палицею по підлозі. Муся сиділа в хаті не виходячи, боячись, що Люба не витримає і здасться, а коли ввечорі прийшов Морозов, вона послала його по Мишку.

Після приходу Мишки крик збільшився, і їх господиня навіть зазірала потихеньку, розсуваючи завіси, мабуть, сподіваючись бійки. Але бійки не було. І під кінець старий Рафалович здався, здався все з тим самим напів-грізним, напів-зляканим виглядом, з яким він досі вигукував свої погрози. Він погодився, щоб Мишка і Люба одружились, але не в Саратові, а вдома, у всіх на виду, а не потихеньку, не ховаючись, і коли нарешті Мишка повіз його кудись ночувати, Люба сказала гірко:

— Він боїться, що я вже мушу виходити заміж! Тому й приїхав, тому й згодився. Він боїться!..

— Чого він боїться, — не зрозуміла Муся, — не думає ж він, що ти. . .

— Власне, що думає! — ще гіркіше скривилась Люба і, впавши на ліжко, заплакала.

Додому їхали вони разом, ніби дві щасливі закохані пари. Але Мусі було нудно дивитись на Любу з Мишкою і зовсім непереносно ставало, коли Морозов, за прикладом Мишки, також брав її руку і ніжно стискав у своїй. Їй здавалось, що вона мусить кудись втекти, якось вихопитись із цієї клітки, в якій вона невблаганно, як і цей потяг, їхала кудись, до непотрібної й нецікавої мети.

Вдома її чекала цікава несподіванка: в місто пригнали полонених чехів — і в усіх раптом прокинулось палке слов'янофільство, любов до чехів, і до всіх взагалі „братів-слов'ян”. Трудно було сказати, скільки в цьому було офіційно накинутого, пропагованого згори, а скільки щирого і навіть анти-урядового, отого пориву українсько-

го суспільства до інших слов'ян, що так буйно виливалось у турецьку війну.

В усякому разі, майже кожна знайома родина мала якогось чеха під своєю неофіційною опікою. До Кульженків дядя Саша привів якогось Вацлава, що працював на агрономічній дослідній станції за містом. Говорив Вацлав якоюсь слов'янською мішаниною, і кожний намагався навчити його російської мови.

— Та його треба вчити української — переконувала всіх Муся. — Він її швидче зрозуміє.

— Розумем, розумем, — повторював за нею Вацлав — браття роси і браття слов'яни! — і замість вчитись української почав вчити Мусю чеської.

— Та я її знаю — відмагалась вона. — Я ж на курсах її вчу... Ви краще он послухайте Шевченка, я вам почи-таю... Ви ж із селянами мусите розмовляти, мусите знати їх мову!..

Але Вацлав не зважав на її слова. Він приходив майже щовечора, показував свої фота, на яких була якась пані і діти, і пояснював, що це його сестра-вдова з її дітьми, яким він допомагав перед війною... Він писав Мусі у зошит трагічні чеські вірші про зраду в коханні і помсту за неї і вчив її вимовляти невломне для українського горла чеське „рж”.

Серед цих розмов, зустрічей з іншими студентами та шиттям суконь на Саратов Муся байдуже прийняла слова Морозова, що в нього хвора мати і він мусить поїхати додому. Йй було навіть приємно, що ось якийсь час вона буде без його контролю, і вона ще веселіше поринула в святкові, вакаційні справи.

Тому її приголомшило, коли одного разу Вацлав прийшов до них саме, як мамі не було вдома і раптом упав перед нею на коліна і заговорив ламаною, але цілком зрозумілою мовою, що він її кохає, що вона безжально звела його з розуму і що тепер йому нема іншого виходу, як пустити собі кулю в лоба, — хібащо вона має до нього хоч трохи жалощів...

Все це було неправда. Муся знала, що вона не думала крутити йому голову, а поводилась з ним, як з усіма своїми знайомими.

І Вацлав же знав, що вона заручена, і Морозов тільки на два тижні поїхав додому. І знову ж таки, чого може хотіти від неї цей чужий чоловік, якого вона знає всього три тижні?

Муся вже хотіла все це сказати Вацлавові, але, глянувши в його блискучі, розжарені блакитні очі, побачивши, як тремтять йому руки і перехоплює дух, вона розгубилась і сиділа мовчки, ніби зв'язана, боячись поворухнутись.

— Муся... кажіте! можете мене любити? — допитувався Вацлав і вже обіймав її і хотів цілувати.

Це опритомнило Мусю.

— Вацлаве — схопилась вона з свого місця. — Будь ласка встаньте з колін... Про яке кохання можете ви говорити, коли у мене є жених... Я заручена!

— Але ви не кохате него, — стояв на своєму Вацлав. — Я глядів. Я знаю. Ви не кохате него!

— Я і вас не кохаю — відізвалась різко Муся. — Звідки ви це взяли?

— Я навчу тебе кохати, — знову підходив до неї з обіймами Вацлав. — Ти не знаєш, що то є любов! Я навчу тебе.

І він почав її цілувати.

— Я повезу тебе в Злату Прагу, — шепотів він. — Ти меш жити, як князівна... Хіба тут життя? Тут люди не знають, як жити!

Він переставляв усі наголоси, вимовляв усі голосівки твердо і так само твердо притискав її до себе. Муся могла знову вирватись від нього, але слова „Злата Прага” спинили її. Це було щось інше, ще невидане й незнане, якась перспектива на зміну, може — на щось гарне. Це не були точно обдумані перспективи Морозова: „Ти будеш вчити в жіночій гімназії, а я в чоловічій” — від чого Муся вже наперед ненавиділа тих дівчат, яких їй колись доведеться тримати в порядку й дисципліні... Вацлав гово-

рив щось нове, і Муся дозволила йому поцілувати себе кілька разів, а потім посадила його по другий бік столика й наказала розповідати про Прагу й чехів.

Спогади Вацлава були якісь дивні і однобічні. Він з найбільшим ентузіазмом згадував празькі кав'ярні й пивні, ніжним голосом розповідав, які „кнедлики” готують там у ресторанах і які вигодовані бувають чеські гуси... Муся питала про Прагу, і він зумів витворити перед її очима образ старої Праги, домів, що стоять ще з Середньовіччя, герби цехів і гільдій на деяких домах і образ моста через Влтаву, на якому можна опівночі зустріти чорта.

Час до часу він схоплювався з місця і знову починав обіймати Мусю, але вона вже не вставала з стільця, а тільки відводила його руки — і він знову мусів сідати і говорити про Прагу і чехів.

— Ми хочемо вільної Чехії, — говорив він. — Ми того й у полон пішли, що яка нам рація битись за Австрію чи за мадярів?! Рус — це наш брат! Він нам допоможе стати незалежними.

Це була дивна надія, що для Мусі звучала неймовірно.

— Росія? Незалежність? — перепитала вона. — Хто вам це сказав? Росія хоче тільки панувати над усіма.

— Звичайно — рус — то великий брат, — погоджувався Вацлав щасливо. — Але він звільнить нас від Австрії, і тоді ми зробимо слов'янське панство, слов'янську державу — і в центрі буде Росія!

— Не в центрі, а вся держава буде Росія, — перечила Муся. — Росія вас не випустить. Тепер ви в австрійській імперії, а тоді будете в російській!

— Не! — весело кричав Вацлав. — Не! Так не буде! Ми будемо робити Слов'янську Федерацію. Нех Москва буде столиця! Вона заслужила, вона ма то право!

— Чим вона заслужила?

— Заслужила, бо вона за нас б'ється! За нашу свободу б'ється! — підскаочив знову Вацлав і, розкривши роля

почав грати модну ще перед війною пісню, яку Муся знала в російській мові:

Жив он, жив он, дух славянский,
Будет жить вовеки!
Гром і пекло, все напрасно
Против нашей силы!..

Вацлава не можна було впізнати. Зникли кудись со-лодкі очі закоханого і сласна посмішка людини, що любить добре поїсти і вдосталь випити. Тепер перед Мусею стояла людина, окрилена мрією, людина ідеї, ідеї про незалежність його нації. Яким способом все це могло бути пов'язане з Росією, Муся не розуміла, і якимсь підсвідомим передчуттям в ній прокинулася жалість до цього, такого ніби практичного, а по суті такого наївного чеха, що вперше розкрив себе перед нею, розкрив свою віру і надію в Росію Щось було фальшиве і невірне, щось випадало з його концепції, хтось хитрий і жорстокий потягнув не в той бік якийсь важільчик.

Але важіль було перетягнуто назавжди, і ніякі Мусіні спроби переконати Вацлава, що чекати незалежності від Росії не можна, і що ніякої Слов'янської Федерації вона не потерпить, не мали успіху. Вацлав фактично не слухав її, задивлений у свою мрію.

— Я еще детком бил, хлопчиком, — говорив він — а вже тоді мій отец говорив, що Русь прийде і звільнить нас від німців. Ми малі, нам треба або німцям коритись, або Росії чекати. . . Ця війна — вона звільнить усі слов'янські народи! Ти ще побачиш! Росія, і Польща, і Болгарія, і Сербія. . .

— Польща? — аж скрикнула Муся. — Та ж Польща тепер частина Росії! Чи ви думаєте, що Росія отак-о добровільно випустить її? Та ніколи в світі! А Україна?! Подивіться на Україну — чи ви думаєте, що Росія випустить Україну в якусь там федерацію?!

— Як не випустить, так з собою візьме, — безжурно відмахнувся від України Вацлав. — Бо Росія буде там, буде в центрі, як найбільший слов'янський народ!.. Але чому ти кажеш мені „ви”, моє серце? — знову схопився

він з місця і пішов до Мусі з обіймами. — Кажі мені „ти”, як я тобі. Адже ти кохаш мене? кохаш?

На щастя, тут прийшла мама, і Вацлав одразу набрав свого звичайного смирного і привітного вигляду.

— А він хитрий, — подумала Муся, і їй це сподобалось. Було щось приховане й невідоме в цій людині, а тому вона ставала цікавою.

З часом Муся почала втягатись у гру, яку затіяв Вацлав. То він стукав у її вікно з-заду будинку і знаками викликав її; то він писав їй листи, в яких розповідав, як її любить. І хоч ці листи виглядали смішно, перекручено і просто неграмотно, але саме за це вони подобались Мусі, ніби ця перекрученість надавала їм щирости. Вона ховала їх під накривку на своєму туалеті, щоб мама не побачила, і навіть часом брала якийсь з листів, особливо ніжний, чи дуже вже смішний, щоб перечитати ще раз.

Але мама таки побачила їх, і одного вечора, коли Вацлав прийшов до них, вона покликала Вацлава і Мусю до Мусіної кімнати і поклавши Вацлавові листи на столик, спитала підозріло спокійним голосом:

— Може, ви поясните мені, що все це означає?

Та Вацлав не зніяковів, а схопившись з місця, почав розповідати мамі, як він любить Мусю, і як Муся любить його, і як він сам хотів іти до мами просити благословення на шлюб.

— На шлюб? — ще спокійніше спитала мама. — А звідки я знаю, що ви вже не одружені?

— Не, не, не! — замахав руками Вацлав. — Не одружений!

— А як я можу знати, що ця пані на ваших фотах — ваша сестра, а не ваша жінка? — вже з загрозливими нотками в голосі спитала мама.

Муся, яка сиділа, злегка похитуючись в кріслі-гойдалці, спинила гойдання і подивилась на Вацлава. Той стояв червоний і розкуйовджений, але з своїх позицій не відступав:

— Сестра! Сестра! — твердив він і бив себе в груди рукою. — Я не могол женитись повторно! То сестра! То її діти!

Муся знову почала гойдатись, чекаючи, що скаже мама.

А мама втрачала вже спокій і все поглядала в Мусін бік, ніби запитуючи її, чого ж вона мовчить. Та Мусі здавалось, що все це її зовсім не обходить. Мама хотіла, щоб вона вийшла за Морозова, а Вацлав хотів, щоб вона вийшла за нього. Нехай вони собі це полагождать, бо їй, Мусі, однаково, за кого вийти заміж, якщо вже їм так притьмом треба, щоб вона виходила.

Вацлав ще говорив добру годину. То він розповідав мамі про свою родину і про те, що його батько був поважний чоловік і мав в Празі годинникарську крамницю; то доводив, що він справді агроном, і вона може про це спитати інших полонених і взагалі людей на дослідній станції, всі вони скажуть, що він знає свою справу! Потім виймав свої фота і доводив, що жінка на знімці дуже подібна на нього, бо вона його сестра... Під кінець Мусі стало нудно його слухати, вона вийшла до спальні, лягла на мамине ліжко і незабаром заснула.

Збудила її мама, коли Вацлава вже не було, але Мусі вже не хотілось ні слухати, ні говорити. Тому вона сказала шорстко і сухо:

— Може б ти дала мені хоч виспатись? — і пішла в свою кімнату.

Так справа шлюбу між Мусею і Вацлавом лишилась в якомусь невикінченому і невиразному стані.

— Та чи ти ж його справді любиш? — допитувалась мама, а Муся тільки втомлено відмахувалась:

— Ох, дай мені вже спокій з тими коханнями!

Проте вона тепер одкрито ходила з Вацлавом на Большую, а дехто із знайомих, запрошуючи Мусю, запрошував і Вацлава. Морозов все не повертався, і Муся почала надіятись, що він не приїде до них, а поїде впрост до Саратова.

Та одного вечора, коли всі Кульженки і Вацлав сиділи за столом, двері одчинились і увійшов Морозов. Ні з ким не вітаючись, він підійшов до Вацлава, схопив того за шию і закричав якимсь диким голосом:

— Ти що тут робиш? Ти чого сюди ходиш?!

Але Вацлав, хоч був нижчий і товщий за Морозова, звинним рухом викрутився в того з рук, одскочив під стінку, висунув вперед ногу і, закрутивши перед собою кулаками, закричав:

— Битись хочеш?! Будем битись! Я в Соколі призи брав! Давай! Ставай! Хто буде побитий, сюди вже більше не ходить! Давай!

Все скоїлось так швидко, що Кульженки тільки мовчки дивились то на одного, то на другого, аж доки тато, підвівшись, не заговорив таким тихим голосом, що у Мусі з переляку впало серце:

— Дозвольте, панове! Що це робиться? Ви в моїй хаті, а не в цирку! Чи ви хочете, що б я вас обох за двері викинув?.. Сідайте! — мотнув він головою на Вацлава, і той покірно сів.

— Сідайте й ви, — мотнув тато головою на Морозова — і той також сів:

— Ви вже допили чай? — звернувся тато до хлопців, які широко-розкритими цікавими очима дивились на всю сцену.

— Я ще хочу, — швиденько сказав Федя з очевидною метою ще залишитись в їдальні.

— Досить з тебе, — вирішив тато. — Марш у вашу кімнату і беріться за хатні завдання... Я сам прийду вас перевіряти, так що беріться одразу ж!

Хлопці покірно пішли з їдальні, але Володя спинився на дверях і погрозив Вацлавові кулаком:

— Як ви Олексу Григоровича хочете бити, так краще до нас не приходьте!

— Тепер поясніть мені, що тут робиться? — спитав тато, коли за хлопцями закрились двері.

— Як ви знаєте, Миколо Іоновичу, я люблю Мусю... І вона дала мені слово чекати, поки я скінчу університет,

— схвилювано почав Морозов. — А цей... цей негідник... цей обманщик... цей... словом, він використав час, поки мене тут не було, і почав спокушати Мусю...

— Як то — спокушати? — грізно вишкірився тато, і Вацлав одразу схопився:

— Не спокушати! — приклав він руку до серця. — Но, но... Кохам йо і мовіл йо, же кохам... Я полонений, але я человек! — раптом випростався він гордо. — Я мам право кохать! Не?!

— Кохати ви мали право, але не мали права їй про це говорити, — одрізав тато. — Бо й що ви можете сказати?! Ви — полонений, людина з чужої країни... Ми вас зовсім не знаємо — як ми можемо віддати вам свою доньку?! Ви мусіли мовчати! Чим більше її любили, тим твердіше мусіли мовчати!.. Але й вас, Олексю Григоровичу, я не розумію... Муся обіцяла вас чекати, це все добре... Але ж вона ще дуже молода... їй ще треба побачити світ... Її цікавлять інші люди, значить, їй треба дати трохи більше часу, що б вона перевірила себе... Після шлюбу буде вже пізно... А шлюб без кохання — важка річ, — раптом втомлено сказав тато. — Повірте мені, я бачив їх чимало: шлюб без кохання — це непереносна річ! Й коли одна сторона кохає — це також не допоможе. Повірте мені...

— Я розумію... Але ж я говорив з вами і з Оленою Юр'івною... — виправдувався Морозов, але тато перебив його:

— Я знаю, знаю... Ми любимо вас, як свого, ми звикли до вас, і були б певні і спокійні за Мусю, коли б вона вийшла за вас заміж... Я знаю... Все це так, але, бачите, Мусі щось в усьому цьому муляє — і з цим мусимо також рахуватись... А тепер, пане Вацлаве, я думаю, що вам найкраще піти додому. Чекайте, що Муся вирішить... Якщо вона схоче вас бачити, то напише вам листа... А як листа не буде, значить, вам нема чого до нас приходити. Ясно?

— Але ж могу я її бачити? Я хочу від неї самої тоді почути? — почав Вацлав, і одразу замовк під гострим і нетерплячим поглядом Кульженка.

— Я її не силував, і тепер силувати не буду, — сердито сказав той. — Я сам не московський купець... Положим, ви не знаєте, що це таке... Але однаково, я її силувати не буду, але й надокучати їй також не дозволю. Ясно? Всього кращого!

Тато встав і подав Вацлавові руку. Але той не здався і підійшов попрощатись з Оленою Юр'івною і з Мусяю.

— Пиши до мене! — попросив він Мусю. — Дуже тя кохам. Пиши і памкай про мене!

І гордо повернувшись, він вийшов з кімнати.

Муся хвилину сиділа тихо. Але це „памкай про мене” було таке різуче дитиняче, що Муся не витримала і фуркнула тихим сміхом. Мама здивовано глянула на неї і раптом і собі чмихнула, а за нею зарокотав басом і тато, — Ха-ха-ха...

Морозов здивовано дивився на них, не розуміючи їх сміху, переживаючи своє, важке і поважне, а Мусю, повернувши голову до вікна, побачила там викривлене від злоби і образи обличчя Вацлава, який, очевидно, вже з веранди почув їх сміх і тепер дивився на них, як дивиться загнаний у кут звір, з вишкіреними зубами і люто випнутими чоловічками очей. Зустрівши Мусін погляд, він махнув на неї рукою, нето погрожуючи, нето відганяючи її від себе, і швиденько збіг по приступках у двір.

Муся перестала сміятись так само раптом, як і почала і, вставши з стільця, сказала Морозову:

— Я втомлена. До побачення. Я подумаю і напишу також і вам.

А прийшовши до себе в кімнату, вона сіла і одним духом написала листа до Борисика Чванова в Бесарабію, що б він узяв її на працю туди, де він сам працює. Вона не писала йому ні про патріотичні завдання, ні про війну. Вона в ту хвилину не думала про них. Вона тільки просила Борисика негайно влаштувати так, щоб вона дістала працю і могла виїхати.

Через кілька день після цього, коли вона ще не написала ні Морозову, ні Вацлаву, від Борисика прийшла телеграма!

„Немедленно явиться Управление Первого Отряда Земсоюза, Кишинев тчк. Под’емные телеграфом тчк, Заведывающий отрядом Чванов⁸⁸).

І дійсно, ще в той же день прийшли телеграфом сто рублів, і Муся, щаслива і сяюча, почала збиратись у Кишинів.

XXIII

Муся їхала до Кишинева в піднесеному настрої. Їй здавалось, що тепер вона знає, від чого походили її нудьга й незадоволення. Десь там на фронті відбувались великі й страшні речі. Меси війська в сірих шинелях і в шинелях кольору хакі зударялись, і розходились, лишаючи вбитих і ранених. Меси цих військ сиділи у шанцах, підстерігаючи кожного, хто тільки висунувся на виду так, щоб його можна було поцілити. Меси війська з обох сторін горіли ненавистю і йшли на хитрощі й обмани, щоб тільки вбити у ворога більше людей... Це було незрозуміле, майже неймовірне, якесь несамовите явище — і Муся повинна бути там, в центрі, побачити і зрозуміти, як це буває війна і як люди, маси людей, старанно і відважно уживають рушниці, багнети, гармати, а тепер ще й літаки, щоб нищити одні одних...

Фронт! Щось героїчне і містичне було в цьому слові! Там творились страшні і захопливі події, там виявлялись герої і знавці, там її друзі, недавні студенти, а тепер офіцери, оті прапорщики, до яких всі ставились з легкою іронією і недовір’ям, оці прапорщики мусіли перші вилазити з шанців і бігти вперед з вигуком „ура-а-а!” — і всі салдати слухняно і захоплено бігли за ними на ворога... бігли під кулі й кулемети, на багнети і в чужі шанці — щоб відтиснути ворога на три метри назад.

Це було незрозуміле, а тому тягло до себе Мусю притягальною силою страшного, містичного, невідомого.

Але приїхавши в Кишинів, вона була гірко розчарована. Це було звичайне собі місто, губерніяльне місто Басарабської губернії, сонне навіть і тепер, не зважаючи на силу військових, що з різними відзнаками на раменах

і комірах, але всі в формі кольору хаки і широких галіфе над чобітьми метушились по місту.

Фронт був десь за сотні верстов попереду, і Борисик та його загін Земсоюзу у війні участі не брали... Хтось вирішив, що в Басарабії треба готувати позиції на випадок відступу війська, і тепер Борисик розпоряджався тим, щоб годувати саперів, які плянували шанці, і робітників, що їх нагнали звідусіль, щоб копати їх.

— Навіщо це робиться? — питала здивована Муся.

— Не питаєте, то вам не будуть брехати, — сміявся Борисик. — Ось, вивчіть розкладку, скільки яких харчів мусите видавати в день на душу — і тоді можете їхати на пункт.

— Як я маю їх годувати? — злякалась Муся. — Я в життю нічого не варила... Тільки марципани пекла — і то за Малаховцем...

— Ну, а ми маємо тут свого Малаховця — оцю розкладку. Тримайтесь її, і ніякий контролер вам нічого не зробить.

— Який це контролер? Ви?

— Ні, військовий контролер. Велике цабе! Всіх нас перевіряє. А годувати ви не бійтесь, там на це кухарі з саперів виділені. Вони знають, як варити...

Не встигла Муся ще навчитись як слід пов'язувати свою сестринську косинку, як уже її везли невеличким молдаванським возом до села, де була розташована саперна рота, яку Муся мала годувати.

Приїхавши туди, Муся побачила, що це — ще один шматок „Росії”, де нема жодного росіянина, крім наставлених владою начальників, і де люди цілковито не розуміють російської мови, більше того, не хочуть її розуміти і знати, не хочуть міняти своїх звичаїв і життя так, щоб це відповідало російським.

Але вони були скорені силою, а тепер тут, як і в Україні, школа уперто намагалась витравити з них своє і прищепити їм російське.

Та спочатку Мусі ніколи було над цим застановлятися, бо вона була вся перейнята думкою про те, чи змо-

же вона робити на пункті як треба, і не тільки, як треба, а — якнайкраще?

На другий ранок вона схопилась з ліжка, наче над нею хтось вистрелив, і побігла на склад видавати продукти. Але їй довелось чекати досить довго, аж доки прийшов якийсь салдат з мішком і сказав досить недбало:

— Здравія желаю, сестрице! Казали фельдфебель, щоб ви видали сюди цукор.

— Який цукор?

— А цукор на всю роту. Фельдфебель беруть цукор на всю роту, а тоді самі ділять.

— А це чому так? — спитала Муся і поглянула в свою інструкцію — мені про фельдфебеля нічого не сказано. Тут сказано, скільки кожен салдат і робітник має одержувати на себе... Як же фельдфебель буде його розважувати? Хіба в нього є вага?

— Навіщо ж йому вага. Він на грудочки розділяє. По дві грудочки на кожного, — пояснив салдат і щось хитре пробігло йому в очах. — По дві грудочки — і без мороки...

Муся трохи не скрикнула. Вона ще в Кишиневі виважила цукор і знала, що за розкладкою на кожного салдата припадає трохи не повних п'ять грудочок цукру... Звичайно, фельдфебелеві лишалась велика користь від системи, яку він завів. В той же час вона згадала пересторогу Борисика:

— Кожен так і дивиться, як би щось украсти... Але ми в такому положенні, що одверто воювати з ними не можемо... У них віддавна налагоджена метода, а ми для них — стороннє тіло, небажане і зневажане!... Тому пильнуйте салдатських інтересів, але війни з унтер-офіцерами чи й офіцерами не починайте.

Тому Муся тільки сказала стримано:

— У мене нова розкладка. Пришліть роту сюди, я буду видавати кожному салдатові його денну пайку.

Салдат м'явся і не відходив.

— Чого ви чекаєте? — здивувалась Муся. — Скажіть, щоб вели роту сюди, а то спізняться на працю... і буде неприємність... А бак вже давно кипить.

Салдат швиденько озирнувся навколо і прошепотів:

— Ви, сестрице, ще молоденькі і діла не знаєте... Фельдфебель не сам це робить... Вони з ротмістром діляться... Ви краще мовчіть!..

— Мене це ніяк не обходить, — сухо відрізала Муся. — Я тут на те, щоб видавати харчі за встановленою розкладкою. Якщо ротмістрові це не подобається, він може скаржитись контролерові.

— Та хіба я що?! — остаточно розгубився салдат. — Я тільки так, бо бачу, що ви молоденькі і діла не знаєте...

— Якраз я й знаю діло добре, — обірвала його розлючена Муся. — Тут у мене все написано, і так я буду робити, як написано. Зрозуміли?

— Зрозумів, сестрице... — пробурмотів розгублений салдат.

— То передайте фельдфебелю, щоб шикував роту і вів сюди. А де робітники?

— Робітники все тутешні... так що ми їм від себе видаємо...

— Також не порядок. Від них повинен приходити їхній староста, навіть коли вони беруть сухий пайок, а не варене на пункті...

До складу підійшла ще група салдатів з мішками.

— Павленко! Чого ти тут так довго? Фельдфебель казали, що б ти бігом вертався! А ти ще й цукру не набрав?

— А вам чого? — спитала їх сердито Муся.

Салдати презирнулись, підтягнулись і відповіли хором:

— Ми, сестрице, за хлібом для роти... Кожний для свого взводу...⁸⁴⁾

— За інструкцією, я маю хліб видавати кожному салдатові на руки, — твердо сказала Муся. — Хай фельдфебель швидче шикуює роту і веде на пункт! Доки я буду чекати?

Салдати ще раз презирнулись і майже побігли до села.

За якийсь час до складу увійшов чисто виголений, підтягнутий фельдфебель, підперезаний широким шкіряним поясом, на якому висіла шкіряна ташка.

— Фельдфебель Таранов, — відрпортував він, витягнувшись і приклавши руку до козирка картуза.

— Вільно, — сказала Муся, подаючи йому руку. Я сестра Кульженко, Марьяна Миколаївна. Чому ви спізнались? Я вже пів години чекаю.

Таранов ніяково стиснув простягнуту руку і нерішуче почав:

— Та ми досі сестрицю не трудили дуже. Вони видавали нам на всіх цукор і хліб і вже за пів-години були вільні.

— Тепер вона й від праці вільна, — сухо відповіла Муся. — А я своїм місцем дорожу і від інструкції відступатись не буду. Ведіть сюди роту.

Таранов хотів ще щось сказати, та коли Муся гостро кинула:

— Я все сказала! Чого ви стоїте?. — він за звичкою віддав честь, повернувся на закаблуках і вийшов.

Так Муся виграла свій перший бій у боротьбі з Тарановим і була горда за себе, не підозріваючи, що кинула виклик цілій системі і досить важливим матеріальним інтересам багатьох людей; не підозріваючи, що це був тільки початок, тільки оголошення війни, а справжні бої проти неї розгоряться пізніше.

Правда, тепер вона мала за собою всю роту. Салдати здивовано дивились на ту кількість цукру й хліба, яка припадала на кожного, потім швиденько ховали його й з веселими обличчями дякували:

— Спасибі, сестрице!

Незабаром Муся вже добре вивчила всі правила неумудрого салдатського куховарства і була б цілком щаслива, коли б не жахлива російська лайка, отой уславлений російський цинічний „матюк”, який виривався з уст кожного салдата механічно, без злоби, як необхідна примовка. Перші тижні вона терпіла, приглядаючись до роти і до її командира ротмістра фон-Кравіца, що прийшов до

неї з візитою і одразу ж почав говорити їй глузливі дурниці.

— Господи! Кто єто такого младенчика на войну пустил? — ехидно жмурих він очі, пускаючи клуби диму з цигарки. — Вам еще в колыбельке лежать⁸⁵).

— Не турбуйтеся, — сухо відповідала Муся, — вже я дам собі якось раду.

Але вона бачила майже неприховану ворожість ротмістра. Бачила, що мусить добре пильнуватись, бо цей їй нічого не спустить, а ще й сам вигідає.

Але російська лайка допікала їй так, що вона таки вирішила, щось із нею зробити, якось проти неї оборонитись. Матюк висів у повітрі, вбиваючись в вуха навіть молдаванам, які не дуже розуміли, що вони говорять, але були задоволені, що вивчили нарешті щось із російської мови. Її хазяїн — спокійний, статечний молдаван, уже лаявся матом на коня, коли запрягав його, а п'ятилітня донька його Маріца, яка нічого іншого не знала по-російському, лаяла матом свою зроблену з кукурудзяного качана ляльку.

Салдати-кухарі, які ввічливо розмовляли з нею, обертаючись, одразу починали лаятись, чи на картоплю, що дрібна, чи на казан, що вмурований зависоко, чи просто так, розповідаючи якісь свої пригоди чи спомини.

— Російська культура, — думала Муся глузливо. — З одного боку Толстой, а з другого — всенародна матерщина!

Набравшись духу, Муся сказала фельдфебелеві зачекати, коли він хотів одного ранку розпустити роту перед чаєм.

— Я хочу їм щось сказати, — пояснила вона і помітила в завжди холодних і недоброзичливих очах фельдфебеля якийсь вогник радості. Але він мовчки повернувся до салдатів і скомандував:

— Смирно! Сестриця хочуть щось вам сказати.

Ряди вирівнялись і салдати усталились на Мусю. В роті їй раптом пересохло, серце забилося і захотілось кудись втекти від цієї маси уставлених на неї, здебільшого

байдужих очей. Та вона глянула на фельдфебеля, підтягнулась внутрішньо і почала:

— Я думаю, що у нас тут усе йде добре. Ви робите своє діло, а ми стараємось вас добре годувати... Але є одна річ, яка робить моє життя тут нестерпним... Це — ваша лайка. Ви її й не помічаєте, а я до неї не звикла, і мені краще, щоб мене хтось батогом одшмагав, ніж чути, як ви лаєтесь... Ви ж бачите — вас багато, а я одна... Тому я прошу вас, стримуйтесь від лайки... Принаймні, хоч тут, на пункті стримуйтесь... та й у селі краще бережіться, бо ви вже й малих дітей навчили лаятись... Це все.

Муся замовкла, а рота також стояла мовчки, і навіть фельдфебель дивився на Мусю розгублено, з напіввідкритим ротом.

— Це все, — повторила Муся йому, боячись, що вона зробила з себе посміховище. — Нехай люди беруть чай!

Таранов підтягнувся, ніби очунав і якась несамовита спазма пробігла його обличчя. Він хотів гукнути команду, але щось перехопило йому горло, і він тільки махнув рукою, пробурмотівши:

— Вільно. Бери чай! — після чого одійшов, майже відбіг убік за кухню, і Муся почувла якісь чудні звуки, ніби когось душили за горло, а він, задихаючись, виривається.

— Сміється, — подумала вона. — Сміється. — Тепер я вже проти лайки нічого не вдію.

Вона приглянулася до салдатів, що підходили до кубу по окріп. На обличчях у них блукала якась невиразна усмішка, чи то сорому, чи то сміху, чи то співчуття.

— Але тепер вже мені нема вороття, — думала Муся. — Мушу домагатись свого!

Так почався новий період її праці на пункті, коли при вході Мусі всі кухарі одразу замовкали, а якщо хтось і починав щось указувати другому, то незабаром давився якимсь невисловленим словом і замовкав. Згодом Муся помітила, що кухарі ставлять перед пунктом сторожу, яка

зникала як тільки Муся починала вибиратись на пагорбок, де була кухня.

— Це він їх попереджає, що я йду, — думала Муся. — Щоб вони стереглися... І нехай... Нехай хоч при мені стережуться!

Вона відчувала якесь зворушення і вдячність до цих бородатих людей, що бодай так намагались охоронити її від них же самих.

Це надавало якогось повнішого змісту її нудній роботі на пункті і ніби пов'язувало її ближче з отим „народом”, про якого так багато говорилось колись поміж батьковими друзями.

З цим самим зворушенням і певною гордістю, що вона зуміла таки вислужити від салдатів трохи уваги до себе, зустріла вона й ротмістра фон-Кравіца, який несподівано з'явився на пункті після обіду в неділю. Він наказав вишикувати роту.

— Як ви, їжею довольні? — спитав він і рота відповіла дружньо й задоволено:

— Довольні, ваше високоблагородіє!

— Скарг нема?

— Нема, ваше високоблагородіє!

— Добре, — сказав ротмістр і роздумно погладив собі вуса... — Добре.

Він помовчав, вдивляючись в обличчя салдатів, і раптом звернувся до одного і спитав:

— Іваненков, а как это будет по русски? — і він сказав щось довге молдаванською мовою.

Салдат дивився на нього, не відриваючи очей, і відповів чітко і ясно:

— Так і так вашу мату, ваше високоблагородіє!

— Вот дурак! — пробурмотів ротмістр серед напруженої мовчанки роти.

„Це він навмисно”, — думала Муся, палаючи від гніву й сорому. — Навмисно, щоб осоромити мене перед салдатами... Але він не має права: Я — сестра! Я йому покажу!

Не надумуючись, вона повернулася і пішла з пункту.

— Сестра! Марьяна Миколаївна! — побіг за нею ротмістр. — Хвилиночку! Я дуже шкодую, що так сталося... Я не думав, що цей дурень... Хвилиночку!

— Хто дурень? — кинулась на нього Муся. — Хто?! Салдат, що відповів, чи офіцер, що питав?! Та мені з вами нема чого говорити! Ми поговоримо в контролера!

Вона збігла з пагорбка і майже побігла додому, почувавши, як гіркі й пекучі сльози образи підступають їй під очі! Тільки захряснувши за собою двері, дала вона волю сльозам. Досі ще ніхто не смів її понижувати чи ображати. Навпаки, вона звикла, до певної пошани й до любови до себе, до особливого, шанобливого ставлення до неї. А тепер цей ідіот, цей салдафон, цей проклятий німець буде ображати її!

Виплакавшись як слід, Муся сіла і написала скаргу контролерові за прилюдну образу і підривання її авторитету перед „нижніми чинами”. Подумавши, вона написала про все і Борисикові Чванову.

За пару днів приїхав контролер. Це був невисокого росту досить товстий чоловік, який бував на пункті вже й раніш і невідомо чому казав називати себе „Сева”.

— Так, знаєте, простіше... Ми всі тут працюємо, як друзі, як вірні батьківщині росіяни, то навіщо нам чини і умовності, — пояснював він. — Я-людина весела, і мене всі завжди називали Сева.

— Що тут у вас, „бой русских с кабардинцами?” — весело спитав він, входячи в хату, і зараз же примовк, бо в кімнаті була не тільки Муся, а й Борисик Чванов, який сказав сухо:

— Так. Здається, ротмістрові нудно без війни, в заплілі, от він і розважається тим, що ображає жінку. І до того ж — сестру під час виконання її обов'язків. Ви знаєте, що це — дисциплінарна провина.

— Ну, чому вже одразу й провина? — заспішив Сева. — Ми — люди культурні, можемо поговорити між собою, обміркувати, як краще зробити... Для чого одразу рапорти й суди?!

— Яка ж це культурна людина буде лаятись останніми словами в присутності молодої дівчини? — спитав Борисик, і Муся здивовано побачила, як чоловічки його очей випинаються від гніву, неначе гострі колючки. — Цивільного за це б'ють, — казав далі Борисик, — а військового, та ще й офіцера повинен судити військовий суд!

— Я розумію, я розумію, — сказав контролер. — Але є ж і друга сторона медалі.

— Наприклад, яка?

— А от, наприклад, фельдфебель рапортував ротмістрові, що знайшов у салдатів книжечки, і виявляється, що це сестра Кульженко їм давала... Бачите, кожен розважається на свій лад... Це — війна, нерви у всіх розтріпані... от вони й починають... Той дурні жарти робить... ця книжечка роздає... Все це треба обміркувати спокійно, розсудливо, як належить культурним людям...

— Які ви книжки роздавали? — сердито обернувся Борисик до Мусі.

— Та цілком легальні книжки, — виправдувалась Муся, не розуміючи, чому Борисик сердиться. — Короленка „Ліс шумить"... потім іще щось... Кожний салдат може їх купити за десять копійок...

— Але не кожний салдат піде їх купувати, — так само чемно, але з деяким підкресленням вів своє Сева. — А тут ви їх їм в руки даєте... Ну, вони й читають.

— Та ж вони неділями просто дуріють з нудьги, — обстоювала своє Муся. — Краще нехай читають книжки, ніж пиячать...

— Хто знає? Хто знає? — пересмикнув плечима Сева. — Не нам судить, що краще і з якого погляду... Тому я думаю, нам краще про все це забути... І про образу сестри, і про порушення сестрою порядків... Просто забути й кінець...

— Не могу забути, — уперся Борисик. — Це вже вдруге нам цей ротмістр неприємності робить... Заберіть його звідси, так я не буду рапортувати...

— Та куди ж його заберу?

— Пошліть його на фронт! Бачите, який у нього воєнничий темперамент! Нехай він його на фронті проти німців виявляє!.. В усякому разі, заберіть звідси... Гідність російської жінки і сестри вимагає цього! — сказав він напушено, і ця фраза, що звучала ніби цитата з офіційного наказу, вплинула на „Севу”.

— Маєте рацію. Цього не можемо забувати...

Так за кілька днів, ротмістр фон Кравіц виїхав кудись у другий повіт, а до села переїхала ще одна рота саперного полку, що провадив окопні роботи. Через тиждень Муся одержала від начальника полку, полковника Сучкова запрошення приїхати на вечірку, яку він влаштовує для всіх відділів Земсоюзу, що працювали в тій околиці. Прочитавши запрошення, Муся кинула його на стіл. Їхати їй на вечірку не хотілось. Обслуговувати дві роти було важче і вона стомлювалась. А крім того, вона почала готуватись до іспитів у Червоному Хресті, і кожний вечір сиділа над підручниками.

Але до неї приїхала старша сестра, яку всі звали „Мати-Теофаниха”, бо піклувалась всіма, ніби вони й справді були її діти, хоч сама була такого ж віку, як і інші.

— Ви конче мусите поїхати, — умовляла вона Мусю. — Ви тепер у полковника героїня! Він з ротмістром воював уже кілька місяців, але в того є зв'язки в штабі, то полковник нічого не міг зробити!.. А тепер отаке дівча і добилось того, що ротмістра бодай забрали звідси... Звичайно, він хоче на вас подивитись. Обов'язково приїздить.

Муся поїхала і, після короткої розмови з полковником, вже й сама не знала, що було гірше — полковник чи ротмістр.

У полковника Мусю застала майже всіх службовців свого пункту. Довголиций рудий Божинський-Божик, що був помічником Борисика, пахкав своєю люлькою в кутку і прижмуривши очі стежив за тим, що робилось в кімнаті. Мати-Теофаниха і її сестра, блондинка з чорними очима, яку всі звали „Вірочка-Зірочка” — стояли перед столом, на якому були розкидані якісь церковні речі,

що виглядали не на місці, розгублено і ніби засоромлено серед військових форм і суворої обстановки полкового штабу. Мусін приятель і прихильник, Яків Фридієв, якого прозвали „Фідій-різник” стояв біля Божинського і почувши Мусін голос пішов до неї. Він мав „курячу сліпоту” і нічого не бачив після заходу сонця, а тому йшов обережно, навпомацки, витягнувши вперед руки. Муся взяла його за одну руку і допомгла пройти до неї.

— Мусічко! Тікаймо! — шепнув він їй. — Це чиста божевільня! Тікаймо!

Але полковник вже ішов до Мусі, простягаючи привітно руку:

— Дуже радий! Дуже радий!.. Ось, прошу, підходьте до столу. Тут такі речі, яких ви, може, ніколи й не бачили.. Ця митра, бачите, — взяв він розшиту камінням митру з дорогої парчі, — це точна копія митри київського митрополита.. Я, як був на відпустці, так спеціально поїхав у Київ і просив дозволу змалювати.. Точна копія.. І камені такі самі..

— А хто вам її зробив? — здивувалась Муся.

— А тут у мене майстерня, — недбало кинув Сучков.. У мене тут так шиють, що навряд і в Лаврі так зуміють!.. О, бачите цей набедреник? Я для нього парчу аж з Греції виписав.. Все одіння таке! Все! Я вам зараз покажу..

Він швиденько зібрав усе накидане на столі і вийшов у сусідню кімнату.

— Це він серйозно? — спитала Муся пошепки.

— Це — дуже серйозно, — скривив губи Божинський-Божик. — Думаю, що це справа психіатра, а не наша!.. А втім, кажуть, що він дуже здібний інженер.. Він в саперах все життя, а, бачите — мрія його он куди тягне — в Лавру!..

Вони сиділи, перешіптуючись, аж доки двері не відчинились і в них став справжній архиєрей. Муся за звичкою встала з місця, і тільки тоді пізнала, що це — Сучков. А він підніс руки з дикірієм і трикірієм і цілком серйозно поблагословив їх:

— Мир вам!

— Іспода еті деспота! — пророкотіла гармонійна відповідь, і Муся побачила за Сучковим у другій кімнаті кількох салдатів, що старанно співали, а один з них керував хором, весь час озираючись на Сучкова.

Сучков зробив ще кілька церковних „возгласів”, на які хор старанно відповідав, і, видимо, задоволений загальним враженням, заявив:

— Але молодим панночкам нецікаво слухати архієрея. Їм цікавіше з ним потанцювати!

Він церемонно схилився перед Мусею і, не встигла та ще зрозуміти, чого він хоче, як він уже схопив її і почав танцювати. З бічної кімнати одразу ж почувалася музика, і Муся, через спину Сучкова, побачила, що той самий салдат вже диригує малою духовою оркестрою.

Мусі було до сліз соромно танцювати перед очима салдатів з оцим чудним полковником, перерядженим у архієрея. Їй здавалось це блюзнірством і насмішкою над цими самими салдатами, які мусіли без розмов і роздуму виконувати всі накази цього, видно, не цілком нормального чоловіка. Як тільки Сучков випустив її і взяв танцювати Вірочку-Зірочку, Муся непомітно вислизнула на веранду.

Вийшла і спинилась. По обидва боки сходів на веранду, навантажені важкими ранцями на спинах, з рушницями і скрутками через плече, хоч була тепла весняна ніч, стояли витягнувшись два салдати.

— Добрий вечір, — почала Муся і спинилась, бо побачила, що вони стоять покарані, не сміючи рухнутись і маючи на собі весь салдатський виряд. Але й мовчати, ніби не бачучи їх, також було неможливо, і Муся тихенько спитала:

— За що це вас? — хоч знала, що покараним не дозволено говорити, як і їй не треба було питати.

Та раптом молодший з салдатів люто прошепотів:

— Не так йому тясьму на епітрахиль пришили — за це й стоїмо! Вже п'яту годину отак держить!

Старший пересторожливо скосив на нього очі і мовчав, ніби говорячи:

— Кому ти скаржишся? Вони всі однакові! Вони танцюють собі з ним — то чого тобі від них чекати?

Муся оглянулась навколо. Все було чуже і нереальне. Чого вона стоїть на веранді якогось дому в Басарабії, а за її спиною в кімнаті напів-божевільний полковник танцює в ризах архиєрея! Чого танцює Теофаніха, замість учити свою біологію?! Для чого цих салдатів одірвано від їхніх хат і послано сюди пришивати тьасьму на епітрахилі? Ніщо не мало сенсу, все було перекручене ніби навмисне, і де ж було оте обов'язкове правило поводитись порядно і бути доброю, про яке стільки вчила її мама? І де було оте правило, що народ — це головна сила і джерело мудрости, про яке завжди говорив батько?! І де ж був отой патріотизм і служіння батьківщині, про яке кричали щодня газети?.. Невже російська армія має тільки отаких офіцерів, як ротмістр, що обкрадає своїх же салдатів, чи цей полковник, що відриває саперів для того, щоб вони шили йому ризи?!.. Іде війна — страшна війна, що триває вже третій рік, а вони навіщось сидять у Басарабії, беруть гроші, витрачають продукти, перекопуєть шанцями сади й виноградники.

Мусі стало страшно від того безглуздя, що робилось навколо неї і що вона робила сама, і, рвучко повернувшись, вона пішла назад у кімнату.

— А ось де ви! — закричав Сучков. — Ось де ви, героїня нашого часу! — Він хотів знову повести її в танець, але Муся вирвалася.

— Не хочу, — сказала вона, не надумуючись. — Наставили салдатів по всьому дворі на кару, і хочете, щоб нам тут було весело! Мені ніяково танцювати, коли вони там стоять!

— Бойова панночка! — ухвально покрутив головою Сучков. — Недаром ротмістра виставила! З вами краще не зачинатись, — підморгнув він і сказав одному з офіцерів:

— Поручник Манько, скажіть там цим бовванам, що можуть йти!

Після цього, переможно закрутив Мусю у шаленому вальсі.

Вирватись з вечірки Мусі пощастило тільки пізно вночі, і їдучи, вона дала собі слово, що більше ні на які вечірки не поїде, і на другий день вислала прохання на дозвіл скласти іспити на сестру Червоного Хреста.

— Нема ніякої рації стирчати тут, — пояснювала вона Борисикові, старанно підіймаючись на стременах в такт ході коня. — Краще вже було сидіти в Києві і вчитись... Тут я тільки марно час витрачаю...

— Марно трачу на чужині молоді свої літа, — заспівав Борисик, жартуючи.

XXIV

Поїздки на конях разом з Борисиком почались якось випадково і дуже швидко перетворились у подію, якої Муся чекала цілими днями.

Ще під час їх боротьби з ротмістром Борисик запропонував їй поїхати верхи на пукнт Теофанихи.

— Це трохи розважить вас, наберетесь нових вражень... не можна сидіти тут і тільки й думати про ротмістра, — сказав він.

— Але ж я не вмію їздити верхи, — призналась Муся, ніби в якомусь гріху.

— Це погано! На війні ви ніколи не знаєте, що трапиться — а може вам доведеться тікати, а ви навіть не знаєте, як до коня підступити! Мушу вас навчити.

Так почались їхні спільні прогулянки верхи. Муся сідала одного з обозних коней, і вони їхали кудись за село, поміж хвилясті круті пагорби, покриті рожевими від цвіту мигдальними деревами та абрикосами, від яких розливавсь по всій околиці п'янкий, гіркуватий запах.

В ці поїздки Муся довідалась про Борисика більше, ніж знала за весь час зустрічей на Жилянці. Він розповідав про довжелезні ночі на Півночі, де він відбував заслання, про безконечну темряву, яка гнітила людину, як гнітили її і літні вечори, залиті невиразним, блідим світлом, яке не давало змоги працювати, і в той же час відбирало сон.

— Там легко з пунктику з'їхати, — говорив Борисик. — Я врятувався тим, що створив собі любовний роман... Хоч, мабуть і це не врятувало б мене від божевільні, коли б мене не звільнили.

— У кого ж ви закохались? — питала ніби недбало Муся, почувуючи, як щось схопило і стисло їй серце.

— У французьку маркізу, — відповів серйозно Борисик. — Вигадав собі таку маркізу, назвав її „Ксав'є — де Монтепен, і вигадував собі з нею неймовірні пригоди... Ніч довга, і мої пригоди були також довгі й детальні...

— Але ж Ксав'є де Монтепен — це французький письменник!

— Так, я знаю. Але це мені не перешкоджало. Вдень я робив усе, як належало, навіть складав гербарій мохів... А як надходив вечір, я укладався в ліжку й марив про свою маркізу... Коли б я те записав, напевно вийшов би роман на тисячу сторінок, — сміявся Борисик, а Мусі стало радісно і легко, що роман був тільки в уяві, і ніяка справжня жінка не має над ним влади.

„Він буде мій”, — сказала собі Муся, злазячи з коня після однієї з поїздок і дивлячись услід Борисикові, якого спішно викликали телефоном до Кишинева. — „Він буде мій... Як він мене не полюбить, я напишу йому сама... Так, напишу, як пушкінська Татьяна... І тоді буду коло нього все життя, і більше мені нічого не треба!”

Хвиля безконечної ніжності залила її серце. Вона поглянула навколо і вперше побачила красу в усьому, що було навколо неї: в карому коні, якого від неї забрали, і в кухарі Павлі, що того коня відводив, навіть у золотих соломинках, що тихенько ворушились під вітром на землі. Вона глянула на небо і застигла, вражена його несласаною красою. Глибока блакить його блідла до заходу, і там непомітно переходила у рожеві й племінні смуги, які сходились у центрі, у вогняному колі сонця, що прорізало золотими променями і рожеві смуги і блакить.

— Як краса наш світ! — плутано пробігали в її голіві розірвані думки. — Яка краса все це разом — і сонце, і небо, і цей двір у Басарабії... і ці далекі порожевілі від заходу дерева... І яке я ніщо в порівнянні з цією красою!.. з цією величчю... Але коли нема мене, щоб цю красу бачити й відчути, то для чого вона? Яке значення має без мене цей німий світ?.. Інші люди бачать його інакше, я інакше... без мене світ не має ніякого значення... Ось, що, власне, означає та теорія Шопенгавера, про яку так довго розповідав їм професор Гіляров на лекціях історії філософії!..

Муся поспішила в кімнату, щоб записати ці думки... .

— Найперше мушу записати оцей день і число... Сьогодні я зрозуміла, що люблю Борисика... І сьогодні я зрозуміла, що краса світу — все в мені, в тому, як я бачу його... , — писала вона, коли в двері постукали і якийсь селянин простягнув їй папірець:

— Телеграма вам, сестрице.

— Телеграма? — Муся злякалась, бо телеграма для неї означала чиясь хворобу або смерть.

Але телеграма була від Червоного Хреста. Її запрошували приїхати до Бендер складати іспити.

— Чому аж до Бендер? — невдоволено питала себе Муся, яка думала, що іспити можна буде скласти в Кишиневі.

Але довго думати не доводилось, і вона побігла до ротного телефону передати цю новину Борисикові. Він ще не встиг доїхати до Кишинева, а відповів його другий заступник Левенгорст, який хвалився тим, що він нащадок розбитих під Полтавою шведів.

— Мусічко! Як же ми будемо без вас? — говорив він жалісно. — Без вас відділ пропаде і доведеться нам закривати крамничку!

— Обійдетесь якимось, — відповіла Муся, шкодуючи, що поспішила подзвонити і так утратила нагоду ще раз поговорити з Борисиком.

Правда, він приїхав її вирядити і привіз Вірочку-Зірочку, щоб заступила Мусю на пункті. Він перев'язав

Мусіну солом'яну валізку і здушив іншу, яка ніяк не хотіла закриватись. Все це було серед метушні, на людях, серед здавання грошей і продуктів Вірочці, серед останніх розпоряджень, виплат, прощань... Коли Муся опам'яталась, вона була вже в потязі на Бендери.

— Нічого, я ще вернуся, — потішала вона себе. — Я скажу йому, як його люблю... А коли мене одразу пошлють де-інде, я напишу йому листа...

XXV

В Бендерах її знову закрутили події. Испити вона здала швидко і досить добре, хоч часом їй здавалось, що лікарі питали її, не дуже вслухаючись у відповіді, ніби їх підганяла якась інша думка, а вони підганяли Мусю. Щойно вона одержала посвідчення, як їй одразу було виписано відрядження їхати до перехідного шпиталю в Чернівці. Вона мала час тільки написати додому про нову адресу та коротко сповістити про себе Борисика й Теофаніху, як вже сиділа в вагоні другої кляси серед інших сестер і офіцерів. Це був сорт людей, з якими їй не доводилось зустрічатись, з якими вона не знала, як поводитись і як тримати себе.

В її оточенні, в колі її знайомих і друзів, офіцери були завжди об'єктом легкого глузування і зневаги, як люди тупі, що не могли зробити ніякої іншої кар'єри і тому йшли в армію. Та від розмов у вагоні за короткий час їзди вона побачила, що офіцери воєнного часу не мали нічого спільного з кадровими військовиками. Це були переважно учителі, агрономи, студенти, службовці, словом, — люди того кола, яке вона знала добре, і це надало їй певности в собі й відваги.

Сестри також були не всі однакові. В одному купе, двері якого були розчинені, ніби запрошуючи кожного зазирнути туди, сиділи дві немолоді вже дами у формах сестер. Вони тримали в руках папіроски, а заложені одна на одну ноги було видно трохи не до колін. Коли хтось проходив повз їх купе коритарчиком, вони зиркали на нього злегка підведеними очима. Муся входячи в вагон,

проминула це купе і сіла в сусіднє, де вже сиділа якась сестра.

— Оце — наша, — подумала Муся, злегка кивнувши їй головою і намагаючись покласти на сітку свої валізки. Молодий офіцер-артилерист одразу кинувся допомагати їй, а Муся, сівши біля сестри спитала:

— Ви з яких курсів?

— Хіба це одразу видно? — засміялась та. — З Бєстужівських, а тепер їду в Чернівці.

— І я також, — зраділа Муся, — Давайте разом кімнату шукати.

— Вам і шукати не доведеться, — втрутився артилерист. — Там кімнати всі реквіровані і на обліку: вам уже напевно якусь призначено...

— А яке це місто — Чернівці? — спитала Муся.

— Гарне місто, європейське, — відповів артилерист. — Обов'язково підіть й подивіться на палату митрополита... Гарний будинок... І знаєте, — додав він, трохи знижуючи голос, — там всі написи у двох мовах — в німецькій і в українській.

— На чому написи?

— Всі офіційні написи на вулицях, усі повідомлення, остероги на залізниці, все раніш робилось у двох мовах.

— А тепер?

— Звичайно, тепер вже тільки в одній, — відповів офіцер, примружуючи очі на Мусю. — Тепер ми видаємо всі накази в російській мові... Та ще часом даємо переклад в німецькій.

— Не розумію, чому! — уперто вела своє Муся. — Напевно ми мали б більше прихильників, коли б говорили до людей в їх мові. Чому до німців можна, а до українців ні?

— Це справа уряду, не наша, — недбало кинув артилерист, а сестра обережно штовхнула Мусю коліном.

— Ми й так маємо там багато прихильників, — говорив далі артилерист. — Серед русинів багато таких, що тільки й мріють про Росію... Коли я був в Галичині,

так там навіть серед уніятів був великий відсоток так званих москвофілів, які чекали на прихід наших військ. . . Ну, а тут, у Буковині, всі православні, так що тут ніяких суперечностей і поготів нема.

Муся мовчала, не стільки від обережності, як від здивування. Це ж говорилося про ту саму Галичину, яку так палко обороняв дядя Вася, як центр і опору українства. Як же там могли чекати російських військ? Навіть в самій Україні є люди, що хочуть поразки Росії, а тут чужі, австрійські піддані і мріють про Росію?!

— Ви з університету? — спитала вона.

— Ні, я тільки встиг скінчити учительську семінарію, як вони погнали мене в школу прапорщиків. . . Так оце й стріляю, скоро вже третій рік. . . Був на німецькому фронті, ледве живий вихопився. . . А оце, спасибі, шлють проти австріяків — тут значно легше. . .

Для Мусі це була не новина. Ще в шпиталі, коли солдатів виписували, вони мріяли, щоб їх послали проти „австріяків”. Німці — це було грізне слово, це були обраховані наступи, злива артилерії і вояки в сірих шинелях, що одчайдушно і в той же час обмірковано йшли в багнети на наші війська.

В Чернівці вони приїхали ввечорі, переночували на пункті Червоного Хреста і вранці вже мали всі папери і кімнатку у тихій бічній вулиці Чернівців.

— Маєте двадцять чотири години на влаштування ваших справ, — сказала їм старша сестра. — Завтра о восьмій годині явитись у шпиталь.

Мусі і Галі, як звали сестру, з якою вона їхала, не було чого багато влаштовуватись. Домовившись з господинею — молодого німкинею, про ранішні сніданки, вони пішли оглядати місто.

„Уважайте на потяг”, — прочитала Муся, спиняючись перед написом на переїзді залізниці.

— Потяг, а не потяг, — виправила її Галя. — А ще українкою себе називаєш!

— Хіба це по-українському? — здивувалась Муся. — У нас селяни завжди казали „поїзд”.

— Значить, селян уже русифікували. Їм можна не знати, — повторила Галя, ніби луною колишні Васіни слова. — А ти — курсистка, інтелігентка. Ти повинна знати!

— Ходім, пошукаємо, що тут іще по-нашому написано, — захопилась Муся, і вони добрих дві години ходили Чернівцями, прочитуючи написи і не завжди розуміючи їх.

— Може, це й по-українському, — покрутила Муся головою, — але не по-нашому!

— А мої, милі супутниці! — закричав хтось до них, махаючи рукою з другої сторони вулиці. Вони придивились і пізнали свого супутника-артилериста, який спішно переходив до них. — Оглядаєте місто? Правда, гарне?

— Справді. Тихе і чисте.

— Європа, — сказав артилерист, підморгуючи. — А може б ми зайшли до каварні? Це тут усі роблять, — сказав він, побачивши, що дівчата вагаються. — Не бійтесь, це абсолютно пристойно і сестрам дозволено. Тутешні люди в каварню ходять цілими родинами... Я б вас у щось таке, невідповідне, не запросив!

Коли вони всілися за столиком, він говорив далі, все з тією ж трохи неприродною веселістю:

— А я завтра вже на позиції їду! Дістав наказ! Здається, буде тут гаряче! Матимете ви досить роботи!

— Може наші наступ починають? — з надією спитала Муся, на яку, як і на всіх, гнітюче впливали вістки про безупинні прориви і відступи російських військ.

— В наступ! Тільки не ми, а німці.

— Вже й тут німці? — ахнула Муся.

— Вже й тут! — хитнув головою артилерист. — Не встиг від них там вирватись, так вони вже тут. Ганяються за мною, прокляті!

Непомітно, вони допили каву, непомітно пішли блукати якимись вулицями, захоплені тим, що кожний відкривав про себе, своє життя, мрії, минулі розчарування і прагнення в будучині. Ще кілька днів тому невідомі одне одному, тепер вони йшли неспішною ходою, від-

криваючи себе вільно й без надуми, розповідаючи речі, про які ніколи не говорили навіть з рідними... Коли нарешті вони дійшли до дому, де мешкали дівчата, новий знайомий записав їх адресу.

— Може, напишу, — сказав він усміхаючись. — Часом буває дуже нудно сидіти на позиції, десь коло батареї та чекати сигналу... Найкраще, коли в такі хвилини є кому написати листа... Додому не можна, там нічого не зрозуміють!

Вже лежачи в ліжку, Муся задумалась над тим, як вірно це він підмітив. Не тільки її дім, а вже навіть загін у Басарабії здавався їй тепер іншим; таким безпечним, спокійним, загородженим від страху і смерти очима салдатами й офіцерами, що сиділи на позиціях, чекаючи сигналу йти на смерть і убивати інших. З передпокою війни, що був у Басарабії, Муся опинилась тепер у її майстерні, і війна глянула на неї своїм байдужим, смертним оком.

На другий день, у шпиталі, війна і смерть щільно підійшли до Мусі, і вона мусіла жити поруч з ними, скоряючись перед їх владою, а проте намагаючись вирвати від них бодай кілька жертв.

Це був великий триповерховий будинок, якась школа чи гімназія, де клясні кімнати були заставлені ліжками, а в учительській робились операції. Мусю нашвидку познайомили з сестрами й лікарями, і відразу ж послали до палат, міряти температуру, брати пульс, розносити ліки, класти баньки і компреси, — словом робити усю рутинну роботу сестри. Ранених було багато, але через кілька днів Муся вже уклала для себе розклад праці, і хоч їй треба було завжди поспішати, встигала зробити все, і навіть поговорити з деякими легко-раненими і написати кілька листів, все з тими безконечними поклонами. Шпиталь був евакуаційний, ранені довго не залежувались, їх тільки підготовляли для того, щоб вони могли витримати довгу дорогу назад в Росію.

В один з таких, трохи вільніших днів, Муся пішла шукати Галю, яка працювала на другому поверсі.

— Хто такий Пустовійт? — спитала вона, виймаючи з кишені листа. — Якийсь Пустовійт прислав мені листа...

— Так це ж наш артилерист, — радісно сказала Галя. — Що він пише?

— Гарно пише, цікаво.

Муся передала листа Галі придивляючись, як у тої засвітились радістю очі.

„Дорогі сестрички, — читала півголосом Галя. — „Сиджу коло батареї. Незабаром стане темно, а я думаю, як приємно було сидіти з вами в кав'ярні і їсти кафе-глясе! А хоч і не — кафе-глясе, то бодай звичайний чай — але пити його разом з вами... А як і не чай, так просто сидіти з вами, і щоб земля не здригалась від артилерійської стрілянини... Ми трохи підсипали німцям, і вони мусіли замовкнути, тому я й можу писати вам... Але над ранок треба сподіватись нової музики. Треба надіятись, що до того часу мого листа заберуть звідси, бо німці б'ють по дорозі, і все важче й важче!..” Далі все було замазане червоною фарбою і зверху прибито печатку: „Военный цензор”.

— Погані там, як видно, справи! — стривожено глянула Галя. — Видно, німці справді готують наступ!

Неначе у відповідь на її здогад, надвечір до шпиталю почали напливати ранені. Видно, їх чекали, бо цілий день із шпиталю виїздили на залізничний двірець і вантажні санітарні авта, і звичайні кінні каретки Червоного Хреста, вивозячи ранених і розвантажуючи шпиталь для нових. А на другий день в палатах знову не вистачало місць, і ранених почали класти в коритарах. Спочатку для них ставили ліжка, а потім клали їх просто на соломі, яку спішно підвозили з інтендантства. Операційна працювала безперестанку, а вночі Мусю викликали з дому, бо операційні сестри працювали вже по дванадцять годин.

— Боюсь, — призналась вона Галі, одягаючись. — Ой, боюсь! Я ж іще й разу на операції не була. Щоб чогось не переплутати!..

— Не переплутаєш... Тебе одразу лікареві подавать не поставлять... Будеш пульс тримати, або хлороформ накладати... Та й то навряд!..

Та коли Муся увійшла в операційну, її поставили саме до хлороформу, і вона тремтячими руками почала накладати на раненого маску, намагаючись не бачити страшних червоних плям на перев'язці на його животі.

— Ще одне немовля! — почувала вона за собою злісний голос. Обернувшись, вона побачила головного лікаря, який мив руки і скося злісно дивився на неї. — Ви, сестро, сюди не тремтіти приїхали і не свої нерви показувати, зрозуміло? — говорив він уже впрост до Мусі, намілюючи руки. — Нам тут тремтіння непотрібно, зрозуміло? Витримки треба, знання й уміння. Зрозуміло?

— Зрозуміло, — прошепотіла Муся, підбираючись внутрішньо, щоб не показати цьому грубіянові, яка вона налякана і як вона справді тремтить.

Вона обернулася до стола і почала прислухатись, як ранений повторяє за нею:

— Один, два, три, чотири, п'ять...

— Спить? — запитав вже іншим голосом лікар, підходячи до столу.

— Спить, — відповіла Муся.

Лікар, не дивлячись простягнув руку назад і операційна сестра вклала йому в руку ланцет. Інша тимчасом вже розкрила рану і перед Мусіними очима поміж білими рукавами лікарського халату, відкрилось червоне, потімніле від крові м'ясо і синьо-зелені, блискучі змії, по яких час до часу пробігав струмінь крові.

— Кишки, — подумала Муся. — Це його кишки...

Її занудило і вона швидко відвернула голову, та в цей час той самий невблаганий голос лікаря спитав:

— Як пульс?

— Дев'яносто чотири, — відповіла сестра.

— Здоровий дядя. Може, й витримає, — бурмотів лікар, нахилиючись над раною.

Так пройшла ця операція, друга третя... Ранених приносили й виносили. Муся накладала на них маски ме-

ханічно, завченими ніби вже рухами, не дивлячись на рани, рідко коли глянувши на обличчя раненого. Механічно скидала вона залиту кров'ю церату із столу, накладала нову і знову нахилилась над блідим обличчям під маскою, слухаючи в той же час пульс, бо вже не було на це окремої сестри ні санітара. В якійсь щасливій годині все це скінчилось, і чергова сестра взяла її за руку і вивела з операційної.

— Трохи посидьте, відпочиньте і можете йти додому...

Дома був час тільки на те, щоб роздягнутись і впасти на ліжку, і здавалось одразу ж після цього над нею почувся мертвий від утоми голос Галі:

— Вставай, Мусю, вже час тобі йти до шпиталю... По тебе прислали.

Коли Муся знову ввійшла в шпиталь, вона зрозуміла, що на фронті сталось якесь непоправне нещастя, і що вони тут у шпиталі також стоять перед катастрофою.

Завалені раненими на соломі коритарі дихнули на неї таким запахом перетлілого людського тіла, застоюної крові, поту і екскрементів, що вона одразу не то, що зрозуміла, а просто всією істотою відчула, що їх штат не може доглянуть все це кинуте на підлогу людське м'ясо і до допомоги йому.

— Пропало! Все пропало! Вони всі погинуть, — думала в розпачі Муся, обережно проходячи поміж ранених. — Ми цієї навали не подолаємо.

В операційній робота йшла по-старому. Ранених приносили, обмивали навколо рани спіртом, присипляли, різали, зашивали, виносили й подавали нових. Лікарі працювали вже й у сусідній кімнаті, де перед тим зберігалась шпитальна білизна. Старша сестра, про яку говорили, що вона має роман з молодшим лікарем, ходила бліда, з чорними колами під очима, але стримана і давала тихим спокійним голосом всьому лад.

„А вона молодець!“ — подумала Муся, дивлячись, як спритно, одним помахом накрила стіл цератою і поклала на неї складене вчетверо простирало під тіло. З-під стола

війнуло на Мусю запахом застоюної крові і нудота знову підступила була під горло. Але на нудоту і тонкі почування не було часу. Вже несли нового раненого і, схилившись над ним, Муся з жахом побачила, що це їх новий знайомий Пустовійт.

— Так це ж, — опустила вона руки. — Це ж поручник Пустовійт.

— Пустовійт не Пустовійт, а накладайте маску! — наказав лікар.

Почувши своє ім'я, Пустовійт насилу розкрив свої запалені, налиті кров'ю очі і глянув на Мусю.

— Сестра Кульженко... Скажіть Галі...

— Добре, я скажу? — шепотіла Муся. — А тепер лежіть спокійно... отак... Числіть за мною: один, два три...

Вона рахувала і дивилась, що робить лікар. Рана була поважна: уламком набою Пустовійтові вирвало шматок плеча, і з рани якимось жалісно і неприкаяно стирчала блакитнувата кістка, на якій не було м'яса.

Лікар почав перетинати жили, що ще тримали кістку і швидко рука Пустовійта з м'яким стуком впала на стіл, а звідти в відро.

Після операції Муся не мала часу навіть подивитись, де покладуть Пустовійта, тільки попросила санітарів:

— Запишіть, куди покладете цього і скажіть мені.

Коли санітари прийшли виносити наступного раненого, один з них всунув Мусі в руки записку:

— Два, лівий коридор, правий р'яд.

Скінчивши свою зміну, Муся лишилась в передпокої шпиталю чекати на Галю. Десь в потилиці у неї в'яло ворушилась думка, що треба якимось підготувати Галю. А коли та нарешті надійшла, Муся забула про підготовку і сказала в'яло, майже сонно:

— Пустовійт ранений. Праве плече. Руку одрізали. Ось тут він лежить.

Вона дала Галі записку від санітара і пішла додому, думаючи тільки про те, щоб швидше власти на ліжко й заснути.

Наступні дні їх уже не відпускали додому, і вони спали по черзі в малому дімку за шпиталем, де раніш вигідно розмістився був завідувач господарством. Тепер його загнали в одну кімнату, а з решти був зроблений так званий „сестрятник”, де спали поміж працею сестри.

А ранених все везли й везли. Якась велетенська м'ясорубка пропускала через свої зубці й ножі це людське м'ясо і потім викидала його лікарям, щоб ті латали й підшивали його і робили його знову придатним для м'ясорубки.

— Хіба це шпиталь?! — казав з серцем головний лікар. — Це ж розсадник гангрени! Де цей клятий завідувач господарством! Покликать його до мене!

Коли завідувач явився, лікар сказав йому суворо:

— Ви, голубчику, свої амбіції киньте! Мені треба чистоти, а не амбіцій! Як не маєте досить санітарів, за-сукайте рукави та й мийте підлоги! Наберіть німок з сусідніх вулиць, попросіть собі трохи полонених, робіть, що хочете, а щоб сьогодні ж стару солому було викинуто, коритарі помито. Та не здумайте на чисту солому брудну білизну назад класти, бо під суд віддам! Зрозуміло?

— Зрозуміло, ваше превосходительство, — витягнувся завідувач, але за кілька хвилин Муся, проходячи коридором, чула, як він нарікав:

— Доктор Галкин думає, що це йому мирний час! Де я візьму соломи, як інтенданство не дає?! Вони вже свої вудочки змотують, їм до нас діла нема! Їм аби самим вчасно драпонути звідси!.. На фронті таке робиться, що Боже мій! Гураган вогню! Просто тобі — гураган вогню!

Проте, він таки роздобув соломи і перестелив чисті простирала.

— Бодай хоч на чистому їм покинемо, — сказав він Мусі виходячи.

І дійсно, на другий день прийшов наказ їм евакуюватись. Ранених, яких можна, вивезти, яких не можна — лишити.

Наказ був секретний, але який секрет можна було зберегти в величезному, забитому людьми шпиталі, де за кожним рухом в коридорі чи на дворі стежили десятки пар очей?

— Сестричко, не киньте мене, — просились ранені. — Братці! Та що ж ви робите! Як же я? Хто за мною ходити буде? Я ж і води не можу дістати випити, — плакали й гукали ранені, які були притомними. Непритомні лежали з заплющеними очима, а якщо й дивились налитими кров'ю блискучими очима, то бачили щось інше, а не шпиталь. Легко ранені засоромлено-радісно збирали свої речі і виходили вантажитись, намагаючись не дивитись на тих, що лишались, не чути їх благань і сліз. Санітари також проходили повз них мовчки, із стиснутими устами, виносячи поспішно тих, що були на списках.

— Я влаштувала так, щоб Ваню взяли в той потяг, де ми будемо, — сказала Галя Мусі.

— Якого це Ваню?

— Пустовійта. У нього рана чиста, а тільки він так переживає, що без руки, так переживає!.. Принаймні, я його відвідаю, трохи підтримаю, — говорила Галя, а Муся дивувалась, що в неї є ще сили думати за когось одного, дбати за нього, любити його...

„А якби це був Борисик, що б я робила?“ — подумала вона і тільки тут згадала, що від часу прориву вона не писала ні додому, ні Борисикові. — Мамі треба написати, — подумала вона. — Почує про прорив, буде хвилюватись.

Вона швиденько знайшла поштову листівку і нашвидку надряпала на ній, що вона жива й здорова. То була перша з карток, що ними мусіла обмежуватись і з них черпати надію її мама десь там, вдома, у її колись рідному, а тепер такому далекому місті.

Коли вони були вже в потязі, доктор Галкин повідомив їх, що вони їдуть на румунський фронт.

— Здамо ранених в Києві і рушаємо далі. Кожна з вас матиме в Києві один день вільний для своїх справ.

Свій вільний день Муся провела у дяді Колі й на Жилинці, намагаючись віднайти той безжурний настрій, який недавно панував там. Його не було. Всі говорили про поразки, відступи, прориви, втрати в людях, брак амуніції на фронті, про неймовірну глупоту влади, чи, може, й зраду. З патріотичного пориву першого року війни не лишилось і сліду. Здавалось, що німці, фронт та війна вже нікого не цікавили, вся увага й ненависть перекинулась на власний уряд.

— Вся машина нікуди не годиться! — заявив рішуче Семен-паша. — Навіть для власної оборони в них нема ні уміння, ні сили. Одного дня все це піде шкереберть! Навіть і російський салдат не буде терпіти вічно! Все піде шкереберть, от побачите!

З молодих Муся побачила на Жилинці тільки Марусю, що забігла ввечері. Була вона якась особливо весела, ніби освітлена внутрішнім вогнем. Коли вона пішла, Олександра Андріївна сказала, зітхаючи:

— Маруся таки відвоювала Віктора! Тепер вони живуть разом.

— А Люба?

— А Люба живе сама.

— А дитина?

— Дитина, звісно, з Любою. Дуже гарний хлопчик. . . Віктор тепер роздирається між ним і Марусею. . . Але Маруся його вже не випустить. . . За це я спокійна.

Муся слухала ці розмови і відчувала себе чужою цьому запіллю, з його довгими розмовами, дозвіллям і неймовірною безпекою від набоїв, проривів, смерти. Сівши ввечері у свій потяг, вона відчула полегшу, ніби повернулась із чужих сторін до свого рідного і добре знаного.

Румунський фронт відрізнявся від австрійського тим, що тут російські війська просувались по території союзників. Молдаванська мова, якої Муся трохи навчилась у Басарабії, тепер ставали їй у пригоді в розмовах з начальниками станцій та різними румунськими урядовцями. Проте російська армія становила своє окреме ціле

і трималась осторонь від румунів. Після того, як Мусі під час переїзду довелось зіткнутись з румунськими офіцерами, вона була рада цій окремішності.

— Це якісь карикатури на чоловіків, — обурювалась вона, розповідаючи Галі про свої враження. — Затягнуті в корсети, як жінки, напудровані, напахчені, а в декого навіть брови підфарбовані!.. А від їхніх парфум людину часом аж нудить!.. Солодке щось таке й бридке — фе!..

— Особливо, як він хотів тебе поцілувати, — кепкувала Галя.

— Так! Уяви собі. Я сиджу в вагоні і дивлюсь у вікно, а він підсідає до мене, бурмотить щось таке, ніби дрешту-марешту, а тоді кладе руку мені на коліно і зазирає в очі! Я його руку відкинула, а він тоді як не схопить мене в обійми, як не почне цілувати... Ну, я йому й дала! Мабуть днів п'ять з синцями ходитиме! Не буде тепер так легко до наших сестер халатись. Та ще, уяви, нахаба хотів зі мною битись!.. Добре, що тут якийсь наш офіцер нагодився!..

— Бо це такі чутки про наших сестер пішли, — сказала з сумом Галя. — Так ніби ми не сестри, а проститутки!.. Ваня вимагає, щоб я кидала фронт і поверталась у Київ... Однаково все це швидко розлетиться, тільки себе скомпромітуємо.

— Та хіба тільки про сестер? — знизил голос Муся. — Ти не чула, що розповідають про царицю і Распутіна?

— Ах, не кажи! — здригнулась Галя. — Такий жах! Невже це правда?!

— Не знаю, — призналась Муся. — Але вже й салдати про це говорять... Такого бруду я ще ні про кого не чула.

І дійсно, якимсь невідомим чудом, вся увага фронту тепер була зосереджена на тому, що робиться в далекому Петрограді, у царському палаці. Всі заговорили про Распутіна, про якого перед війною ніхто не чув, а про якого тепер всі знали, що він коханець цариці... Го-

ворили, що цариця — німка, а тому можна чекати, що вона зраджує російські військові таємниці своїм німецьким родичам — а тому Росія, така могутня й велика, програє...

Але найбільше всіх цікавило те, що цариця зраджує царя з якимсь темним мужиком. Якось виходило так, що коли цар дозволяє цариці зраджувати його, то й військо має право його зрадити, бо що ж то за цар, коли не може дати ладу з власною жінкою?! Він був батюшка-цар, грізний і могутній, а коли його можна зраджувати якійсь німці-цариці, то чому мають за нього битись його війська?

Там же на румунському фронті Муся вперше побачила літака.

Колись, ще в п'ятій клясі гімназії, вона ходила дивитись на літуна Нестерова, що на вигоні за цвинтарем показував своє уміння літати.

Літак нагадав Мусі крати, в яких возять на базар гусей: збитий з якихось поперечок, крізь щілини між якими видно було все, що робиться в літаку, відкритий згори, літак виглядав нехитро і невинно. Зате сам Нестеров, затягнутий у шкіряну куртку, шкіряні штани і зашнуровані високі шкіряні черевики, з великими окулярами також у шкіряній оправі, — виглядав романтично і незвичайно.

Вхід за огорожу коштував карбованця. Компанія підлітків, серед яких була Муся, не могла й подумати, щоб витратити такі гроші одразу на одне видовисько, тим більше, що поза огорожею вони бачили все так само добре, як і в огорожі. Нестеров політав над вигоном кілька хвилин, ні разу не піднявшись так високо, щоб не можна було бачити ясно його обличчя. Коли він посадив літака і вийшов з нього, люди побігли до нього, підхопили на руки і почали підкидати вгору. Муся з подружками вилізла на огорожу, щоб краще бачити, але звідти їх прогнав старий поліцай з базару Юр. Це була перша зустріч Мусі з авіацією.

Тепер, сидячи на станції Маржінени, Муся побачила далеко вгорі якусь цяточку. На станції зчинилась метушня, і всі побігли до буфету, де буфетник відчинив ляду в льох. Всі почали поспішно спускатись туди. Муся й Галя дивились, не розуміючи, що це робиться.

— L'avion! — махав їм рукою буфетник, стоячи на останній приступці драбини. — L'avion allemand!

— Літак, — переклала Муся Галі. — Німецький літак.

— Однаково, я в льох не піду, — мотнула уперто головою та. — Не хочу страмитись! Адже ми сестри, мусимо берегти свою гідність .

Муся заперечливо похитала буфетникові головою, і той поспішно зійшов нижче і спустив ляду над головою.

Недалеко на станції щось гримнуло, але за гудками паротягів, що оповіщали тривогу, Мусю цей вибух не вразив. Щось вибухло ближче до них, і з вікон буфету посипались шиби. Муся й Галя мимоволі пригнулись над столиком, ніби це могло захистити їх. Ще два вибухи пролунали далі за залізницею, і все стихло. Муся й Галя випростались на своїх стільцях, і побачили, що ляда знову відкрита і буфетник запитливо дивиться на них. Ця з'ява здалась їм такою смішною, що вони залились нестримним гістеричним сміхом і ледве мали силу показати йому руками, що вже все спокійно і можна вилазити.

Все ще сміючись і почувуючи нечувану досі енергію й піднесення, вони пішли на пункт Червоного Хреста подивитись, чи не треба там допомогти. Біда молоденька сестра тремтячими руками перев'язувала руку салдатові і пробувала потішати його:

— Це нічого, дрібниця... Можете спокійно їхати з цим на фронт!

Салдат мовчки скосив на неї очі, а Муся пожаліла молоду сестру, яка ще вірила, що хтось, маючи рану та ще й з літака, не спробує вирватись з фронту в запілля. „Немовлятко” — згадала вона слова доктора Галкіна про себе й усміхнулась. В ній вже нічого не залишилось від „немовляти”. Вона знала, що всі на фронті роблять

своє діло, бо не можна його не робити. Але кожний з насолодою вирвався б звідси, якби не почуття окремоти фронту, якби не гризло сумління за інших, яких він мав би покинути в цьому пеклі. Запілля було бажане, але в той же час і чуже, навіть незрозуміле й вороже. Тут було все своє, хоч смерть і небезпека робили з нього пекло.

В Маржіненах Муся і Галя опинились тому, що десь заблукали призначені для Червоного Хреста медикаменти.

— Їх треба негайно розшукати, — хвилювався доктор Галкин. — Як вони десь полежать пару днів — так дістанемо порожні скрині! Ви, Мусю, по румунському вмiєте розмовитись, ось, беріть двох санітарів і розшукайте мені ліки, хоч кров з носу!

— Так лишіть мені Галю. А то самій мені буде сумно...

— Дійсно, одній дівчині тепер сумнувано, — погодився Галкин і дозволив їм шукати удвох.

Після налету літака, дівчата і санітари знову пішли бродити по заставленій вагонами, ешелонами, і санітарними потягами станції, аж доки таки не дізнались, що вагон з ліками відведено на сусідню станцію вузькоколійної залізниці.

Забравши своїх санітарів, дівчата рушили на станцію вузькоколійки, де вже лежав їх вантаж, складений у велику купу скринь і мішків. Далі справа пішла швидко, бо тут же стояв товаровий потяг, призначений для частини, що їхала в потрібному їм напрямі. Капітан, що командував частиною, погодився дати їм пів-вагона, де вони мали укласти свої медикаменти і вмотитись самі.

В другій половині вагону сиділа вже група салдатів. Вони мовчки приглядались, як санітари й сестри вносили у вагон скриньки і клунки, але жоден не рушив з місця допомогти.

— Це все, мабуть, шоколад, — сказав один з них, киваючи головою, на скриньки з ліками, які Муся з санітарами уклали одну на одну. — Сестрички шоколад люблять.

— Це медикаменти. Ліки. — сказала Муся, не озираючись. — Може ще комусь із вас придадуться!

На хвилину в вагоні запанувала ніякова мовчанка, але той самий салдат перервав її, сказавши з кривою усмішкою:

— Я вже тих ліків скуштував — і дуже дякую! Вже мене такі-он сестрички підлатали. Постарались, можна сказати — і ось я знову тут. — Він підняв угору ліву руку, долоня якої була вся вкрита шрамами від швів, які йшли вгору по руці і ховались десь у рукаві. — Підлатали — і знову в бій!

— Краще бути тут, ніж у могилі, — тихо сказала Муся. — Якби сестри за вами не ходили, — ви б ще гірше їх проклинали.

— Чого це саме мені в могилу? — скривився ще дужче салдат. — Офіцерам, значитця, в м'яких ліжках лежати, а мені в могилу?! Бо я простий мужик?!

— Я за свій час в шпиталі бачила не менше мертвих офіцерів, як і салдатів, — так само недбало сказала Муся, вмошуючи скриньку. — Куля на ранги не дивиться.

— Та чого ти їх чепився? — штовхнув салдата його сусід. — Бачиш, люди своє діло роблять, ну й не чіпай їх.

Він ліниво устав, потягнувся і сказав недбало:

— Давайте я вилізу нагору й там укладатиму... Швидче поїдемо...

Він ніби вибачився перед іншими салдатами, що йде допомагати сестрам, а ті сиділи мовчки, придивляючись до Мусі й Галі, як приглядаються до чужих і невиданих істот.

Під цими недоброчливими поглядами, дівчата по троху уклали мішки так, щоб на них було місце для них обох, і сіли там, чекаючи, коли вже нарешті рушить потяг. Мусі дуже хотілось знову встрянути в суперечку з кимсь із салдатів і спробувати переконати його, а за ним інших, але Галя остережливо стискала їй руку і заговорювала про різні справи, про які Мусі доводилось відповідати. Тільки надвечір потяг рушив, легко похиту-

ючи вагонами. Двері були майже причинені і в вагоні було темно.

Серед цієї темряви з другого кутка вагону лунко й виразно долітав голос того самого салдата, що зачепив був Муся. Ніби звертаючись до своїх товаришів, він зі смаком, повільно, голосним шепотом, що розлягався по всьому вагону, розповідав непристойності. Одному з товаришів сказав, що хохлацька мова нікуди не годиться, бо вона непристойна, і одразу ж навів кілька прикладів, для яких, очевидно, треба було дуже чуйного на двозначність вуха. Потім перейшов на анекдоти, і Муся почувала, що треба спинити його, щоб бодай врятувати свій авторитет перед санітарами, які лежали внизу пришиклі, очевидно, уважно вслухаючись.

— Наша цариця дуже богомільна, — казав салдат, з приємністю розтягаючи слова. — Вона у кімнатах своїх дочок щовечора лямпадки світить... Ну, а цар боїться пожежі, та й посилає Гришу Распутіна лямпади гасити... Отак він їх і гасить... до ранку... Бо у царській родині син один, а дочок багато.

Муся згадала, що в Києві вона купила собі електричну батарейку, що саме тоді входила в моду. Вона обережно витягла її з торбинки і скерувала туди, звідки чувся голос. В освітленому колі з'явилось викривлене злобою і ненавистю обличчя, а навколо нього ще кілька розтягнутих у злісних і сласних усмішках облич інших. Осліплений світлом розказчик розгублено заморгав очима, а інші швиденько прилягали, щоб сховатись від світла.

— Перестаньте говорити паскудства і лягайте спати! — наказала Муся. — Ви ж знаєте, що ми з сестрою тут, то як смієте такі неподобства розказувати?!

— Та які неподобства, сестрице? — нахабно заговорив салдат. — Це ж я тільки про релігію.

— Я сказала — досить, значить досить! — одрізала Муся, а в цей час хтось потягнув салдата за ноги, і він несподівано зсунувся і зник, тільки чути було, як голова його вдарилась об стінку вагону.

— Чор-р-т! — пробурмотів він, але одразу замовк, і Муся вирішила, що краще палки не перегинати, і замовкла й собі.

— Добре зробити, що його уговкали, сестрице, — тихо обізвався один з санітарів. — Тепер отакої босячнї багато поміж салдатами розвелось! Ляпають язиками усе, що здумають... і страху не мають...

Муся промовчала.

А коли над ранок вони приїхали на свою станцію, і вона кинула оком туди, де лежав салдат, його там уже не було.

— А де ж цей паскуда? — спитала вона салдата, що лежав тепер там.

— Який? — невинно уставився він на неї.

— А той, що тут учора лежав.

— А хто його знає, хто тут учора був... За ніч усі перетрусилися, — відповів той, так само не спускаючи з Мусі невинно розкритих очей.

Муся махнула рукою і поспішила розвантажувати ліки.

— Втік кудись, — сказала вона Галі. — Шкода. Я б йому показала!

— А що б ти йому зробила, — знизала плечима Галя. — Не пішла б на нього рапортувати?

— Ні! Я сама з ними поговорила б!

— Він тебе й не слухав би! Хіба не бачила, що він не так собі балакав, а все в одну точку бив! Він, мабуть, краще за нас з тобою знає, як до салдатеького серця добиратись та люттю його накачувати!.. Мені не так було гидко, як страшно! Бо це вже коли отаке про царицю салдати починають розказувати, так добра не дочекаєшся!

— Та Бог з ним, — махнула рукою Муся. — Он уже й наші коні приїхали.

Їх пункт Червоного Хреста був розташований у покинутому маєтку. І перший, кого Муся побачила, входячи в передпокій, був її вірний лицар Якій Фридіев з Земокону. Він стояв, розплившись усмішкою і тримав у руках великий будяк з ліловою квіткою на кінці.

— Вітаємо високоповажану сестру Кульженко і передаємо оцю квітку, як символ того, що нам тепер буде.

— Фідій Різничку! А ви звідки тут взялися? — кинулась до нього Муся.

— Приїхали за наказом якогось дурнуватого головнокомандувача... І годуємо робітників, які не копають ніяких шанців... В житті головне — різноманітність. — Тому ми тепер будемо вас годувати... Я тільки пару хвилин тому довідався, що ви маєте приїхати і постарався влаштувати вам вартий вас прийом!

— Як, то ви всі тут? — зраділа Муся.

— Усі.

— І мати-Геофаниха? І Божик?

— Усі.

— І... і Борис Сергійович? — нарешті наважилась Муся спитати те, що найперше хотілось знати.

— А звичайно. Як же ми можемо без нашого начальника? Тільки він зараз у дворі, за сіно з якимсь циганом торгується.

— З яким циганом?

— Ну, як хочете географічно — так з румуном. А по моему вони всі цигани! Так і дивись, щоб чогось не вкрали...

— Ну, щодо цього, то наші від них не відстануть, — сказала Муся, згадуючи всі випадки відкритих і прихованих крадіжок і шахрайств, що нищили запаси, ніби їх поїдала зграя пацюків.

XXVI

Вже ввечорі Муся зустрілась з усіма своїми старими товаришами. Сестри Червоного Хреста дивились на земсоюзок згори, але Галя одразу потоваришувала з ними, і вечорами вони сходились у великій їдальні за чаєм.

Роботи в шпиталі було небагато, і це дивувало Мусю.

— Та ти ж чуєш, який гуркіт іде, — говорила вона Галі. — Це ж фронт знову десь недалеко... А в нас тихо, і ранених майже не везуть... Щось тут не так!

Глухий, невиразний гуркіт, ніби від недалекого землетрусу чи обвалу було чути майже без упину.

— Важка артилерія, — пояснив доктор Галкин. — Десь важкі бої йдуть... І не дуже далеко. Не можу зрозуміти, чому нам не приставляють ранених.

— Не бійтеся! Ще буде муки на ваші руки, — пожартувала старша сестра, вже знову підмальована, випрасувана і спокійна. — Будемо й тут мати таку ж кадріль, як у Чернівцях.

Гуркіт ставав щодень то чутніший, а ранених ставало все менше, аж одного дня їх зовсім не було. Лікар і сестри заходились коло тих, що вже були в шпиталику, особливо коло таких, яких можна було пересилати далі. Відсутність роботи і отой грізний, ніби підземний, невпинний гуркіт гармат створили особливий, піднесено-веселий, легковажний, сміхотливий настрій. Кожне безглуздя здавалось комічним, кожна заувага — смішною.

Особливо весело бувало вечорами, коли Муся й Галья ішли до їдальні земокopcів. Фрідій звідкись роздобув силу горіхів і серед чоловіків виробився спорт розбивати ці горіхи так, як ще їх ніхто ніколи не розбивав.

Коли ввечері Муся прийшла в їдальню, Фрідій радісно загукав до неї:

— Мусічко! Голубочко! Розбийте мені горіха! Стукніть Божика по голові.

Муся розгублено придивилась. На столі лежав горіх, на якого Фрідій сперся ліктем. На лікоть він поклав свою голову, на його голову поклав свою голову Божинський-Божик — і коли Муся стукнула Божика по голові — шкаралуца горіха на столі розлетілась.

— Одразу видно, для чого ваші голови призначені, — сказала Муся. — Чом не пробуєте просто стукати головою по горіху — швидче б діло йшло.

— Боляче, Мусічко, — потер лоба Фрідій. — Я вже пробував. А ви свій метод спробуйте — проведіть язичком по шкаралуці, розріжеться, як ножем...

— Стривайте! Це ж мій горіх, — кинувся він до Борисика, який під розмову вичистив горіх і тепер їв свою половину, а другу простягав Мусі.

— Це називається вірний друг, — кричав Фрідій. — Забрав мого горіха і частує ним мою дівчину!

— А це відколи я вашою дівчиною стала? — сердито спитала Муся.

— Завжди були, Мусічко! Завжди. Від сотворення світу і до кінця його!

— Ой, боюсь, що вже й кінець недалеко, — зітхнула мати-Теофаниха. — Чуєте, як близько вже гуде?!

Дійсно, вже не чути було гуркоту, а вся земля ніби гула, дзвеніла і тремтіла під їх ногами. Але чим тривожніше гудів фронт, тим безтурботнішим ставав персонал.

„Це як тоді, коли Шурочка помирав”, — думала часом Муся, спиняючись серед сміху від невиразного страху, що раптом стискав серце. Але за секунду та сама безшабашна веселість охоплювала її з новою силою, бо коли страх підходив аж під горло, прогнати його міг тільки одчайдушний сміх.

Нарешті в шпиталі зосталось лише кілька безнадійних хворих. З ними проробляли всі установлені процедури, але всі знали, що їм рятунку нема і питання тільки йде про те, скільки днів вони проживуть.

— Щось не в порядку, — хвилюювся дедалі більше доктор Галкин. — Де ж це ранені? Кудись їх іншою дорогою везуть, і наше перебування тут не має ніякого глузду.

— Так чого ж ми тут сидимо? — питала Муся.

— Сидимо, бо не маємо наказу рушати. А раптом сюди почнуть підвозити ранених, розраховуючи, що ми тут, а ми кудись виїдемо... І куди ж ми поїдемо без наказу?!

А надвечір того ж дня, коли чоловіки випробовували в ідальні нову гру, яку невідомо звідки приніс той самий Фрідій, увійшов Борисик і сказав:

— Евакуюємось. Дзвонили з штабу Земсоюзу, наказано завтра ж виїздити. Маєте ніч на пакування... Фрідію! А це ви що робите?!

— А це нова гра — називається „час”. Чи мій час наспів, чи ні? — спитав він, приставляючи до скроні револьвера.

Борисик смикнув його руку назад.

— А чи ви певні, що там нема куль?!

— Як нема? — Є! . . . Одна кулька в револьвері. . . В цьому саме гра й полягає, — сказав Фрідій, вириваючи руку. — Ви кидаєте в барабан одну кульку, крутитете його, скільки хочете, а тоді приставляєте дуло до скроні, спускаєте собачку — і за хвилину знаєте, чи ваш час прийшов, чи ні. Хочете спробуйте? — простягнув він револьвера Борисикові.

— Маю свій, — відстібнув той кобуру і дістав револьвера. — Це дійсно можна напевно довідатись, чи мій час вже надійшов.

Він висипав на долоню кульки, вкинув одну в барабан і почав великими пальцем крутити його.

Всі дивились на нього з усмішкою. Муся почувала що і в неї на устах в'ється така сама невиразна, ніби замовлена усмішка, хоч серце їй майже спинилось і жах охопив її так, що все в ній ніби спараліжувало. Насилу пересуваючи язиком по пересохлому в одну секунду роті, вона ледве зуміла вимовити:

— Цікаво. Чи там справді тільки одна куля? — і взяла від Борисика револьвер.

Не спиняючись на розглядини, пам'ятаючи тільки, що цю кулю треба яко мога швидче вистрелити, щоб вона не могла вдарити по Борисикові, Муся приклала револьвера до голови:

— Чи мій час уже прийшов?

Вона спустила собачку. Пострілу не було, і Муся, одвівши руку на вікно навпроти неї, знову спустила цівку. Пролунав постріл, запахло порохом, і з вікна посипалось шкло.

Всі завмерли, незрозуміло дивлячись на Муся.

Борисик, блідий, як і всі інші, підійшов до Мусі і забрав від неї револьвер:

— Ідіотська гра, — сказав він хрипко. — Більше таких дурниць ви не робіть!

— І ви також більше не пробуйте, — відповіла Муся, не наважуючись облизати губи, щоб не видно було, яко-го зусилля коштує їй кожне слово.

— А як же ми Мусіньку тут залишимо? — спитав непогамований Фрідій. — Її тут не можна залишати, бо вона всі вікна повистрілює.

В ідальню вбіг схвильований Божик.

— Борисе Сергійовичу! Щось треба робити. Вже зв'язкові дроти здимають. Це значить, що між нами і фронтом нікого не лишилось... Щось треба робити, а то ми опинимось тут, як миші в пастці!

— Вже маю наказа відступати, — відповів розсіяно Чванов, не відводячи очей від Мусі. — Починайте пакуватись... Чому ви всі ще тут? Я ж сказав, пакуватись. Кожен знає свою частину. За ніч мусимо бути готові.

Всі мовчки підвелись і повільно пішли з хати, ніби шкодуючи відриватись від того веселого спільного життя, яке йшло в цій притульній кімнаті.

Коли вони лишились удвох, Борисик взяв Мусю за руку і зазирнув їй в очі.

— То ти аж так мене любиш?

— Аж так, — хитнула головою Муся.

— Чому ж ти втекла від мене?

— Але ж... треба було складати іспити...

— Іспити? — засміявся Борисик. — Які тепер іспити, чи порядки та правила? Тепер треба триматись укупі, бо нас війна розмете так, що й не найдемо одне одного.

Він помовчав, все ще вдивляючись в Мусіні очі.

— Це ти поважно і назавжди?

— Так, — знову хитнула головою Муся. — Назавжди і поважно.

Борисик обережно обняв її і ніжно, але твердо придушив свої губи до її.

— Оце ми припечатали, — сказав він. — А тепер ходім до твого доктора.

Доктор Галкин сидів на веранді, зосереджено і похмуро розкладаючи свій безконечний пасьянс.

— Я дістав наказа евакуватись, — сказав Борисик.

— Заздрю вам, — ще більш насупився Галкин. — Я ще досі нічого не маю, — і він зосереджено почав розглядатись по картах, куди покласти десятку жиру.

— Вже телефони познімали, — не відставав від нього Чванов. — Це значить, що на нас або повз нас котиться фронт. Наші котяться назад. . .

— Скидається на те, — пробурчав Галкин, не спускаючи очей від карт. — Я вже давно це підозріваю.

— Значить, вам треба також евакуватись. Це ж злочин — сидіти тут і здати німцям весь пункт з сестрами й медикаментами. . .

Галкин поклав десятку в один з рядів карт і втомлено глянув на Чванова.

— Я цю дилему весь час вирішую і не можу вирішити. . . Невже ніхто не дасть нам розпорядження відступати, якщо нам справді треба відступити? Раз ви дістали наказу, значить і нам пришлють.

— Як же ви дістанете наказу, коли вже телефонні дроти знято? Це чисте щастя, що нам наказ устиг проскочити, — переконував його Чванов. — Я вважаю, що ви можете діяти на підставі власного рішення і загальної кон'юнктури.

— В тім то й річ, що я не знаю кон'юнктури, — так само стомлено сказав Галкин. — А раптом хтось, на якомусь секторі фронту розраховує на те, що тут іще стоїть наш пункт і пришле нам ранених? — повторив він той самий доказ, очевидно, основний в ланцюгу його міркувань.

— Тоді бодай відпустіть з нами частину своїх сестер, — сказав Чванов. — Ви не можете наражати молодих сестер на всі небезпеки полону!

Галкин скося глянув на Мусю, яка швидко випустила Борисикову руку, яку тримала весь цей час.

— Хм, — сказав він. — Ви, як бачу, головно за молоденьких дбаєте.

— Та ні, — засміявся Борисик. — Я і старих візьму. Навіть і вас. Скажіть, що ви вирішили, і я піду на станцію домовлятись про вагони. . . Щоб вони ще не загнали порожняком їх кудись у запілля. . . Кажіть своїм пакуватись.

— А ранені? — спитав Галкин. — Не можу ж я ранених кинути.

— Кинули ж ми їх у Чернівцях, — нагадала несмілива Муся.

— То була не моя відповідальність. Там я мав наказ. . . А тут мушу сам рішити. . .

— Але ж вони безнадійні, — казала Муся, в якої горіла тільки одна думка — не відстати від Борисика в метушні відступу. — Ви самі казали, що з них жоден не виживе.

— Так, я думаю, що не виживе. . . Але доки вони дишають і в них б'ється пульс, я повинен дбати за них, — сказав Галкин і ніби повеселів, прийшовши до ясного рішення. — Так, доки є ранені, лікар лишається з ними. . . Ми зробимо так, — звернувся від до Борисика. — Беріть з собою сестер і частину ліків. Нам лишіть харчів, скажімо, на два тижні, а решту забирайте — і з Богом!

— Кому вам? — спитав Борисик. — Скільки вас лишається?

— Не знаю. Скільки сестер схоче, стільки й лишиться. . . Ну, а санітарів я сам виберу. . . Мій джура також, звичайно, лишиться. . . Ми з цією кількістю ранених справимось. . . А як навезуть нових, то значить буде знову телефон і я проситиму допомоги. . .

На ранок з їх пункту потягнувся до станції весь обоз. Фронт уже було не тільки чути, але й видно: серед сірого світанку, на Заході світліла жовта смуга вогню, на тлі якої часом спалахували яскраві червоні язички. Гудіння гармат проходило землею, і здавалось, що вози хитаються в такт його. Санітари підганяли коней і так спритно і швидко ладували вантаж у вагони, що з цього одного Мусі було ясно, як близько небезпека.

Від'їхали вони не на світанку, як хотів Чванов, а десь коло дев'ятої години, і не проїхали і підгодини, як уже стало чути й окремі розриви набоїв.

— Це він вже по нашому селі жарить, — сказав санітар і скинув картуза. — Слава Богу, що нам пощастило в час вибратися!

Муся сиділа на мішках біля Борисика і одверто, не звертаючи ні на кого уваги, тримала його руку в своїх двох. Тільки так, здавалось їй, могла вона перелити в себе бодай трохи його спокійної певности, що одна могла підтримати її серед несподіванок і безладдя війни.

А коли вони приїхали на свою станцію, там уже чекали два жандарми, які тут же з вагону арештували Борисика і забрали до Києва.

— Ви не маєте права, пробувала боронитись Муся, не випускаючи його руки. — Він вам не підлягає. Він військовий!

— Це вже в Києві розберуть, — відповів жандарм. — Земський Союз — це цивільні, а не військові.

— Це правда, Мусю, — сказав Борисик, повільно звільняючи свою руку з Мусиних. — І до того ж військовий суд буде гірше, — прошепотів він, нахилиючись і цілує її. Його одразу перевели до потягу на сусідній колії. Жандарми увійшли за ним і зачинили двері. Муся пробувала зазирнути через вікно, але потяг майже одразу рушив.

XXVII

— Не знаю, дівчата, що мені з вами робити, — говорив Божинський-Божик Мусі і Галі, коли вони разом з іншими приїхали до пункту Земсоюзу. — Я тепер хоч-не-хоч, а повинен взяти на себе управління відділом. . . Відступ іде по всьому румунському фронту. . . Німці прорвались під Фокшанами і хто зна, де їх пощастить спинити. . . Пункти розкидані. . . я навіть не про всі знаю. . . Ви вже якось самі давайте собі раду.

— Я хочу їхати до Києва, — сказала Муся. — Я мушу знати, що станеться з Бориси. . . з Борисом Сергійовичем. Може, треба буде носити передачі. . . і взагалі якось допомогти. . .

— Там у нього батько й сестра, вони повинні вже знати, що робити — це ж його не вперше арештують, — сказав Божик, і у Мусі здригнулось серце від його байдужого і навіть ніби злобного тону. — Я думаю, що ви

повинні піти до управління Червоного Хреста, а там вам уже скажуть, що мусите робити.

На щастя, в Червоному Хресті, що містився над якоюсь аптекою, була така ж розгубленість, як і скрізь.

— Як це трапилось, що з пункту виїхали самі сестри? — допитувався начальник відділу, старий уже лікар з набресклими мішками під очима. — Як це допустив начальник? Хто у вас був? Доктор Галкин?

— Так, — відповіла Муся, гарячково думаючи над тим, що сказати, аби не пошкодити Галкину. — Ми випадково були на станції... проводили земсоюзівців... Як тут надбігли селяни з криком, що в селі вже німці... Так ми скочили в вагон Земсоюзу — і так приїхали...

— То виходить, що Земський Союз виїхав, а доктор Галкин лишився чекати німців, — побагровів од гніву начальник, — та це ж...

— А чому ви не прислали йому наказа евакуватись, — перейшла в наступ Муся. — Ми всі чекали вашого наказу! Ви давали такий наказ?

Від цього прямого питання начальник аж посинів і почав кричати на Мусю:

— Я не можу давати наказів, доки армія не повідомить!.. А в армії ніхто нічого не знає... Я дзвоню сюди, я дзвоню туди — ніде не можу добитись толку!

— Я думаю, що в такому становищі був і доктор Галкин, — спокійно втрутилась Галя. — Він також не мав наказу і мусів чекати...

Начальник помовчав, посопів, одкашлявся і, дивлячись на дівчат з-під лоба, спитав:

— Що ж тепер нам з вами робити? Маєте якісь пляни?

— Відпустіть нас у Київ, — попросила Муся. — Мені вже давно належитья відпустка, ще з Земокопу... Я вже більше року на фронті, а ще не мала відпустки...

— Більше року? — роздумливо спитав начальник. — Ви, власне, не повинні зараховувати час, що ви були в Земсоюзі... А в нас ви ще недовго...

— Та ж тепер таке становище, що ви й самі не знаєте, що з вами буде, — сказала Муся. — Навіщо вам ще й нас? Відішліть нас у Київ, в головне Управління, — нехай вони там вирішують.

Начальник відділу ще раз зиркнув на неї з-під лоба і несподівано розплився в добрій, широкій усмішці.

— Рі-шу-ча панночка! Таки наставилась їхати до Києва?

— Наставилась.

— Мабуть, який-небудь „він” там вже чекає?

— Чекає.

— Гаразд, — розмашисто стукнув він по столі! — Гаразд! Скажіть там в канцелярії, щоб вам виписали відпустки і залізничні квитки.

За півтори години Муся і Галя вже бігли на пункт Земсоюзу по свої речі. Першою трапилась їм мати-Теофаниха, заплакана і розгублена. Вона схопила Мусю за руку і потягла в свою кімнату.

— Не розумію, що це робиться! — говорила вона пошепки, озираючись. — Адже брошюрки і вся нелегальна пошта належали Божинському-Божикові, а він мовчить і дозволяє, щоб Борис Сергійович за нього на Сибір ішов! Той через свою шляхетність, звичайно, Божика не видасть, — і знову запроторять його бозна куди. Не думала я, що доведеться мені таку підлоту побачити між партійцями.

— Але ж вони в різних партіях...

— То що з того? Тим більше не можна перекладати відповідальності на невинну людину. Це — сором і ганьба!

— Це — сором і ганьба, — сказала Муся Божинському-Божикові, коли той підійшов до неї попрощатись. — Звалити провину на Чванова, а самому ганебно ховатись за чужу спину!

— Ніякого сорому нема, — відповів спокійно той. — Пакунок прийшов на адресу відділу, і Борис Сергійович, як завідувач має за нього відповідати.

— Але ж то ваш пакунок! Вам висланий! Як ви сміли давати адресу відділу?!

— Знаєте, — недобре прижмурився на неї Божинський, — ви хоч і панночка, і гарненька і я вам шоколадки возив, але не вам мене партійній роботі вчити! Ще ви не доросли для того!

— Я? — здивувалась Муся. — Та я з дитинства серед нелегальщини живу. Коли до нас вперше прийшла поліція з трусом, так я навіть не злякалась. Тільки спитала маму: „Це трус?“ — вона каже: „Трус“. — Так я повернулась і далі заснула! А ви мені говорите... Цікаво, яка це ваша партія, що дозволяє такі речі виробляти?

— Моя партія — партія пролетаріату, а не вашої гнилої інтелігентщини.

— Значить — есдек!

— Може, я есдек, але не такий, як ви думаєте. Я належу до партії соціал-демократів більшовиків! — з гордістю заявив Божко.

— Ніколи про таких не чула, — твердо сказала Муся. — Де це вони досі ховалися, що я про них не чула? Всяких зустрічала, а такої... — такої нема.

— Нема, так буде, — пробурчав Божик. — Ну, мені треба йти. Прощайте! — Прощайте!

Муся не подала Божикові руки і вважала, що це повинно було його образити і понизити. Але він тільки криво усміхнувся, сховав свою руку і різко обернувшись, пішов геть.

Всю дорогу до Києва Муся роздумувала над тим, яка зміна сталась з Божиком. Він виглядав вірним другом Чванова, дбав за нього, ходив коло нього, догоджав... А в одну хвилину пхнув того під арешт, сам сів на його місце і ще й твердить, що він має рацію... Вона пошепки розповіла Галі про поведінку Божика, але та тільки спитала зневажливо:

— Чого ж ти хочеш від полячка?

— Що значить — від полячка? — здивувалась Муся. — Ти вже зовсім, як Достоевський.

— Не Достоевський, а я з ними жила і я їх знаю! Або ласкавий, хоч до рани прикладай, коли йому чогось від тебе треба, або — останнє хамло.

— Не знаю, як можна таке говорити про цілий народ! — розсердилась Муся. — Це все одно, як росіяни кажуть про нас: „українці ліниві і неповоротні...”

— А ти хіба українка?

— Наполовину. Мати гречанка, а батько — нащадок запорожців.

— Я маю на увазі, не з походження, а з переконання українка?

— Яка різниця? Раз я українка з походження, значить...

— Нічого не значить, — перебила її Галя. — Подивись, скільки українців з походження служить різним партіям, а про Україну й забули.

— Борисик — російський есер, — роздумливо сказала Муся.

— От бачиш! Такі живуть на Україні, люблять її навіть, все коріння їх лежить в українській землі, — а служать вони Росії, якої фактично й не бачили.

— Борисика прізвище Чванов, значить, він — росіянин, — боронилась Муся.

— Однаково! Він де родився? В Києві?

— В Києві.

— Значить, він — українець, — відрізала Галя. — Якщо росіяни навіть Гоголя вважають російським письменником, тільки тому, що він родився в російській імперії... розумієш — в імперії! — Так чого ж ми будемо вважати за росіян тих, що родились на Україні?!

— Щось це в тебе дуже плутана якась теорія, — почала Муся, але з горішньої полицки почувся невдоволений голос:

— Може б ви, сестриці, перестали говорити і дали людям спати?

Дівчата ніяково презирнулися і замовкли, і незабаром заснули під одноманітний стукіт коліс потягу.

До Києва вони приїхали надвечір другого дня, і першим, кого Муся побачила серед метушливого натовпу салдатів, що заливали простір між коліями і численни-

ми військовими потягами, був доктор Білінський, якого вона лишила на Жилянці.

Білінський дивився на метушно навколо нього з якимсь тупим здивуванням, підозріло придивляючись до сестер і злякано сторонячись від салдатів. А що салдатів кругом було багато, то він весь час то смикався вперед, то відступав назад, втягаючи голову в плечі, дивлячись на всіх чудним, зляканим і ворожим поглядом.

— Який він чудний, — встигла ще подумати Муся, одночасно підбігаючи до нього з радісним вигуком:

— Докторе? А що ви тут робите? Приїхали, чи когось чекаєте?

Білінський кинувся до неї і уп'явся в її руку, ніби топельник в дошку рятунку:

— Мусінько! — зашепотів він. — Мусінько! Зірньо моя! Прийшла мене врятувати! А я не знав... не знав, що ти будеш тут... Я так боявся!.. — і він знову боязько озирнувся навкруги.

Від якогось невиразного остраху у Мусі пробігло холодом по спині.

„Який він знервований”, — знову промигнула думка, і вона, обережно визволяючи свою руку, сказала.

— Та чого вам боятись? Ми в Києві і зараз поїдемо на Жилянку...

— Так, так, на Жилянку! — шепотів далі Білінський. — Вези мене на Жилянку... Там я зможу заснути... Я знаю, знаю, там я зможу заснути...

— Хіба ви мало спите?

— Я? — аж кинувся Білінський. — Я зовсім не можу спати... Зовсім... Як тільки заплющу очі, так вони всі на мене й лізуть... Хрустять і лізуть. — Він знову дико розглянувся по станції...

„Як злодій”, — подумала Муся, а Білінський вже тягнув її за рукав.

— Ходім звідси швидче! Ходімо, доки вони мене не знайшли... Вони на мене все чатують... А я таки добре від них сховався, — сміявся він тихим сміхом, а очі в ньо-

го вповнились такою божевільною хитрістю і гордістю, що Муся усвідомила: він збожеволів!

Йй захотілось приголубити, потішити його, пригорнути до себе і тим заспокоїти його страх і непевність, а він уже тягнув її до виходу, шепочучи:

— Швидче на Жилянку! На Жилянку! Там мене не видадуть.

Муся нашвидку шепнула Галі:

— Забирай наші речі та їдь на Жилянку. Ти ж бачиш, з ним щось негаразд, я не можу його кинути.

Взявши Білинського за руку, вона повела його з колії до залі двірця. Не пройшли вони й десятки кроків там, як почули знайомий тенорок:

— О, докторе! А я вас шукаю! І Муся тут! А ви як тут опинились?

Широко розставивши ноги, перед ними став Борис Коропецький, як втілення того „зем-гусара”, з якого так злісно сміялись на фронті кадрові офіцери. Борис поширшав у плечах і ультра-модний френч з великими нашитими кишнями вже випинався над животом. Де тільки можна було скрізь виднілась жовта шкіра: пояс з причепленою ташкою, картуз, жовті черевики і застібнуті над ними жовті шкіряні краги, — все нове, свіже, блискуче, наче щойно з крамниці.

— Мене Матінка послала по вас, — тимчасом говорив Борис, уважно нахилиючись над Білинським. — У мене тут машина чекає... так я вас доведу швиденько, бо ледве півгодини викрутив вільної!

— Я з Мусею, — шепотів Білинський, боязько. — Я з Мусінкою... Вона одна мене може врятувати, — ще міцніше стиснув він Мусіну руку.

— Візьмемо й Мусю, — погодився Борис. — Ви ж на Жилянку, Мусю?

— Зараз можу й на Жилянку. Ви ж знаєте, що Чванова арештували?..

— Знаю, — сказав Борис. — Пробивав навіть дещо зробити, але нічого не допомогло... Хтось його добре за-

сипав... Мені як жандармський ротмістр показав, що там була за література, так я мусів замовкнути.

— То нема надії, щоб його випустили?

— Випустили?... Скажіть спасибі, що його вислали адміністративно, а не віддали під військовий суд! В теперішніх обставинах, це могло скінчитись розстрілом!

— Розстрілом, — повторила безкровними устами Муся це дике ще для неї слово, яке пізніш стало буденним, звичним і яке роками керувало життям. — За віщо ж розстріл?!

— За зраду! Це ж воєнний час! — буркнув Борис. — Але про це потім. Ви тепер допоможіть мені довести доктора на Жилянку... Мені Матінка суворо наказала привезти його туди.

На майдані перед дворцем Бориса чекав великий чорний автомобіль з шофером у земсоюзній формі.

— А де ж ваші речі, докторе? — похопився Борис. — Де його речі, Мусю?

— Не знаю, — розвела руками Муся... — Я їх біля нього не бачила... Де ваші речі, докторе? — повернулась вона до Білинського, але той злякано замахав на неї руками:

— Не треба речей... Не треба нічого звідти... Все пахне їх кров'ю.

Борис посадив Білинського коло шофера і пішов назад до потягу, і Муся, йдучи поруч, спитала:

— Що, власне кажучи, сталось з Білинським?

— Здається того, з гвинтика зсунувся, — недбало сказав Борис. — Десь, як відступали, він не міг забрати всіх ранених... не було куди. Вони просили й кричали... деякі навіть лягали на рейки, але командант потягу наказав рушати, бо не можна було стояти далі, і так вони поїхали по людях!.. Ну, доктор не витримав і того... Матінка надіється, що він на Жилянці прийде до себе, але я не думаю... Доведеться його в Кирилівку везти, а в мене тільки півгодини часу! —

— Мусю! Мусю! — почувись за ними розпачливі крики і Муся, обернувшись, побачила, що Білинський виліз із авта і біжить за ними.

— Верніться з ним... Я вже якось його потяг і сам розшукаю, — сказав Борис і майже бігом побіг до залі.

Білінський лепетав щось, запобігливо і благально зазираючи Мусі в очі, а вона мовчала. Тільки тепер, ніби донесені якоюсь хвилею, вдарили по її свідомості слова „вислали адміністративно”. Тільки тепер усвідомила вона свою безпомічність і марність всіх надій. Борисика вислали, його вже тут нема, а вона невідомо чого сидить у чужому авті, і тримає за руку Білінського... За три дні його вже вислали!.. Це було неймовірно й дико... Може, вона не так зрозуміла? Може, присудили, але він ще тут?.. Він повинен бути тут, у Києві, бо їй треба бодай раз іще побачити його, бодай раз іще почути, що він її любить, бо інакше — з чим же вона лишиться жити без нього?..

Коли Борис повернувся, тягнучи два великі мішки, Муся перепитала:

— То Борисика засудили на висилку?

— Не тільки засудили, а вже й вислали... Я зробив усе, що міг, щоб його швидче вивезли, аби не передумали та не взяли на військовий суд...

— Це його Божик засипав, — сказала Муся.

— Божик? — зацікавився Борис. — Андрій?

— Так.

— Той може, — сказав Борис, ніби похваляючи Божи́ка. — Той ні перед чим не спиниться.

— Але це ж підло!

— Е, хто тепер знає, що підло, а що не підло! — зни́зав плечима Борис. — Тепер такий час, що кожний мусить дбати за себе. Тепер або пан, або пропав, — всякі мигдальничання треба кинути!

— Які мигдальничання? — обурилась Муся. — Чесність і порядність? Але ж без них суспільство не може існувати!

— Може! Цілком прекрасно може, — відповів Борис, сідаючи в авто і наказуючи шоферові — Назад, звідки ми приїхали... Коли б ви мали змогу бачити все, що робиться, як я тепер можу це бачити — повернувся він знову до

Мусі, — то ви б зрозуміли, що всякі великі слова нічого не варті! Життя коротке, і треба його прожити вигідно і гарно. А все інше — вигадка безхребетної інтелігенції.

На хвилину Муся навіть забула власне нещастя. Щоб хтось із жилинців висловив такі цинічні погляди вдарило по ній не менше, ніж втрата Борисика. Щось нове, реальне й гидке, чулося їй з цих слів і з тої самовдоволеної певности, з якою вони були сказані.

— А Україна? — спитала вона. — Україна також вигадка?

— Україна, звичайно, не вигадка, — погодився Борис. — Але всі оті козацькі полки і вишивані сорочки, і соловейки в садках, це все балаканина, від якої треба відвикати... за яку, в усякому разі, не варто гинути чи сидіти у в'язниці... Жити треба, Мусінько! — поклепав він її по плечі. — Жити! Розумієте! „Что день, то короче к могиле наш путь”⁸⁶), — заспівав він несподівано студентську пісню. — А тому беріть від життя все, що можна в даний момент взяти. Ясно?.. А от ми вже й приїхали. Почекайте, я зараз же вернусь, — сказав він шоферові. — Тільки заведу його в хату.

У дворі їх уже чекала Олександра Андріївна і ще якась пані, побачивши яку Білинський раптом повернувся і щодуху побіг на вулицю, кричучи:

— Не пускайте її! Не пускайте! Я не хочу! Вона за мною скрізь їздить!

Борис погнався за ним. З сусіднього дому вискочив двірник і, не питаючи, також з криком погнався за Білинським. Ще один перепинив доктора серед пішоходу і схопивши за руки, повів назад.

— Украв щось, ваше благородіє? — спитав він Бориса, з пошаною дивлячись на того.

— Ні. Збожеволів. Він лікар. Був на фронті й збожеволів, — взяв Борис за руку Білинського, який раптом почав благати, простягаючи руки до Мусі, що з Олександрою Андріївною і незнайомою пані вийшла до воріт:

— Мусічко! Рятуй мене! Мусічко! Вони мене задушять! Рятуй мене!

— Піди до нього Мусю, — сказала Олександра Андріївна. — Заспокой його трохи, доки ми придумаємо, що робити.

— Нема чого думати, — сказала незнайома пані. — Треба везти в лікарню. Ви ж бачите, що його не можна лишати на свободі.

— Це — дружина доктора Білинського, — пояснила Олександра Андріївна. — Іди, іди до нього... Поїдеш з Борисом до Кирилівки... Більше нема де його діти.

І так трапилось, що замість того, щоб рятувати Борисика, Муся погнала автом на Кирилівку, тримаючи в своїх руках руку Білинського і почувуючи себе зрадницею.

— Ти не покинеш мене, Мусінько? — шепотів він, і Муся відповідала:

— Ні, не покину, — і схилила голову, щоб він не бачив сорому й розлачу в її очах.

На Кирилівці все пішло швидко, очевидно давно вже налагодженим і знайомим для всіх шляхом. Лікар у білому халаті вийшов, дружньо усміхаючись, їм назустріч і, взявши Білинського за руку, сказав:

— Нарешті ви приїхали, докторе. Мені треба вашої поради... Маю тут один випадок, досить складний... — Не перестаючи говорити, він упевнено взяв Білинського під руку і повів до високих дверей, коло яких стояли два санітари, увів його за ті двері, і зачинив їх.

— Мусю-ю-ю! — пролунав звідти розпачливий, дикий зойк Білинського, і обидва санітари кинулись туди.

XXVIII

На фронтах по-старому йшли бої, наступи і відступи. Десь по-старому стогнали ранені, контужені й поморожені. В Державній Думі депутати навіть центрових угруповань виступали з гнівними промовами проти незда-лости уряду. Харчів ставало менше і важче було їх дістати. Все це були зовнішні, чужі справи, далекі і нецікаві для Мусі.

З Кирилівки вона не повернулась на Жилиянку, а поїхала до Татарових і оселилась там в малій кімнатці за кухнею, де колись жила служниця, а яка тепер стояла порожня. Звідти вона виходила тільки на те, щоб піти до Управління Червоного Хреста, де вона знялась з обліку під тим приводом, що її мати хвора і вона мусить бути біля неї. Ходила ще на курси, де відновила записи на лекції, які почала слухати, як щось нудне й нецікаве, але необхідне, як неприємні на смак ліки.

Все втратило свій сенс, бо була втрачена природжена віра в добро і чесність, у вірність і лояльність... Зрада Божинського-Божика, якимось в'язалась із тим, що вона сама відвезла Білинського в божевільню, вона, якій одній з усіх він іще вірив в своєму страшному, убивчому розчаруванні.

— Він, мабуть, почував отак, як я, — думала Муся. — Отак ходив, і все було йому байдуже, і всі навколо стали підозрілими, невірними, зрадливими...

Ожила Муся тільки тоді, коли тітка Іда, повернувшись з Жилиянки, сказала:

— Від Борисика лист принесли... Писав до батьків... Він ще в Москві.

Муся одразу ж побігла на Жилиянку. Лист прийшов на адресу батьків. Борисик писав, що його затримали в Бутирській пересильній тюрмі в Москві, а тепер вони вже виїдять на Північ. „Коли приїду на місце, — напишу” — стояло в листі. — „Нехай хтось однесе цього листа на Жилиянку”.

„Це для мене”, — подумала Муся. — „Це щоб я знала, де він і що з ним. Він не забув за мене. Він думає...”

А на другий день прийшла листівка безпосередньо на Жилиянку. Адресована Олександрі Андріївні, вона всіма своїми словами зверталась до Мусі:

„Як матимете листа від Мусі, перешліть їй мою адресу. Я вишлю її одразу ж, як приїдемо на місце. Також іншим співробітникам, якщо хтось буде питати. Передайте, що я всіх їх люблю й міцно цілую”.

— Це він мене любить і мене міцно цілує, — думала Муся. — Мене! Але не може ж він написати про це відверто. Буду чекати, доки він пришле адресу. А тоді поїду до нього.

Відповідно до цього вона розплянувала своє життя. Вночі вона знову ходила доброволкою до шпиталю, а вдень — на курси.

— Не витримаєш ти, дитинко, — стурбована говорила Олександра Андріївна, коли Муся, повернувшись з курсів і нашвидку поївши, спішила до шпиталю.

— Витримаю! — весело відповіла Муся. — Нема такого на світі, чого б українська жінка не витримала!

Єдиним домом, куди їй хотілось часом зайти, був дім Пустовійтів, що одружились одразу ж після того, як Галя приїхала до Києва. Пустовійта звільнили з війської служби і дали якусь інвалідську пенсію, а Галя працювала медсестрою.

— Нам покищо цілком вистарчає, — говорила Галя. — А там побачимо. Поки війна скінчиться, Івась закінчить університет... А інженери завжди добре влаштовуються...

— А безперечно, — кривився на свій порожній рукав Пустовійт. — Повинні ж вони віддячитись оборонцеві вітчизни! Тільки мушу поспішати, бо як повернуться з війни молоді, так я, старий, за ними не проштовхаюся!

Гіркий тон його слів, видно, гнітив Галю, але вона тільки стискала міцніше уста й мовчала. Але Муся бачила, як ця Пустовійтова гіркота поступово переливається на Галю, переливається на все, що робилось навкруги. Його каліцтво, каліцтво і смерть інших, величезні втрати в людях і грошах, перевернуте докорінно життя, незліченні особисті страждання і жертви, все це, що називалось коротким словом „війна”, могло мати виправдання тільки в разі перемоги. А перемоги не було. Фронт іще бився, відважно й розпачливо, але все частіше оглядався назад, на запілля, звідки не надходила потрібна поміч, звідки не було набоїв, ні потрібних поповнень, ні талановитих плянів, ні бадьорости. Фронт почу-

вав, що запілля за ним нема, що запілля вже відкинулось від нього і зайняте своїми буденними справами, вже не журиться фронтом, і не дбає за перемогу.

Муся сама в перші дні по приїзді до Києва гостро відчула цю моральну і духовну прірву між фронтом і запіллям. Навіть такі близькі люди, як тітка Іда чи Олександра Андріївна, непомітно опинились на другому боці цієї прірви, і Мусі треба було робити над собою зусилля, щоб зрозуміти їх і їх вчинки.

Найбільш осоружно було їй слухати, як цивільні, сидячи безпечно в Києві чи ще далі від фронту, безупинно нарікали і безнастанно говорили про харчі та їжу. На фронті Муся навчилась шанувати їжу. Без їжі не було сили, а значить, не могло бути й війни. Салдати на фронті доти почували себе зобов'язаними битись, доки за них дбали, привозили їм досить набоїв і досить їжі. Зате на фронті зникло значення їжі, як приємності життя, як вишуканої присмаки, за яку треба було дбати й яку треба було старанно розшукувати. Надіслані з дому смаковинки були дорогі, бо нагадували давнє, мирне життя, яке на фронті згадувалось, як щось далеке, майже неймовірне. Їх їли обережно, ними частували інших, ними хвалились, але їх не смакували, не цинили, як ласощі.

Були довгі розмови про якість горілок і тютюну, і офіцери та й частина салдатів готові були ризикувати життям, що б дістати добрий тютюн. Але в разі потреби, всі курили махорку, і навіть були такі, що твердили, ніби для здоров'я махорка найкраща. Масний борщ, добра каша, досить хліба й цукру — і салдат був задоволений, розумів, що за нього дбають і він за це повинен воювати.

А в запіллі люди витрачали силу часу й енергії, роблячи запаси продуктів, без яких могли обійтись, без яких обходились у мирний час, а тепер раптом ні про що інше не дбали й не говорили, як тільки про ці продукти. З'явилась нова загальна манія, масова психоза — запасати продукти. Населення ніби втратило віру в те, що завтра буде все, що є сьогодні, і розкупляли все, що з'я-

вилось в крамницях чи на базарі. У тітки Іди під ліжками стояли скриньки з милом, цукром, мукою, макаронами, сіллю, наче в якомусь складі.

Колишня турбота про фронт зникла. Звичайно, кожна родина висилала на фронт своїм рідним пакунки, — але це була справа окрема, своя, індивідуальна. Турбота йшла тільки за своїх, а не за все військо, не за той „фронт”, який колись поглинав усі почування й увагу. Село ще чекало листів від своїх з фронту, але місто, зокрема інтелігенція вже відірвалась од війни, стала до неї в опозиції, як до неоковерної витівки нездалого уряду. В театральних підвальчиках, що раптом увійшли в моду, розмальовані П'єрро у широких білих клоунських костюмах співали привезену з фронту злісно-іронічну переробку вояцької пісні:

Там громче, музыка, играй грай победу!
Нас победили, і мы бежим, бежим, бежим...
Так за царя, за родину, за веру,
Ми грянем громкое ура!-ура!-ура!⁸⁷⁾

Муся душилася в цій атмосфері, але вона твердо трималась свого пляну життя: вчилась, працювала і чекала листів од Борисика. Він писав, що цього разу його вислали в краще місце, де бодай не було півроку ночі, і що він думає, що його незабаром знову кудись переведуть, і щоб вона нічого не робила, не порадившись з ним, і щоб, Боже борони, не здумала їхати до нього. Муся вирішила, що вона повинна бодай дати мамі те задоволення, що закінчить цей курс, а тоді поїде додому, розповість мамі про своє кохання, переконає її, що нема їй іншого життя, як поїхати до Борисика і бути з ним. Так дожила вона до Різдва і поїхала додому.

XXIX

На двірці Мусю зустрів тільки Федя, який суворо привітався з нею, забрав її валізки і поніс до дροжки.

— А де ж мама? — спитала Муся злякано, так неприродньо було, що мама не вийшла її зустрічати.

— Мама зайнята, тато на праці, а Володя теж нездужає, — відповів Федя, не дивлячись на неї.

— Чому „також”? Хто ще нездужає?

Федя поставив валізки на землю і різко повернувся до Мусі.

— А ще мама нездужає, — сказав він люто. — Ми через тебе трохи мами не втратили!

— Що з нею? Чому через мене?

— Вона вдома, але вона паралізована! Ліва рука і вся ліва половина, до пояса! Не може рукою ворухнути... Розумієш!

Муся не розуміла. Вона бачила візника, Федю, свою валіжку, вона чула Федіні слова, але не могла їх зрозуміти. Щоб тепер, саме тепер, коли їй треба бути вільною від родини, коли їй треба відірватись від мами і віддати свою силу Борисикові, — саме тепер мама лежить безпомічна і безсила, і цим прив'язує Мусю до себе...

Як після Шуроччиної смерти, Муся знову побачила, що люди, їх бажання, їх поривання не мають значення. Вони, як ті мухи, що в'ються над їжею, безглузді, безпомічні й кволі. Якась сила керує їх життям, проти якої вони безсилі. Божа воля? Збіг обставин? Доля, про яку стільки співається в піснях? Отой фатум, який визначено людині від уродження? Ось, вона сиділа в Києві і складала розумні, обмірковані пляни, думаючи тільки про своє нове чуття, тільки про своє майбутнє. А тут тим часом творились обставини, де також втягнуті її почуття. Захворіла мама, найбільш дороге їй створіння, і в силу входили чуття, що в'язали її з мамою, з минулим, з усією родиною. Її серце було посередині, воно рвалось і до мами і до Борисика, — і тому так болюче щеміло.

— Чому через мене? — спитала ще раз Федю вже в дрожжі.

— Мама пішла на пошту висилати тобі посилку і зустріла там Кологномос... Пам'ятаєш, оту руду вчительку?

— Звичайно, пам'ятаю.

— Та, як звичайно, мусіла все знати й усе розпитати... Почула, що ти на румунському фронті й каже ма-

мі: „О, там біля Фокшан величезний прорив! Мій брат писав, що якимсь чудом вирвався, але всі, що там були, опинились у німців у полоні.

— Дура! — сказала обурено Муся.

— Звичайно, дура, — погодився Вася. — Мама ще якось посылку здала, а вже з пошти не могла дійти... Зайшла до дяді Саші і там упала на порозі. Все обличчя їй перекошило, і оце тільки тепер почала потроху пере-сідати з ліжка на крісло.

— Чом же ви мені не написали? — трясла його за рукав Муся. — Я уже стільки часу сиджу в Києві!

— Мама заборонила. Хотіла, щоб ти склала іспити... Тепер мама вже потроху говорить, але ти її не хвилюй!... Татко переказував, щоб ти більше ніяких витівок не починала... Треба маму рятувати...

Поки дрожка вибиралася на круту гору, Муся передумувала і міняла свої пляни. Не могло бути й мови, щоб їхати на Сибір чи навіть говорити про це з мамою. Треба рятувати маму, писати Борисикові листи й чекати, доки мама буде цілком здорова... якщо вона може бути цілком здорова...

„Які смішні наші пляни“, — гірко роздумувалась Муся над несталістю життя і безсилістю людини. — „Чим більше людина домагається чогось, тим швидче треба чекати, що трапиться щось несподіване і всі її домагання підуть намарно. Треба удавати, що нічого не хочеш, може, тоді матимеш те, чого бажаєш“.

Муся не знала, перед ким людина повинна удавати, і не мала часу додумати це до кінця, бо вони вже вїздили в їх двір.

„Яка вона маленька“, — подумала Муся, побачивши маму. — „Хіба вона завжди була така маленька? І обличчя... обличчя вже не те. А очі! ... Ці її очі!“

Очі були неоднакові, і одне з них, притьмарене і ніби залите молоком дивилось на Мусю безживно, хоч і з нього, як і з здорового, котились повільні сльози.

— Мама моя маленька, — говорила Муся, цілуючи маму і вперше в житті цілуючи їй руки. — Мамуся моя манісінька!.. Я думала, що ти хоч трошки виросла!

— Я виросту, — шепотіла мама, і рот їй відтягався набік. — Ось, одягну високі закаблуки і виросту.

Вона намагалась усміхатись, і Муся також кривила рот в усмішку і говорила щось легке і безжурне, щоб показати мамі, що нічого не сталось, що все йде по-старому, що тепер вона з мамою і буде з нею довго.

Місяць, що Муся пробула вдома, вона майже не виходячи просиділа вдома. Пішла тільки до Люби Гольдман, яка була вже вдруге вагітна і нагадувала гору, що повільно, коливаючись, рухається, пересуваючи ноги, вже вкриті покрученими, як мотузки, жилами.

— Ой, не доношу, Мусю, — скаржилась вона. — Перший раз наче було легше, а, може, я вже забула. . . А цей раз так важко і так довго. . .

Муся дивилась на довгоногого малого „Мишку номер два” як його називала Люба, з рудуватими кучерями і чорними, трохи зизими очима, і дивувалась, навіщо Любі хочеться мучитись, щоб родити таких негарних дітей, але Люба одразу почала з захватом розповідати Мусі про всі здібності і таланти „Мишки номер два”.

— Він надзвичайно музикальний! Тільки почує якусь пісню — і вже співає! Мусимо вчити його музики. Хто зна, може буде композитор або віртуоз!

„Мишка номер два” сидів тут же і уважно слухав, яке велике майбутнє на нього чекає.

Скінчивши з сином, Люба почала оповідати про успіхи й Мишки великого.

— Він тепер друкарню держить, — казала вона гордо.

— Як держить? — не зрозуміла Муся.

— Ну, купив друкарню від старого Горенштейна. . . Батько трохи йому позичив, а трохи ми призбирали — і тепер він має друкарню. . . Там же й газета виходить. . . Мишка й до газети дописує. . . Дуже великі здібності має, як справжній журналіст пише! Тут його всі шанують! . . . Люба притишила голос:

— Знаєш, який тепер час! Тепер люди бояться. . . Звичайно, Мишка дуже бережеться, але не можна ж і мовчати!

Незабаром прибіг й Мишка — вже трохи потовстілий, але все так само веселий, і тепер, здавалось Мусі, повний якоїсь злої радости.

— Все це незабаром полетить шкереберть, — сказав він, говорячи про глупоту уряду і поразки на фронті, і Муся стрепенулась; намагаючись згадати, де і від кого вона вже чула ці слова, сказані з тією самою злісною втіхою. — Все полетить шкереберть, і, може, ми зможемо з цієї дурної країни зробити щось путяще!

Мусі навіть не хотілось допитуватись, хто були ці „ми”, що мали переробляти країну. Вона дивилась на Любу й Мишку і думала; „Так оце цим кінчається щаслива любов? Так ось про що вони мріяли, коли бігали на побачення, не боячись гніву батька... Оце так виглядає щастя, за яке вони так довго боролись...”

Ще інше кохання побачила вона, коли зустріла ненароком на вулиці свою колишню суперницю Лену Савіну — також вагітну, також велику, лівну туги і страху перед тим невідомим, що звалось війною і забрало від неї її любого. Вона спинила Мусю і довго розповідала їй свою журбу.

— Забрали Бориса, послали в школу прапорщиків — а там і на фронт. Та на який! На західний! Проти німців! Отак тепер і живу від листа до листа. А вони приходять із спізненням, залізниця розладнана... Не знаю, що це буде за дитина, коли я весь час хвилююсь...

„Значить, вони з Борисом поженились”, — подумала Муся.

Поки вона їздила по курсах і фронтах, її подруги вже зробились жінками й матерями, вже перейшли за межу, яка відділяє безжурну дівчину від повної турбот і обов'язків матері...

— Мабуть, я ніколи не буду такою, — думала Муся, у пів-вуха слухаючи Леніні оповідання, невиразні, сірі й нудні, яким, очевидно, для зовнішнього світу було все її життя. „Але для неї це життя повне змісту”, — думала далі Муся. — „Те, що вона написала Борисові, і які чоботи йому вислала, і як почуває себе вранці... Це для

неї справи найпершої ваги. А родиться дитина, і сам Борис відійде на другий плян. . . У нас так не буде!” — вирішила вона, попрощавшись з Любою. — „Ні, у нас з Борисиком так не буде. Ми не будемо мати дітей. . . І я навіть не знаю, як дітей виховувати. . . ніколи про це не думала й не читала. . . хіба те, що вчила в гімназії, але ж там ми вчили про школярів. . . А як з малими? . . . Дивуюсь, як Люба, і Лена, і мільйони жінок родять дітей і роблять з ними, що хочуть, а навіть не подумують, що до цього ж треба готуватись. . . Ні, нам з Борисиком одна дорога — служити іншим і не творити своєї родини”.

Дійшовши вона до цього глибокодумного висновку, всередині їй щось ніби заскавуліло жалісно, ніби заплакало за тим, що от, ніколи вона, Муся не візьме свою дитину на коліна, як Люба брала „Мишку номер два” і ніколи не ходитиме вона так важко і гордо, як ходять Люба і Лена, виносячи своїх дітей.

XXX

Після Мусяного приїзду мама швидко почала видувати.

— Я ж казав, що це нервово, — весело потирав руки старий лікар Очаковський. — Нервові штучки лікувати дуже важко, але це краще, ніж удар! . . . Тепер, як Олена Юр'ївна має вже свою доню біля себе, справа пішла краще!

Щоб трохи розважити маму, Муся поїхала з нею у Волонтьоровку до хрещеної, яку всі по-старому звали Єля Карамалі, хоч вона давно вже вийшла заміж.

— Що пише чоловік? — спитала мама і з цього Муся довідалась, що Єлін чоловік також на фронті.

— Там же, на півночі, на німецькому фронті, — сказала Єля. — Вже давно не маю листів. . . А як нема листа, так я й не знаю, чи я живу, чи вже померла! . . . Як тут був, то ми з ним часом так сварились, що я не раз думала зовсім розходитись. . . А тепер без нього нема мені життя. . . Ще добре, хоч роботою себе можу заганяти. . . Але ж і робота втратила глузд. Я тут передираюсь, як

божевільна, щоб своєчасно постачити армії хліб, а ті чортові йолопи або розкрадуть його, або не доглянуть, і зерно погниє... А до людей на фронт доходить перепри-ла мука і гіркий хліб... Чисто збожеволіли люди! Рвуть звідусіль, як перед кінцем світу... Такий крадіж, такий нелад, що вже не маю я надії на перемогу. Хоч би якийсь почесний мир швидче!.. Так союзники ж не дають..

— Бачиш, навіть Єля не вірить уже в перемогу, — говорила мама татові ввечорі. — А вже яка вона була певна! Хотіла побити німців, поставити їх на коліна, щоб знали, як на Росію нападати!.. Ні, наші справи дуже погані.

— Ти б послухала, що в Думі робиться, — відповів тато, і очі йому блищали від гордості. — Заговорили щирі патріоти! Там такі промови, яких ще ніколи Росія не чула! Ні, до поразки ще далеко, але цар мусить поступитись, мусить дати реформи, дозволити громадську ініціативу, щоб люди знали, за що вони б'ються, і що країна стоїть за ними...

Муся мовчала. Вона згадувала салдатів, яких чула і бачила на фронтах і в переїздах, і які також говорили так, як іще ніхто в Росії не говорив... В них не було патріотизму чи свідомої любові до батьківщини... В них досі виховувалась тільки вірність і пошана до царя... А тепер пошану до нього розхитано, ім'я його оточене срамотними анекдотами, його царицю підозрівають у зраді... „Батюшка-цар” був зганьблений, як чоловік і як цар, і його засоромлені піддані шукали, як помститись на ньому за те, що він не виправдав їх довір'я і гордості за нього, за Росію, за її непереможну силу.

До Києва Муся виїхала наприкінці січня, лишивши маму значно здоровішою.

— Це ти своїми масажами, — говорила їй мама. Але Муся знала, що мама ще далеко не здорова, і тому нічого не казала їй про Борисика, хоч та кілька разів з цікавістю приглядалась до листів, які щотижня акуратно приходили до Мусі з печаткою „Усть-Вільма”.

В Києві Муся по-інерції увійшла в те саме русло, але тепер до всього додалось іще й уважне читання газет, де друкувались промови депутатів Державної Думи, депутатів недавно поміркованих і льояльних, які тепер питали грізно, і вся країна чула їх:

— Що це: глупота чи зрада?!

Країна чула і чекала відповіді, але відповіді не було. Бо не можна ж було вважати за відповідь те, що тепер сам цар був на фронті, десь у таємничій „Ставці верховнокомандуючого”.

А наприкінці лютого вдарила вістка, якій спочатку ніхто не повірив, аж доки її надрукувала відважно завжди обережна газета „Киевская Мысль”. Вона писала, що в Петрограді почалась революція, що жінки вийшли з протестами проти того, що нема хліба, і що Волинський полк відмовився вийти усмиряти демонстрації, а замкнувся в своїх касарнях.

Після цього події покотились так швидко, що важко було пам'ятати що сталося після чого. Одного дня всі бігли до Міської Думи в кінці Хрещатика і в глибокій мовчанці слухали, як хтось високий, ставний і добре одягнений читав з балкону декларацію про те, що цар зрікається престолу... Юрба прийняла це майже мовчки, тільки в одному місті вибухли оплески, а в інших міркували, чи цар зрікається престолу назавжди, чи тільки в користь свого сина, і хто ж буде за того сина правити?.. На Жилянку ввечорі прибіг Семен-паша і приніс газету, де писалось, що цар зрікається престолу в користь свого брата Михайла. Потім прийшла заява, що великий князь Михайл зрікається... .

— І не посидів, а вже йому пече, — сказав весело якийсь салдат, що стояв біля Мусі перед Думою. Кілька старших чоловіків сердито оглянулись на нього, але салдат не вгавав:

— Правда То всі так за той трон тримались, а тепер, бач, як їм пече — ніхто трону не хоче! — скалив він весело зуби, і юрбою навколо прокотився стриманий

сміх, ніби люди тільки тепер усвідомили, що вже можна сміятися з царя.

На другий день після офіційного повідомлення про переворот, Муся ішла в першій маніфестації, яких після того бувало по кілька трохи не щодня. Маніфестація була, очевидно, кимсь організована, бо з боків підбігали якісь люди, керуючи нею, а спереду несли великий плякат:

— Земля і Воля! Вся земля — селянам!

Люди, що йшли в лавах, не нагадували селян. То були переважно службовці у модних по містах пальтах з каракулевими комірами і високих, каракулевих же шапках. Поміж ними було багато залізничників, що йшли, вишикувавшись на військовий лад. Маніфестація не мала ніякого прапору, і тільки коли порівнялись з домом на розі Караваївської й Великої Васильківської, над юрбою замайоріло щось червоне. Муся придивилась: то була Ліза, що приходила на Жилянку разом із Стахом. Вона стояла на балконі разом з іншими працівниками кабінету і розкривала своє пальто, червона шовкова підшивка якого сяяла жаром над юрбою.

— Ур-ра! — закричали з рядів, чи то в честь Лізи, чи то в честь червоної підшивки, а Муся встигла ще побачити, як власник бактеріологічного кабінету стягнув Лізу вниз.

— Гарненька жидівочка, — сказав хтось за спиною Мусі, а другий відповів насмішкувато:

— Їм усе червоного хочеться!

Маніфестація спинилась знову перед Думою. Тепер на балкон виходили різні промовці. Вони говорили про різне, вимагали різного, хвалили і осуджували різне. Але натовп на все відповідав одним схвальним і голосним:

— Правильно!.. Ур-ра!

Муся запам'ятала виступ німця, видно, полоненого, що невідомо чого також опинився на балконі і звідти кричав у натовп все ті самі слова:

— Камраден!.. Соціал-демократен!.. Камраден!

— Правильно-о-о! — кричала юрба, а одночасно з кінця вулиці почувся крик:

— Геть німчуру! К чортам! Може, це він мені ногу перебив!

— Тепер не той час, щоб зло пам'ятати! — закричали на нього. — Тепер, бачиш, усі рівні; наші, їхні — всі рівні! Безкровна революція!..

— Правильно! — загукали з іншого кінця, і Муся не могла розібрати, кому і на які слова юрба кричить „Правильно!”

Чим далі посувалась революція, тим більше різних плякатів з'являлось над маніфестаціями, а часом з різних кінців виходили різні маніфестації і ставали одна проти одної, ніби вороги. Часом виникали бійки, але розбороняти не було кому, бо старі поліцаї поховались, а організованої з студентів міліції з червоними бантами ніхто не боявся. Але звичка коритись була ще така велика, що поява червоного банту і студентського картуза часто припинила бійку і натовп розходився під акомпаньямент того самого рефрену:

— Тепер, коли ми вільні, мусимо поводитись порядно. . . Народ узяв владу в свої руки, і ви мусите коритись тій владі. . .

Ці слова повторювались дедалі частіше, і Муся бачила, що їх тому так часто повторюють, що ніхто не знає, якій владі коритись.

— Організується Центральна Рада, — радісно сказала їй Галя, зустрівши Мусю на вулиці.

— Де?

— Вони зайняли Педагогічний Музей на Великій Володимирській вулиці. Знаєш, отой з круглим кумполом. . . А совет засів у царському палаці.

Ці слова все частіш і частіш почали зустрічатись у розмовах киян і в газетах: „Центральна Рада”, і „Совет”.

Совет виник таємниче, спочатку ніби тільки, як щось тимчасове, але вже за кілька тижнів, почав заявляти свої права на керування київським життям. А потім — не тільки київським, але й усієї України.

Які б маніфестації не влаштовувались, в них завжди йшла невеличка група з плякатом, на якому стояло:

„Вся влада советам робітничих і салдатських депутатів”.

Промовці цієї групи рідко виступали з конкретними пропозиціями чи в справах, які мали безпосереднє відношення до Києва чи України. Вони критикували і висміювали інші партії, розпалювали ненависть, під'юджували кожного проти кожного, хоч завжди повертались до тієї самої формули: „Всю Владу Совету Робітничих і Салдатських Депутатів”. Всіх, крім себе, ця група обзивала буржуями, а юрба сміялась і кричала їм те саме „Правильно!” Від цієї групи часто виступали салдати, які безпомічно намагались висловити свої думки набором непов'язаних і недоречних нахапаних з мітингів слів. Ці слова мали оформити і донести до народу той вихор нових почувань і нових думок, який бушував в голові такого промовця, і він вигукував їх, пересипаючи лайкою і вимахуючи на слухачів кулаками.

— Довольно нам плевали на голову!⁸⁸) — надсаджувався такий салдат, а юрба кричала йому те саме „Правильно!”. — Триста лет мы терпели! — кричав він. — Буржуи они, конечно, хотяьт воевать — так пусть йдутъ у окопы!.. Мы их туда пустим!.. І юрба плескала йому, а за хвилину з таким же захватом слухала якогось студента, що кричав, що доки не вироблено нових законів треба шанувати старі, бо інакше буде анархія. . .

— Долой Миколашку! — кричала йому група салдатів, думаючи, що він говорить про монархію.

Муся цілком згоджувалась із студентом щодо підтримування порядку. Бо державна машина скрипіла, рипіла й розхитувалась. А Мусі треба було порядку, що б мати листи від Борисика.

Листи, хоч і спізнені, приходили. Значить, хтось терплячий і відповідальний виходив на працю, як звичайно, сортував листи, хтось відвозив їх на станцію, звідки інші такі самі відповідальні люди везли їх до Києва, щоб Муся одержувала їх і могла жити. З цих листів вона довідалась, що, як і всіх політичних в'язнів, Борисика звільнили зараз же після революції, і він поїхав до Петрограду, де

й застряг, бо там був комітет його партії. Як старий конспіратор, Борисик цього ясно не написав, але Муся вже навчилася читати поміж рядків, і була майже певна, що Борисик є членом майже всемогутнього Комітету всемогутньої партії соціялістів-революціонерів, в лави яких тепер щодня вступали сотні тисяч нових членів, переважно — селян.

Муся розуміла головою, що це добре, і корисно, і важливо, але їй треба було не листів, а Борисика, бачити його, мати його коло себе, знати, де він стоїть серед цієї плутанини вигуків і промов, — і стати поруч з ним.

Тому слова Галі про Центральну Раду мало зворушили її.

— Хто, власне, її організував? — допитувалась вона.

— Всі українські партії... На чолі стоїть Грушевський.

— Історик чи літератор?

— Історик, звичайно. То — великий проводир. Якщо хочемо, щоб була Україна, мусимо йти за ним.

Іншим разом, зайшовши до Пустовійтів, Муся застала Галю за столом, заваленим блакитним і жовтим шовком, що переливався під її ножицями.

— Що це ти робиш?

— Шию український прапор. Ось поглянь — небо вгорі, і жито в долині. Хіба не краса?! — вона склала до купи блакитне і жовте і відсунулась, щоб краще придивитись. — Оце наш прапор. Підеш з нами на маніфестацію?

— Хіба знову якась?

— Так! Велика маніфестація! Українці йдуть окремо! На підтримку Центральної Ради! Приходь, бо, здається, Совет також буде йти, так треба, щоб наших було більше.

— Добре, прийду, — погодилась Муся. — Треба ж їй мені вже само-визначитись, — засміялась вона, викрикуючи слово, яке часто вживалось у промовах.

Та коли Муся прийшла на ріг Бібіковського Бульвару й Гімназічної, як їй сказала Галя, виявилось, що там

стоїть якась група з червоними прапорами і написом: „Земля і Воля”. Всероссийская Партия Социалистов-Революционеров”.

— А де стоїть Політехнікум? — спитала вона.

— Десь далі, — байдуже махнула якась дівчина, а інша, пригинаючись з-під прапору, гукнула:

— Та це ж наша Кульженко! Колега Кульженко, ставайте в наши ряды! Ваше место здесь!⁸⁹)

То була Фрося Савченко, товаришка Мусі з курсів, вічно заклопотана сходами, резолюціями, передачею літератури і агітуванням нових членів есерка.

— Я шукаю Політехнікум. . . Коло нього має бути Українська Громада, — сказала Муся, а Фрося одразу прохолола і відповіла сухо:

— Соціялісти-революціонери репрезентують усі народи Росії! В тому числі й український!

— Але, — ніяково відбивалась Муся. — Але там у мене приятелька. . . Я їй обіцяла прийти. . . — і вона швиденько пішла далі, пробираючись поміж густо згромадженими рядами демонстрантів.

Вона пройшла Бібіковським Бульваром до Безаковської з одного боку, потім перейшла на інший і пішла назад угору, коли хтось гукнув до неї від іншого, червоного прапору, який губився серед сили блискучих жовто-блакитних полотнищ, що майорили над багатотисячними лавами:

— Мусю! Агов! Ставай до нас!

Це гукали Маруся і Віктор.

Муся глянула на їх прапор. Там було написано „Российская Социал-Демократическая Рабочая Партия”.

— Я шукаю своїх, — гукнула вона у відповідь, і пішла далі, прискорюючи ходу, бо вже попереду чулись звуки пісні, значить, маніфестація вже рушала. Не було часу шукати Галі, і Муся поспішила через дорогу під жовто-блакитний прапор Української Громади Вищих Жіночих Курсів.

Отак, переходячи з одного боку Бібіковського Бульвару на другий, Муся, сама того не знаючи, перерізала

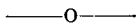
своє життя по чіткій, точно визначеній грані, відбиваючись від берега загальноросійських партій і пристаючи до тих, що стояли під жовто-блакитними прапорами. Вона відходила від покори й нівеляції і входила в гурт самостійників, що тепер ішли за свою землю з прапорами, а пізніше пішли з кулеметами. Вона відкидала для свого народу становище другорядного і вимагала для нього першого місця на його землі. Вона йшла на муки, втрату родини, на довгі роки поневолення і пізнішу втечу...

Таке майбутнє вибрала собі вона, перейшовши вулицю.

Але вона цього не знала. Вона підбігала, щоб іти рівними лавами, бо громада вже рушила вперед, і над нею лунали слова нового гимну, що його відтепер Муся вибрала за свій:

„Ще не вмелра Україна...”.

Кінець другої книги.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- 1) Виразка — пошкодження (рана) шкіри або слизової оболонки (найчастіше в шлунку).
- 2) Батюшка — священник.
- 3) Вуалька — прозора тканина, серпанок на лице.
- 4) Засоромили бідну дівчинку.
- 5) Так, наше село зберігає часом чудні звичаї.
- 6) Ах, ви знову з цією своєю ново-винайденою нацією!
- 7) Босяки — вуличники, обірванці, хулігани.
- 8) Нелегальні — підпільні революційні діячі.
- 9) Рюмати — плакати, скиглити.
- 10) Парта — шкільна лавка.
- 11) Швабра — шнуркова-шматяна мітла для змивання підлоги.
- 12) А ваша дівчинка по-старому все говорить по мужицькому. Чом ви не скажете їй гратися більше з моїми дітьми. Вона б училась від них інтелігентної мови.
- 13) Задавака — хвалько.
- 14) Балдахін — ослона над престолом або така ж ослона на чотирьох дручках несена над церковними достойниками.
- 15) Каракулевий сак — футро з перських овечих шкірок.
- 16) Це було в перший і останній раз.
- 17) „Ссора” — рос. сварка.
- 18) Напучувати — наводити на правильну дорогу (путь).
- 19) Хунт — фунт.
- 20) Баркас — великий морський човен.
- 21) Дача — літнє помешкання (хата, дім) над морем, озером, в ліску.
- 22) Неправда! Ганьбить російський нарід!
- 23) Наші-ваші, наші-наші... якась плутанина! Іди вже додому, будь ласка!
- 24) Врачъ — лікар.
- 25) „Монополька” — державна горілчана крамниця.
- 26) Ятки — базарні м'ясні будки.
- 27) Туша — половинки вбитого теляти, свині, тощо, готові для продажу.
- 28) Тазн — великі, але плоскі і широкі мідяні посудн (великі миски).

- 29) Ляда — дверцята в підлозі, звичайно в кухонній кімнаті.
- 30) Одчиняйте ворота! Народ іде.
- 31) Одчиняй, завідуючий, не бійся. Ми твоїх не зачіпимо! Ми тільки на жидів маємо дозвіл. Чуєш, одчиняй.
- 32) Так це ви, Миколо Йоановичу, проти народу?!
- 33) І проти батюшки — царя? Бо ми ж з його портретом!
- 34) Звичайно, що ми тепер портрет немов би й загубили... а спочатку він у нас був. Ми по закону.
- 35) Каюк — кінець (в жартівливій, розговірній мові).
- 36) Миколо Йоановичу, слухай, будь другом, не упирайся — дай нам скінчити своє діло. І все! Далі ми вже не підемо. Тільки, щоб, значить, зробити все по совісті, як домовлено... По совісті!
- 37) Звичайно, щоб по совісті! — ... А то ворота виб'ємо! Що ж, коли він начальства не слухається!
- 38) Подлеци — падлюки, негідники.
- 39) Баланда — юшка.
- 40) Ходімо, братця, краще звідсю. Ви ж знаєте, який він скажений!
- 41) Він довго думати не буде, так і вліпить!
- 42) Ну, Миколо Йоановичу, ми вже підемо. Тільки для тебе. Що ти нам, як рідний багько...
- 43) Провалівай — забирайся.
- 44) Дрогаль — власник — візник дешевої дорожки-дрогів.
- 45) Кострулі — блишаний посуд з ручками, сковороди.
- 46) Бариня — пані.
- 47) Куди ж це ти, жидівочко молода, тікаєш з дітьми? ... В місто козакі приїхали, їм нудно, їм погратись хочеться, а ти тікаєш!
- 48) Ви дівчинки не лякайте — уступіться з дороги!
- 49) Так я ж вам нічого не роблю, тільки поговорити хотів... Коли ви такі горді, прошу, їдьте!
- 50) Кепка — шалка, кашкет.
- 51) Гарібальді — Гарібальді Джузеппе (4. 7. 1807 — 2. 6. 1882) великий італійський революціонер, керівник визвольної боротьби Італії проти Австрії.
- 52) Мужики — селяни.
- 53) Уволить — звільнити.
- 54) Збитки — втрати.
- 55) Получка — заробітна платня.
- 56) Планка — дошка, дерев'яна лата.
- 57) Казенна — державна.
- 58) От вам новенька. Можна сказати — моя внучка, тому що її мати також в мене вчилася.
- 59) Пузо — живіт, черевко.

- 60) Ось що значить — приватна гімназія. Не проходили. А згідно з програмою вже давно треба було пройти. Я буду питати і ставити відповідні оцінки.
- 61) Приватна гімназія просить змилювання. Поживемо побачимо.
- 62) Графи — діаграма, рубрика.
- 63) Страм — сором, ганьба.
- 64) Сарай — шопа, повітка.
- 65) Сногшибательно — нечувано, надзвичайно.
- 66) Оце недавно так злякалася, коли пан несподівано у вітальню увійшов.
- 67) Я не можу довго стояти в такому положенні.
- 68) О, в такому положенні не бувають більш девяти місяців.
- 69) Сарафан — російськи жіночий одяг (без рукавів).
- 70) Кокошник — кораблик типовий для убору голови в росіянок.
- 71) А в нас, в Тамбовській губернії, голубко ти моя, усі так говорять.
- 72) Господ — панів.
- 73) Фата — головний весільний одяг, легке жіноче, шовкове накриття.
- 74) Кесоворотка — сорочка запинана на боці і випущена поверх штанів.
- 75) Билини — староруські пісні про геройські подвиги.
- 76) Титарня — столик, де продають церковні свічки; титарка-дівчина, що продає, чи ставить свічки.
- 77) Конторка — крамничка, прилавок.
- 78) Фуражка — студентська шапка.
- 79) Мишигене — божевільна.
- 80) Малахольний — пригнічена, сумна, нервова, а іноді і не надто розумна людина.
- 81) Аттестат зрелости — свідоцтво про закінчення середньої школи.
- 82) Каргуз — студентська шапка.
- 83) Негайно явитись управління першого загону Земсоюзу, Кишинів. Підйомні телеграфом. Завідуючий загonom Чванов.
- 84) Взвод — чота.
- 85) Господи! Хто це таке немовлятко на війну пустив?.. Вам ще в колісочці лежати.
- 86) Що день, то коротший до могили наш шлях.
- 87) Так голосніше грай перемогу, музико!
Нас перемогли, і ми біжимо, біжимо, біжимо!
Так за царя, за батьківщину, за віру,
Ми гукнемо голосне „ура! ура! ура!
- 88) Досить нам на голову плювали!
- 89) Ваше місце тут!

ІНШІ ТВОРИ
ЛЮДМИЛИ КОВАЛЕНКО:

VITA NOVA

В ЧАСІ Й ПРОСТОРИ

РІК 2245

ДАВНІ ДНІ

СТЕПОВІ ОБРІЇ — I-ша
частина трилогії
„НАША НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ”

ДВІ КРАСИ